KĀLIDĀSA'S MEGHADŪTA

OR

THE CLOUD - MESSENGER

(*As embodied in the Pārśvābhyudaya*)

WITH

The Commentary of Mallinātha, Literal English Translation, Variant Readings, Critical Notes, Appendixes

AND

Introduction, determining the date of Kālidāsa from latest antiquarian researches

EDITED BY

KASHINATH BAPU PATHAK, B. A.

Late Professor of Sanskrit, Deccan College, Poona.

Second Edition

1946

Indian Price Rs. 1-4 Foreign 2 Sh., $ 0·75

Printed at the ***Aryabhushan Press, Poona***
by Anant Vinayak Patwardhan,
and published by N. G. Sardesai for
**The Oriental Books-Supplying Agency
13, Shukrawar, Poona.**

CONTENTS

Preface

The first edition of this book was published in 1894. Since then so many new and interesting facts in Indian literary history have been discovered, that it has become necessary to rewrite the whole Introduction. Accordingly the date of Kâlidâsa has now been placed on a surer basis and that of Vallabhadeva critically examined. The text of the poem has also been improved and many additions made to the Notes ; Mallinâtha's commentary has likewise been presented in a more correct form than appears in many other printed editions.

The present edition of the Meghadûta has been prepared from a collation of two Mss. of the Pârśvâbhyudaya, one belonging to the Jaina Maṭha at Kolhapur and the other obtained from Mysore. The verses are given in the order in which they occur in the Pârśvâbhyudaya. The arrangement of the verses as it appears in the Pârśvâbhyudaya, the six commentaries mentioned above, and in H. H. Wilson's edition is given in the Synoptical Table. The order given by Jinasena seems on the whole to be more natural and superior as is pointed out in the Notes at the end.

The two Mss. of the Pârśvâbhyudaya show no variation in the Meghadûta portion though they differ in other parts. I have, however, added under each verse various readings from the six commentaries. These readings are such as are noticed and accepted by the commentators while explaining the text, and these are in my opinion sufficient for a critical study of the text. The Meghadûta being extremely popular, manuscripts of the poem abound in every part of the country. The variations in them can be traced in most cases to the ignorance of scribes. I have therefore confined myself to giving the various readings from the standard commentaries which I have consulted. I have also given under each verse Mallinâtha's commentary thereon. I have omitted his remarks about the verses (32 33,69,70,78) being spurious. The verse अम्भोबिंदु° etc. with his commentary on it is given at the end under the heading 'Spurious Verses.' The verse (पत्रश्यामा° etc.) belongs to the *Uttaramegha* according to Jinasena, Vallabha and Sâroddhâriṇî and is descriptive of Alakâ. I have therefore omitted from the commentary on this verse the word विशालायां which Mallinâtha uses to explain यत्र. With these exceptions the commentary is given here in the same form in which it appears in many printed editions of Mallinâtha's work though, of course, his order of the verses has been abandoned. In

my English translation of the text, I have generally followed Mallinâtha, and whenever I have differed from him I have given my reasons in the Notes. In conclusion, I beg to add that I am greatly indebted to the works of previous translators H. H. Wilson and Col. G. A. Jacob, and tender my sincere acknowledgments to Mr. K. G. Oka, late Sanskrit teacher New English School, Poona, for the valuable assistance which he has frequently given me during the course of this work. Nor would I conclude without expressing my thanks to the Manager Oriental Books Supplying Agency for supplying me with reference books and other valuable assistance and also to Mr. H. N. Apte for a rendering of a French passage.

Poona, 28th May 1916.

K. B. PATHAK.

Errata

Page	Line	Incorrect	Correct
25	6	नालन्याः	नलिन्याः
28	16	भयं	भवं
43	13	सीलल	सलिल
47	17	द्यवति	धुंवति
75	14	Vâwnna	Vâmana
77	25	Dakshiṇâvatara	Dakshiṇâvarta
101	21	यंत्र जालैः	यत्र जालैः
106	5	सिञ्ज	शिञ्ज
106	15	कातया	कान्तया
109	12	मष्येति	मेष्यति
109	26	पत्रेः	पँतेः
110	29	afficted	afflicted

INTRODUCTION

On the date of Kâlidâsa

The date of Kâlidâsa has been discussed by many scholars of deserved reputation, but no satisfactory settlement of the question has been arrived at. This must be due in the main to the want of sufficient material for forming a correct judgment on the subject. But Oriental Research has made rapid strides during the past few years and the results achieved are at once highly interesting and instructive. I therefore venture to hope that we shall be able to set at rest finally the much vexed question of Kâlidâsa's date by the light of the recent discoveries of Sir Aurel Stein, M. Chavannes and many other distinguished authorities.

The arguments, which have hitherto been adduced in support of the various dates proposed for our author being more or less unsatisfactory, need not be enumerated here, though the fact is worth noting that the balance of evidence is in favour of the view that the poet flourished in the fifth or sixth century after Christ. Nor does the Hindu tradition, which makes him contemporary with Vikramâditya, the supposed founder of the era commencing in B. C. 57, help us towards the solution of the problem, because the earliest inscriptions mentioning this era which have been discovered in Mâlva, speak of it as the Mâlava era or the era of the Mâlavas and do not connect it with Vikramâditya as its establisher.[1] " It is an actual fact," says Dr. Fleet, " that the name of Vikrama does not occur in connection with the era of B. C. 57 until a comparatively late date. It was known as the Mâlava era in Central India down to about A.D. 880." It is not at all improbable that the name of Vikrama or Vikramâditya must have come to be connected with it in consequence of some confused reminiscence of the crushing defeat inflicted by Skandagupta, who had the title of Vikramâditya, upon the Hûṇas who were settled in the Oxus valley by the middle of the fifth century after Christ, and who were at once a menace to the Sussanian and Roman empires. It is thus evident that Kâlidâsa cannot be assigned to the first century B. C. as the so called Vikrama era was not really founded by Vikramâditya. Let us now turn to the works of the poet.

1 Dr. Fleet's Gupta Inscriptions, Intro. p. 37.

While describing the conquests of Raghu, Kâlidâsa says that his hero invaded the northern country on the banks of the Vañkshû river where saffron is cultivated, and there he encountered the Hûṇa kings whom he vanquished. The northern country alluded to by Kâlidâsa is identified by Kshîrasvâmin, who lived in the second half of the eleventh century, with Vahlîkadeśa or Bactria in his gloss on the word Vâhlîka meaning saffron, where he says :—

वंह्लीकदेशजं (वाह्लीकं), यद्रघोरुत्तरदिग्विजये- दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाल्लग्नकुङ्कुमकेसरान्।

In order to enable the reader to understand the view of Kshîrasvâmin, I shall quote the following three well-known verses of Kâlidâsa from the fourth Canto of Raghu:—

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम्।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥
विनीताध्वश्रमास्तस्य वङ्क्षुतीरविचेष्टनैः।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाल्लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥
तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम्।
कपोलपाटनादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

"Thence Raghu marched against the region of Kubera subjugating the northern kings with arrows as the sun drinks up the water with his rays."

"His horses, relieved of the fatigue of the journey by rolling on the banks of the Vañkshû, shook their bodies which had saffron flowers clinging to their manes."

"There the Hûṇa queens, by lacerating their cheeks, testified to Raghu's achievements in which his prowess was displayed against their husbands."

As has been said above, Kshîrasvâmin tells us that the country described in these verses is the Vahlîkadeśa or Bactria. It is watered by the river Vañkshû or Vakshû, Vakkû or Vañkû being Prâkṛita or corrupt variants of the name of the same river. The identity of the Vañkshû or Vakshû with the Oxus river has been already proved in another paper.[1] The evidence, which I have adduced on this point is so strong that it cannot fail to carry conviction to the most sceptical minds. It may be also stated here that this identification was suggested many years ago by European scholars; and Vañkshû or Vakshû

[1] Ind. Ant. Nov. 1912. p. 266.

appears as the name of the Oxus river both in the St. Petersburgh Lexicon and in the Dictionary of Sir Monier Williams.

The identity of the Vaṅkshû with the Oxus being established, it follows that in the verses cited above, Kâlidâsa supplies interesting historical information about the Hûṇas who held sway over Bactria and enjoyed the reputation of being the most invincible conquerors of their age. As to the date when the Hûṇas first appeared in the Oxus Basin, there is a concensus of opinion among scholars. Sir Charles Elliot in his article entitled Ephthalites or White Huns contributed to the eleventh edition of the Encyclopœdia Britannica, Vol. IX p. 680, says:–"Before the fifth century they began to move westwards; for about 420 we find them in Transoxiana." Col. Sykes in his latest work on the history of Persia says that they crossed the Oxus about A. D. 425. Dr. Eduard Meyer, in another article on Bactria, (Ency. Brit. Vol. III p. 181) tells us that " In the fifth century a new people came from the east, Ephthalites or White Huns, who subjected Bactria, about 450." Sir Aurel Stein in his Ancient Khotan, Chap. III p. 58, says–" By the middle of the fifth century this race, (the Hephthalites) of probably Turkish Origin, had founded a powerful empire in the Oxus Basin, whence they carried their conquests down to Gandhâra and beyond the Indus in the South, and as far as Khotan and Karashahr in the East." Sir A. Stein says that the most authentic account of the White Huns is to be found in the pages of M. Chavannes' work entitled *Turcs Occidentaux* (pages 224–226). This last mentioned eminent French writer says:—" The Hephthalites first appeared in the history of the Chinese under the name Hoa, at the time when the Wei lived at Sang-kau in the North of Chaus, i. e. from 386 to 404. The Hoa were only a small people as subjects of the Joan-Joan Towards the middle of the 5th century, they established a great power in the Basin of the Oxus and since then proved themselves the most redoubtable enemies of the Persian Empire.[1] " The Chinese traveller Song-Yun, who was in Gandhâra in 520 A. D. and who therefore speaks as a contemporary authority, says that the Ephthalites had conquered that country two generations before (A. D. 460).

In his article on the White Huns referred to above, Sir Charles Elliot remarks that the Huns, who invaded India, appear to have belonged to the same stock as those who molested Persia. This shows

[1] *Turcs Occidentaux* p. 223.

a certain amount of doubt as to the identity of the Huns, who were engaged in incessant fighting with the later Sassanian kings, with the Huns who invaded India. But ali doubts on this point are dispelled by the testimony of Kâlidâsa who assures us that the Hûṇas, whose reputation as invincible warriors had already preceded them when he wrote his famous verses, were settled on the banks of the Oxus. Some interesting and important facts in the history of these Hûṇas deserve to be specially emphasized as they have an immediate bearing on the date of Kâlidâsa. The Hûṇas crossed the Oxus about A. D. 425, and established their empire in the Oxus Basin by A. D. 450. They defeated and killed the Sussanian king Pheroz in 484, and the Hûṇa empire in the Oxus Basin was entirely destroyed by Khusrû Anûshîrvân, the grandson of Pheroz, between 563 and 567.

The Hûṇas invaded India and suffered a crushing defeat at the hands of Skandagupta shortly after 450. This event is recorded in the Bhitari stone pillar inscription, which is not dated. But the victory gained by this Gupta king over the Hûṇas is thus alluded to in the first part of the Junagad Rock inscription dated in Gupta Saṁvat 136 (A. D. 455–456)—

अपि च जितमेव तेन प्रथयान्ति यशांसि यस्य रिपवोपि ।
आमूलभग्नदर्पा निव[सन्तो] म्लेच्छदेशेषु ॥

Dr. Fleet's Gupta Inscriptions, p. 52.

" Moreover really a victory has been won by him whose praises are sung even by [his] enemies resident in the foreign region, whose pride has been broken down to the root. "

It is therefore evident that Skandagupta won his victory over the Hûṇas between A. D. 450–55, and Kâlidâsa must have written his verses about the Hûṇas shortly after 450, the date of the establishment of the Hûṇa empire in the Oxus Basin, but before their first defeat (A. D. 450–455), when they were still in the Oxus valley and considered the most invincible warriors of their age. In his desire to enhance the glory of his hero Kâlidâsa makes Raghu varquish the Hûṇas of the fifth century and thus falls into an anachronism in the same way as the famous English poet in the following lines :—

I shall see
Some squeaking Cleopatra boy my greatness.

Shakespeare, *Antony and Cleopatra*

This error committed by Kâlidâsa is most interesting and valuable from a historical point of view as it fixes the age of this greatest

of Indian poets. In any case the Raghuvaṁśa must have been composed some years before the Hûṇas acquired dominion in India and became the rulers of Mâlva at the end of the fifth century.

Though Kâlidâsa was thus contemporary with both Kumâragupta and Skandagupta, part of his literary career naturally falls in the reign of Skandagupta, as some of the finished productions of his genius must have been composed after A. D. 455. Skandagupta had the title of Vikramâditya, and the Hindu tradition which makes Kâlidâsa contemporary with Vikramâditya can thus be reconciled with the facts set forth above. The reign of Skandagupta was as glorious as that of any of his predecessors. But the assumptions made by Mr. V. Smith that Skandagupta was "forced at last to succumb to the repeated attacks of the foreigners about 470 and that his death occurred in or about the year 480 [1]" are contradicted by two inscriptions recenthy discovered, which say that Kumâragupta was reigning over the earth in Gupta Saṁvat 154 (A. D. 473), and that Budhagupta was reigning over the earth in the Gupta year 157 (A. D.476). These inscriptions conclusively show that Skandagupta died shortly after 467, the latest date recorded for him, and that the Gupta empire continued to prosper for many years under his successors with its accustomed splendour. From these facts we may conclude that the second Hûṇa invasion of India which led to the fall of the Gupta empire must have taken place towards the close of the fifth century.

This conclusion receives corroboration from some interesting passages which I have discovered in the works of Jinasena, Guṇabhadra and Nemichandra. These three Jaina authors preceded Alberuni. Jinasena who finished his Harivaṁśa in Śaka 705 tells us, in a passage which has been already introduced [2] to Sanskrit scholars, that the Guptas reigned 231 years and were succeeded by Kalkirâja who reigned 42 years and his successor was Ajitañjaya—

गुप्तानां च शतद्वयम् ।
एकत्रिंशच्च वर्षाणि कालविद्भिरुदाहृतम् ॥ ८७॥
द्विचत्वारिंशदेवातः कल्किराजस्य राजता ।
ततोजितंजयो राजा स्यादिन्द्रपुरसंस्थितः ॥ ८८ ॥

Jaina Harivaṁśa, chapter LX.

Guṇabhadra in the last chapter of his Uttarapurâṇa says that Kalkirâja conquered the earth, was a great tyrant and persecuted

1 V. Smith's Early History of India, 3rd edition, pp. 310, 311.
2 Ind. Ant. Vol. XV. p. 142.

the Jaina Nirgranthas. He reigned 40 years and died at the age of 70 and was succeeded by his son Ajitañjaya. This story of Kalkirâja is reproduced in the Trilokasâra composed about A. D. 778 by Nemichandra who enjoyed the patronage of Châmuṇḍârájâ. The Trilokasâra adds that this tyrant Kalkirâja was born when 394 years and 7 months had passed from the rise of the Śaka king. This means that Kalkirâja was born when the Śaka year 395 was current. Jinasena assigns to him a reign of 42 years. We accept this, as jinasena is the oldest of the three authors. Kalkirâja died at the age of 70. Deducting 42 from 70 we get 28. If we add 28 to Śaka 395 we get Śaka 423 or A. D. 500 as the initial year of Kalkirâja's reign, which marks the end of the Gupta empire. Kalkirâja was born in the Śaka year 395 corresponding to the Gupta year 154, only two years before the Gupta year 156, the date of the Khoh copper plate inscription, according to which the early Guptas were still reigning at the last mentioned date. Kâlidâsa was therefore contemporary with Skandagupta and composed most of his works in the latter half of the fifth century or before A. D. 500.

It is now admitted as a fact that Dignâga [1] flourished in the fifth century. This confirms the tradition mentioned by Dakshiṇâvarta and Mallinâtha that Dignâga was a contemporary and rival of Kâlidâsa. Mallinâtha alludes to Dakshiṇâvarta and Nâtha as his predecessors in the opening verses of his commentary on the Raghuvaṁśa--

तथापि दक्षिणावर्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥

Aruṇagirinâtha, who is also known as Nâtha, frequently refers to Dakshiṇâvarta and is himself often referred to by Mallinâtha. Dakshiṇâvarta is thus older than Nâtha who is again older than Mallinâtha. Dakshiṇâvarta's commentaries on Raghuvaṁśa, Kumârasambhava and Meghadûta have been recently discovered by Mr. T. Gaṇapati Śâstri who, in his Introduction to his edition of Bhâsa's Pratimânâṭaka (p. 9) tells us that Dakshiṇâvarta, in his comments on the 14th verse of the Meghadûta, says--

दिङ्नाग इति कोप्याचार्यः कालिदासप्रबन्धान्— अन्यत्रोक्तोयमर्थ इति– स्थूलहस्ताभिनये दूषयति ।

This interesting tradition preserved by Dakshiṇâvarta and Mallinâtha about the synchronism between Kâlidâsa and Dignâga has now been proved to rest on historical evidence.

1 V. Smith's Early History of India, p. 329 and Ind. Ant. November 1912 p. 267.

It now remains to enumerate the earliest references to Kâlidâsa that we meet with in Indian literature and inscriptions. In the first half of the seventh century our poet's fame was established throughout the whole of India, as he is mentioned in the Aihole inscription dated in Śaka 556, and is praised by Bâṇa in the introduction to the Harshacharita. Daṇḍin who belongs to the second half of the seventh century[1] quotes the following words of Kâlidâsa in his Kâvyâdarśa (I. 45)—

लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति Śâkuntala I. 20.

In the eighth century, Kumârila quotes a verse from the Śâkuntala I. 17—

एवं च विद्वद्वचनाद्विनिर्गतं प्रसिद्धरूपं कविभिर्निरूपितम् ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ इति ।

Tantravârtika, Benares ed. p. 133.

This verse occurs in the metrical portion of the Tantravârtika. Colebrooke in his essay on Mîmâṁsâ disputes Kumârila's authorship of this part of the Tantravârtika; and the late Dr. Bühler once requested me to write a note on this point. It may therefore be stated here that Kumârila himself assures us that he wrote the metrical part of the Tantravârtika as well as the Ślokavârtika—

वाक्याधिकरणे चैतद्विस्तरेण निराकृतम् ।
तेनापोद्धारसंस्कारकल्पनापि न युज्यते ॥

Tantravârtika, Benares ed. p 220.

The Vâkyâdhikaraṇa being a well-known subdivision of the Ślokavârtika it follows that the above reference to Kâlidâsa is made by Kumârila himself.

The author of the Gauḍavaho, a Prâkṛita poem of the eighth century, refers to Kâlidâsa as the Raghukâra or the author of the Raghuvaṁśa. In the ninth century Nṛipatuṅga in his Kavirâjamârga refers to Kâlidâsa, Bhâravi and Mâgha as classical authors who adorned the annals of Sanskrit poetry. To the ninth century also belongs the Jaina Śâkaṭâyana[2] who in his Amoghavṛitti (I. 4. 27) quotes the words— आपृच्छस्व प्रियसखम्— from Kâlidâsa's Meghadûta, verse 12. This last named work was incorporated by way of *samasyâ* into the Pârśvâbhyudaya by Jinasena shortly after Śaka 735, the year in which his patron, the Râshṭrakûṭa king Amoghavarsha I, ascended

1 Ind. Ant. October 1912, p. 237.
2 Ind. Ant. October 1914, p. 205.

the throne. In the second half of the ninth century Vâmana in his Kavyâlaṅkârasûtra (V. 2. 27) explains the use of the word आस in Kumârasambhava I. 35.

In the first half of the tenth century, the Kannaḍa poet Ponna,[1] who enjoyed the patronage of the Râshṭrakûṭa king Kṛishṇarâja III (939–968), boasts that he is superior to Kâlidâsa and gives us a metrical rendering into Kannaḍa of a verse in the Raghuvaṁśa VI. 51. In the eleventh century we find Kâlidâsa mentioned along with Bhâravi, Bâṇa, Mayûra and Râjaśekhara in a Kannaḍa inscription dated Śaka 999 (Nagar Inscription 35, Epi. Carn. Vol. VIII part II, p. 252). These references will suffice to convince us that the tradition which makes Kâlidâsa contemporary with king Bhoja of Dhârâ is not founded on fact. The Saras vtîkaṇṭhâbharaṇa of Bhoja which belongs to the first half of the eleventh century, and Kshîra-svâmin's commentary on the Amarakosha which is assigned to the second half of the same century, abound with quotations from the works of Kâlidâsa. In the twelfth century Hemachandra takes up the discussion on the word आस first started by the rhetorician Vâmana and says—

असतेरयं प्रयोगः । ईक्षामासेत्यादौ णवन्तानुप्रयोगप्रतिरूपकनिपातस्य वा ।

Hemachandra's Bṛihadvṛitti IV. 4.1.

This opinion is refuted by Vallabhadeva, who in his commentary on the Kumârasambhava (I. 35) says—

आसेति कवीनां प्रमादजः प्रयोगो भूभावप्रसङ्गात् । यस्त्वन्ये तिङन्तप्रतिरूपको निपात इति तदसत् । तादृशस्य तिङन्तस्यैवाभावात् ।

Vardhamâna says—

आस इति बभूवार्थे लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः । वामनस्तु अस दीप्तयादानयोश्चेत्यस्य साधयति । वल्लभस्य तु तिङन्तप्रतिरूपको निपात इति न संमतम् । तादृशस्यैव तिङन्तस्याभावात् ।

Gaṇaratnamahodadhi, Benares ed., p. 16.

Kâlidâsa's use of the word आस has thus elicited an interesting discussion. It is essential to point out here that Mallinâtha has fallen into a mistake in attributing the opinion about आस being तिङन्तप्रतिरूपकनिपात to Śâkaṭâyana. A careful perusal of Śâkaṭâyana's Sûtra अस्तिब्रुवोर्भूवचौ IV. 2. 91 as explained in the Amoghavṛitti will convince Sanskrit scholars that Hemachandra, though he has borrowed Śâkaṭâyana's Sûtra with its commentary, has improved upon it and has added an explanatory note of his own on the word आस. It is thus evident that Hemachandra's opinion is attacked

1 Kâvyâvalokana, Intro. p. 44.

by the commentator Vallabhadeva. Hemachandra must have finished his Sanskrit Grammar in the early part of the reign of Siddharâja-Jayasiṁha (A. D. 1094–1143), and Vallabha must have written his commentary on the Kumârasambhava about 1120 or a few years before 1141, the date of the completion of the Gaṇaratnamahodadhi. Again Vallabha, in his commentary on Mâgha's Śiśupâlavadha III. 23, derives the word महीध्र thus—

ध्यै तृप्तौ, महीं ध्रायन्तीति महीध्राः । आतोऽनुपसर्गे कः । अथवा महीं धारयन्तीति महीध्राः । मूलविभुजादित्वात्कः ।

The second explanation of the word is copied by Vallabhadeva from Kshîrasvâmin's commentary on Amarakosha (K. G. Oka's ed. p. 51). Vallabhadeva explains परिणत by तिर्यग्दन्तप्रहार and cites the following authority of Halâyudha who is assigned to the close of the eleventh century [1]—

तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः । Halâyudha II. 65.

The reading तिर्यग्दन्तप्रहार is supported not only by Mallinâtha but rests on the authority of Pâlakâpya who says—

अधस्तादुपरिष्टाच्च दन्ताः षोडश सागदाः ।
प्रहारिणौ च द्वौ दन्तौ करिणोऽष्टादश स्मृताः ॥

Hastyâyurveda, p. 440 (Ânandâśrama ed.)

The other reading दन्तप्रहार found in some Mss. of Vallabhadeva's commentary is thus positively wrong. These citations from Halâyudha and Kshîrasvâmin only confirm the view that Vallabha lived in the twelfth century.

Pandit Durgâprasâda in his edition of Mâgha has published Vallabha's commentary on the Kavivaṁśavarṇana in which Vallabhadeva mentions the poet Bihlaṇa. But Durgâprasâda appears to have forgotten this fact in his edition of Vakroktipañchâśikâ where he has proposed to identify Vallabhadeva, the commentator of Kâlidâsa, with Vallabhadeva the grandfather of Kayyaṭa who wrote in A. D. 977–78. This identification is contradicted not only by the mention of Bihlaṇa but by the other facts which we have set forth above. Dr. Hultzsch has accepted this doubtful identification in his preface to his edition of the Meghadûta, but being conscious of the weakness of his position has attempted to support it by favouring us with lists of works and authors quoted by this commentator. In doing so the German scholar has skipped over the most important passage in the commentary on Śiśupâlavadha (II. 12) which has

1 Anandaram Borooah's Sanskrit Grammar, Preface, p. 14.

an immediate bearing on the date of Mâgha, and in which Vallabha tells us that Mâgha alludes to the Kâśikâ, the Nyâsa of Jinendrabuddhi and the Mahâbhâshya of Patañjali, which is spoken of as शेषाहिरचितं भाष्यम्. Thus after mentioning only some authors cited by Vallabha, who are known to have lived before A. D. 900, Dr. Hultzsch proceeds to tell us that they confirm the date assigned to Vallabha by Pandit Durgâprasâda. It is needless to add that because an author quotes authorities belonging to the period before A. D. 900, it does not necessarily follow that he lived in the tenth century. It is thus clear that Vallabha's commentary represents the text of the Meghadûta as it was current in Kashmir about A. D. 1100.

In his extreme anxiety to place Vallabha on a pedastal of superiority to Jinasena, the German scholar wishes to divert our attention from the inferior chronological position of Vallabha and the corrupt Mss. of his commentary, and makes the following appeal to "Sarasvatî" and the "snowy range;" mistaking, at the same time, his own opinions for facts. "The secluded position of that home of Sarasvatî, the Kashmir valley, would account for the fact (?) that Kâlidâsa's work was there handed down in a purer condition" and that "corruptions had already crept into the text on the other side of the snowy range in the time of Jinasena" Dr. Hultzsch's first proposition, that Sanskrit texts are better preserved in Kashmir owing to its secluded position than in other parts of India, is contradicted by two eminent authors, Bhartṛihari and Kahlaṇa, the latter a distinguished native of Kashmir itself. Bhartṛihari assures us that the great commentary of the venerable Patañjali, being perverted in other parts of India, the text of it was preserved only in Southern India. Chandrâchârya, therefore, went to Southern India, learned the Mahâbhâshya and revived the study of it in other parts of India—

कृतेथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
.... ।
आर्षे विप्लाविते ग्रन्थे संग्रहप्रतिकञ्चुके ॥
यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः ।
काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ॥
पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः ।
स नीतो बहुशाखत्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ॥

Vâkyapadîya II. 488; Benares ed. p. 285.

Kahlaṇa says that this Chandrâchârya introduced the Mahâbhâshya into Kashmir and composed his own grammar in the time of Abhimanyu. But in course of time the text of the Mahâbhâshya became so corrupt there that in the time of Jayâpîḍa a grammarian, by name Kshîra, was imported into Kashmir from other parts of India, in order to revive the study of the Mahâbhâshya. This work is spoken of by Bhartṛihari as आर्षग्रन्थ and by Vallabhadeva as the commentary composed by the serpent Śesha (शेषाहिरचितं भाष्यम्) as we have already seen. The belief that Patañjali was an incarnation of the serpent Śesha is current even at the present day among the orthodox people in India. If this sacred work cannot enjoy immunity from corruption, an ordinary poem like the Meghadûta cannot hope for better treatment at the hands of the Kashmirian scribes and Pandits in that home of Sarasvatî. This view is amply borne out by the utter neglect into which Vallabhadeva's commentary on the Meghadûta has fallen. We have thus conclusively proved that the secluded position of that home of Sarasvatî, far from conferring immunity from corruption, offers serious obstacles to that free communication with literary men in other parts of India, which is so essential to the preservation of Sanskrit texts imported into the Kashmir valley.

The first proposition of Dr. Hultzsch having been thus completely refuted, we shall proceed to examine his second proposition. He says "Corruptions had already crept into the text in the time of Jinasena......Jinasena has incorporated in his poem nine of the spurious verses of the Meghadûta, five of which are stamped as interpolations even by so late a writer as Mallinâtha." Here the German editor has fallen into a fallacy, which requires to be thoroughly exposed. Jinasena and his teacher believed certain nine verses to be genuine in the 8th century or little more than 250 years later than the age of Kâlidâsa. Mallinâtha who lived nine centuries later than Kâlidâsa, and six centuries later than Jinasena, considers only five of these nine verses as spurious. And our learned friend Dr. Hultzsch, who is twelve centuries later than Jinasena, believes all these nine verses to be spurious. The principle to be deduced from these facts is that the later a writer is, the less reliable he is in his opinions concerning ancient texts. This principle can be best illustrated from the writings of Dr. Hultzsch himself, where we have ample means of testing the accuracy of his opinion as an authority for the twelfth and earlier centuries, when it is unsupported by contemporary evidence. In his introductory remarks on Śravaṇa Bel-

gola epitaph of Mallishena[1] Dr. Hultzsch says that Dayâpâla composed the Hitarûpasiddhi (v. 38). This is not correct. Dayâpâla's work, which opens—

श्रीवीरममलं पूर्णधीदृग्वीर्यसुखात्मकम् ।
नत्वा देवमबाधोक्तिं रूपसिद्धिं हितां ब्रुवे ॥

is called Rûpasiddhi and not Hitarûpasiddhi and was composed[2] in the reign of the Châlukya Emperor Jayasimha II. There is a manuscript of this work in the library of the Presidency College at Madras. Dr. Hultzsch also tells us that "Vâdirâja challenged other disputants in the capital of an unnamed Châlukya Emperor." This is not correct as the Emperor is actually named in the verse as read by the German scholar himself, though misunderstood and mistranslated by him—

सेव्यः सिंहसमर्च्यपीठविभवः सर्वप्रवादिप्रजा ।
दत्तोच्चैर्जयकारसारमहिमा श्रीवादिराजो विदाम् ॥

Dr. Hultzsch translates the words सिंहसमर्च्यपीठविभवः "the might of whose chair was to be worshipped (even) by lions". The correct rendering of the words is "the might of whose seat was well worthy of being worshipped by (king) Simha," and the meaning intended is that the thrones of kings are Simhâsanas in a metaphorical sense while the seat of Vâdirâja was really a Simhâsana, being worshipped by सिंहचक्रेश्वर or सिंहमहीपति as the Châlukya Emperor Jayasimha II. is called by Vâdirâja in his works—

श्रीमत्सिंहमहीपतेः परिषदि प्रख्यातवादोन्नति-
स्तर्कन्यायतमोमहोदयगिरिः सारस्वतश्रीनिधिः ।
शिष्यः श्रीमतिसागरस्य विदुषां पत्युस्तपःश्रीभृतां
भर्तुः सिंहपुरेश्वरो विजयते स्याद्वादविद्यानिधिः ॥

Nyâyaviniśchaya—Vyâkhyânaratnamâlâ.

शाकाब्दे नगवार्धिरन्ध्रगणने संवत्सरे क्रोधने
मासे कार्त्तिकनाम्नि बुद्धिमहिते शुद्धे तृतीयादिने ।
सिंहे पाति जयादिके वसुमतीं जैनी कथेयं मया
निष्पत्तिं गमिता सती भवतु वः कल्याणनिष्पत्तये ॥
लक्ष्मीवासे वसति कटके कट्टगातीरभूमौ
कामावाप्तिप्रमदसुलभे सिंहचक्रेश्वरस्य ।
निष्पन्नोयं नवरससुधास्यन्दसिन्धुप्रबन्धो
जीयादुच्चैर्जिनपतिभवप्रक्रमैकान्तपुण्यः ॥

Pârśvanâthacharita.

1 Epi. Ind. Vol. III p. 185 ff.
2 See my paper in Ind. Ant. Oct. 1914 p. 212.

It is thus evident that the startling discovery that the famous Jaina poet Vâdirâja, whose works are still extant, was worshipped even by lions is a pure invention as much due to the unaided efforts of Dr. Hultzsch's imagination as his other discovery that the nine verses were considered spurious before the time of Jinasena. Dr. Hultzsch's opinion is thus unsafe as are the opinions of other editors of the Meghadûta "whose critical acumen was unsurpassed" according to Dr. Hultzsch, as they are not only unsupported by contemporary evidence but are actually in conflict with such distinguished authorities as Sarasvatîtîrtha, Sâroddhârinî Mahimasimhaganî and Sumativijaya. In assailing the celebrated Jaina author Jinasena, Dr. Hultzsch has failed to produce against him the statements of authors who were his contemporaries or predecessors as to the condition of the Meghadûta as it was known to the literary world before the 8th century.

The question about the genuineness of the nine verses being thus closed, it is irrelevant to enquire what Vallabha, who is admittedly several centuries later than Jinasena, says on this point. But from another point of view this inquiry is necessary because it is important to ascertain the correct text of Vallabha's commentary on the Meghadûta. Dr. Hultzsch has lately brought out an edition of this commentary. This edition is based on four manuscripts. One manuscript D. is in Devanâgarî characters and the other three, which are in Śâradâ characters, are A. B. and C. Dr. Hultzsch says that D. is quite recent and contains nine "spurious" verses which are missing in A. B. C. and that A. and C. are "most correct and reliable." It must be stated for the information of Sanskrit scholars that D. (the Devanâgarî Ms.) contains not only the nine verses which are "spurious" in the opinion of Dr. Hultzsch, but also Vallabhadeva's commentary on those nine verses. The German editor ignores the existence of the commentary on the nine verses, because it militates against his opinion and has based his table of Vallabhadeva's text of the Meghadûta on the Śâradâ Mss. As regards these three Śâradâ Mss. it may be pointed out that Vallabha's introduction consisting of 3 verses and a prose passage is entirely missing in A. and C., while the first verse of Vallabhadeva is also missing in B. Again C. omits the text and commentary of the genuine verses 7 and 8; and A. contains the verse तत्संदेशं etc. which is admitted on all hands to be spurious. How this spurious verse has found its way into this "most correct and reliable Ms." in spite of "the

secluded position of that home of Sarasvatî " will no doubt be a surprise to Dr. Hultzsch himself. Dr. Hultzsch has given in his footnotes not only the various readings but also the mistakes in these four manuscripts The Devanâgarî Ms. D. contains 9 mistakes which it shares with the three Śâradâ Mss. A. B. C., while these latter contain 7 additional mistakes or 16 (9 + 7) mistakes in all. The fact that the Devanâgarî Ms. contains fewer mistakes can be accounted for by the supposition that it is a transcript of an older and more correct recension of Vallabha's commentary than that to which the three Śâradâ Mss. can be traced back. From the information thus supplied by Dr. Hultzsch himself in his preface and his foot-notes we draw the conclusion that the Devanâgarî Ms. (D.) is complete ; it is more reliable than the other Mss. On the other hand the three Śâradâ Mss. are incomplete and unreliable ; incomplete because they omit the introduction and the two genuine verses 7 and 8 ; unreliable because they contain more numerous mistakes and the wrong reading दृत्तप्रहार, and because one of them admits a spurious verse. The omission of the nine verses from the Śâradâ Mss. can be explained as being due to the carelessness of the copyists through whose hands the Mss. have passed, in the same way as the omission from them of the introductory passage and of the two genuine verses referred to above. From these facts it is evident that the nine verses are genuine according to both Jinasena and Vallabha ; and our Synoptical Table which is based on the Devanâgarî Ms. represents Vallabhadeva's text of the Meghadûta as it was known to that commentator in the twelfth century.

We now proceed to give our estimate of Vallabha as a commentator. He attaches unusual meanings to many words. We may quote only three instances—

सारङ्गः = मयूरः

चातकः = मयूरः

विशाला = विविधाः शाला यस्याः.

In such cases the German editor betrays his lack of confidence in this commentator by inserting these meanings in brackets and adding the more generally accepted senses for the benefit of his readers. Again Vallabha's proposal to read सोम्य and derive it from Pâṇini शाखादिभ्यो यत् (V. 3.103) is hardly acceptable, since Amarasimha insists that the word should undergo *vṛiddhi* according to Pâṇini सोमाट्ट्यण् (IV.2.30)—

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदेवते ।

Canto III.3.192 (K. G. Oka's edition p. 212).

and he is followed by Kshîrasvâmin, Hemachandra and Viśvaprakâśa. Vallabha, however, cannot be held responsible for the mistakes हरिणप्रेक्षणी (see Pâṇini IV.1.56) and दृत्तप्रहार, as the correct readings are found in the Devanâgarî Ms. of his commentary which has been proved to be more correct and reliable than the Śâradâ Mss. We may also note Vallabha's far-fetched explanation of मेघालोके in verse 3. For these reasons Vallabha's commentary greatly suffers in comparison with the work of his more celebrated successor Mallinâtha.

On the Text of the Meghadûta

I shall now examine the text of the Cloud-messenger as it is preserved to us in the works of Brahmin and Jaina commentators. Of these the following are the most important—

1 Vallabha.	2 Mallinâtha.
3 Sâroddhâriṇî.	4 Sarasvatîtîrtha.
5 Sumativijaya.	6 Mahimasiṁhagaṇî.

The text and the commentary of Vallabha, who belongs to the twelfth century, have been already discussed. Mallinâtha stands next in chronological order. He appears to be older than the Sâroddhâriṇî as we find in it a reference to his explanation of माल as मालाख्यं क्षेत्रं in verse 16. The Ms. of the Sâroddhâriṇî[1] is dated in Saṁvat 1617. The view put forward in the last-named work as to the interpretation of the word सारंग in verse 21, namely, that it means, *at the same time*, elephants, deer, black bees, *châtaka* birds etc., is refuted by Sarasvatîtîrtha whose commentary must consequently be later than the Sâroddhâriṇî. The Ms. of Sarasvatîtîrtha's[2] commentary is dated in Saṁvat 1854. It is not complete as the portion containing the explanation of the first 15 verses is wanting. Sumativijaya wrote his work probably about Saṁvat 1690[3]. Mahimasiṁhagaṇî composed his commentary in Saṁvat 1693[4]. Mallinâtha's commentary is the best of those that we have mentioned, as he quotes older authorites to justify his comments and displays great critical acumen in discussing the text. The Sâroddhâriṇî stands next only to Mallinâtha's work in point of merit. The other commentaries need not be considered as they are still more modern and inferior in merit.

It is necessary to determine the date of Mallinâtha with precision He frequently quotes the Saṅgîtaratnâkara[5] a work composed in the

1. No. 157 of 1882–83, Deccan College Ms.
2. No. 442 of 1887–91, D. C. Ms.
3. No. 315 of 1882–83, D. C. Ms. See S.P. Pandit's preface to his Edition of Raghuvaṁs'a P. 12.
4. No. 280. of 1883–84, D. C. Ms.
5. See P. 52.

time of the Yâdava king Siṅghaṇa who reigned from Śaka 1131-1169. In his commentary on the Kumârasambhava II. 1. Mallinâtha mentions Bopadeva the author of the Mugdhabodha who was contemporary with the Yâdava king Mahâdeva and his successor Râmachandra. The last-mentioned king reigned from A.D. 1271 to 1309.[1] Another work quoted in Mallinâtha's commentary on the Meghadûta is the Ekâvali of Vidyâdhara who frequently speaks of king Vîranarasiṁha as having humbled the pride of Hammîra who was contemporary with Siṅghaṇa[2]. King Viranarasiṁha reigned up to A. D. 1314[3]. Mallinâtha has also written a commentary on the Ekâvali. His son Kumârasvâmin has written a commentary on the Pratâparudrîya, a treatise on *Alaṅkâra*. The last-named work frequently mentions the Kâkatîya king Pratâparudra who invaded the kingdom of the Yâdava king Râmachandra and reigned from A. D. 1295 to 1323.[4] The second verse in Mallinâtha's introduction to his commentaries on the Meghadûta, Raghuvaṁśa and Kumârasambhava is quoted in an inscription[5] dated in S'aka 1455 or A. D. 1533. From these facts it is clear that Mallinâtha must have flourished in the latter half of the fourteenth century.

As I have already remarked, Mallinâtha displays uncommon critical acumen in discussing the text of the poem and is most desirous to ascertain the true reading on all occasions. This amply accounts for the immense popularity that he enjoys in India as a commentator. Hence it is that the many editions of the Cloud-messenger that have been published in this country are exclusively based on the text of the poem as preserved in his commentary. Of the 121 verses given in his commentary Mallinátha pronounces the six stanzas (32, 33, 69, 70, 78, and B.) as spurious.

The fact, however, that he includes them in his text and comments on them all the same, points unmistakably to the conclusion that he did not feel sufficient confidenee in his judgment in regard to them, since in dealing with certain verses in the 15th chapter of the S'iśupâlavadha, which in his opinion were spurious, he follows a different course. This circumstance may have led European scholars to prefer the Calcutta edition on which H. H. Wilson has based his verse translation. H. H. Wilson's text gives 116 verses only. It includes some of the verses pronounced by Mallinâtha as spurious while it rejects the others. Moreover it contains some verses which were not known to Vallabha and Mallinâtha and which we are justified on that account in regarding as later interpolations. Under these circumstances one is at a loss to know whether Mallinâtha's text or that of Wilson faithfully represents the Cloud-messenger. To clear up this point it will be necessary to appeal to some higher authority and such an authority we find in Jinasenâchârya. This distinguished Jaina author I have already introduced to Sanskrit scholars in my paper on Bhartṛihari and Kumârila. He

1. Early history of the Deccan P. 82. ff.
2. Early History of the Dcan P. 82.
3. Dr. R. G. Bhandarkar's note (Introduction to Ekâvali, Bom., S. Series).
4 Ind..Ant. Vol. XXI. P. 197 ff. 5. *Idem*. Vol. V.

wrote his Harivams'a in S'aka 705 and later he became the spiritual adviser of the Râshtrakûta king Amoghavarsha I, who mounted the throne in S'aka 735. It was shortly after this date that the Pârs'vâbhyudaya was composed. Jinasena has interwoven the whole of the Meghadûta into his poem by way of *samasyâ*. I subjoin a few extracts which will give some idea of the Jaina work.

श्रीमन्मूर्त्या मरकतमयस्तंभलक्ष्मीं वहंत्या
    योगैकाग्र्यात्स्तिमिततरया तास्थिवांसं निदध्यौ ।
पार्श्वं दैत्यो नभसि विहरन् बद्धवैरेण दग्धः
    कश्चित्कांताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः ॥ १ ॥
तन्माहात्म्यात् स्थितवति सति स्वे विमाने समानः
    प्रेक्षांचक्रे भ्रुकुटिविषमं लब्धसंज्ञो विभागात् ।
ज्यायान्भ्रातुर्वियुतपातिना प्राक्कलत्रेण योभू-
    च्छापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ॥ २ ॥
यो निर्भर्त्सैः परमविषमैर्घाटितो भ्रातरि स्वे,
    वध्द्वा वैरं कपटमनसा हा तपस्वी तपस्याम् ।
सिंधोस्तीरे कलुषहरणे पुण्यपण्येषु लुब्धो
    यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु ॥ ३ ॥
तस्यास्तीरे मुहुरुपलवानूर्ध्वशोषं प्रशुष्य-
    न्नुद्बाहुः सन्परुषमननः पंचतापं तपो यः ।
कुर्वन्न स्म स्मरति जडधीस्तापसानां मनोज्ञां
    स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ ४ ॥ प्रथमः सर्गः
तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेंदुमौले-
    रच्यं भर्तुस्त्रिभुवनगुरोरर्हतः सत्सपर्यैः ।
शश्वत्सिद्धैरुपहृतबलिं भक्तिनम्रः परीयाः
    पापापाये प्रथममुदितं कारणं भक्तिरेव ॥ ६५ ॥
यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः
    सिद्धक्षेत्रं विदधति पदं भक्तिभाजस्तमेनम् ।
दृष्ट्वा पूतस्त्वमपि भवताद्वै पुनर्दूरतोमुं
    कल्पिष्यंते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्दधानाः ॥ ६६ ॥ द्वितीयः सर्गः

It will be obvious from these quotations that each stanza in the Párs'vâbhyudaya borrows one or two lines from the Meghadûta, the remaining lines being composed by Jinasena himself. In this way the entire poem of Kâlidâsa is subjected to the process of what is known as *samasyâ-pûrana*. By the well-known rules of this process Jinasena was bound to accept Kâlidâsa's verses as he found them, without in the slightest way altering them; otherwise his reputation as a consummate master of versification would have suffered considerably, and he would have exposed himself to ridicule in the eyes of his Brahmin contemporaries. The Meghadûta easily lent itself to Jinasena's purpose as the story of the exiled *Yaksha* presents a striking resemblance to certain incidents in the life of

Pârs'vanâtha, which forms the theme of the Jaina poem. Kâlidâsa is thus made to sing in his own words the glory of the naked Tîrthankara. The whole performance is so clever that a person who has not previously read or heard of the Cloud-messenger will hardly suspect that the Pârs'vâbhyudaya contains within itself an entire Brahmanical poem, though Jinasena states the fact at the end—

इति विरचितमेतत्काव्यमावेष्ट्य मेघं
बहुगुणमपदोषं कालिदासस्य काव्यम् ।
मलिनितपरकाव्यं तिष्ठतादाशशांकं
भुवनमवतु देवस्सर्वदामोघवर्षः ॥ ७० ॥
श्रीवीरसेनमुनिपादपयोजभृंगः
श्रीमानभूद्विनयसेनमुनिर्गरीयान् ।
तच्चोदितेन जिनसेनमुनीश्वरेण
काव्यं व्यधायि परिवेष्टितमेघदूतम् ॥ ७४ ॥

It is clear therefore that the arrangement of the verses in the Pârśvâbhyudaya is such as to make it all but impossible for subsequent scribes or commentators to tamper with the text, since any addition or alteration made in the Pârśvâbhyudaya would necessitate a corresponding change in the Meghadûta. These considerations will suffice to convince us that the Meghadûta, preserved in the Pârśvâbhyudaya, which contains 120 verses only, represents the text of the poem as it was known to Jinasena in the latter part of the eighth century or before Śaka 705 the date of his first work, the Jaina Harivaṁśa, when he must have learnt the poem from the lips of his teacher Vîrasena.

A reference to the Synoptical Table subjoined to this Introduction will show that the 120 verses of the Meghadûta given by Jinasena are all found in the six commentaries referred to above. Mallinâtha gives an additional verse (B.) which he says is spurious. Here he is right as the verse is not given by Jinasena. But when he regards as spurious the five other verses already referred to which are found in Jinasena's work, his view is incorrect. Vallabha gives (अध्वक्लान्त° etc.) which is found neither in the Párśvábhyudaya nor in Mâllinâtha's commentary and which is therefore spurious. It is hardly necessary to add that all other verses which do not occur in the works of Jinasena, Vallabha, and Mallinátha must be considered interpolations without hesitation. A glance at the Synoptical Table will show that judged by this standard H. H. Wilson's text is most unsatifactory as it excludes eight genuine verses and admits in lieu thereof four spurious ones. The text in Dr. Hultzsch's edition is equally unsatisfactory as it excludes nine genuine verses, as has been already shown.

A Synoptical Table showing the order of the verses as found in works consulted.

Beginning of verse.	पार्श्वाभ्युदय.	मल्लिनाथ.	सरस्वतीती०	सारोद्धारि०	महिमसिं०	सुमतिवि०	वल्लभ.	Wilson.
कश्चित्कान्ता०	१	१	......	१	१	१	१	१
तस्मिन्नद्रौ०	२	२	......	२	२	२	२	२
तस्य स्थित्वा०	३	३	......	३	३	३	३	३
प्रत्यासन्न०	४	४	......	४	४	४	४	४
धूमज्योति०	५	५	......	५	५	५	५	५
जातं वंशे०	६	६	......	६	६	६	६	६
संतप्तानां०	७	७	......	७	७	७	७	७
त्वामारूढं०	८	८	......	८	८	८	८	८
तां चावश्यं०	९	१०	......	१०	१०	१०	११	१०
मन्दं मन्दं०	१०	९	......	९	९	९	१०	९
कर्तुं यच्च०	११	११	......	११	११	१२	१२	११
आपृच्छस्व०	१२	१२	......	१२	१२	१३	९	१२
मार्गं मत्तः०	१३	१३	......	१३	१३	११	१३	१३
अद्रेः शृंगं०	१४	१४	......	१४	...	१४	१४	१४
रत्नच्छाय०	१५	१५	......	१५	...	१५	१५	१५
त्वय्यायत्तं०	१६	१६	१६	१६	...	१६	१६	१६
त्वामासार०	१७	१७	१७	१७	१७	१७	१७	१७
छन्नोपान्तः०	१८	१८	१८	१९	१८	१९	१९	१८
तस्मिन्स्थित्वा०	१९	१९	१९	२०	१९	२०	२०	२०
तस्यास्तिक्तैः०	२०	२०	२०	२१	२०	२१	२१	२१
नीपं दृष्ट्वा०	२१	२१	२१	२२	२१	२२	२२	२२
उत्पश्यामि०	२२	२३	२३	२४	२३	२४	२३	२४
पाण्डुच्छायो०	२३	२४	२४	२५	२४	२५	२४	२५
तेषां दिक्षु०	२४	२५	२५	२६	२५	२६	२५	२६
नीचैराख्यं०	२५	२६	२६	२७	२६	२७	२६	२७
विश्रान्तः सन्०	२६	२७	२७	२८	२७	२८	२७	२८
वक्रः पन्था०	२७	२८	२८	२९	२८	२९	२८	२९
वीचिक्षोभ०	२८	२९	२९	३०	२९	३०	२९	३०
वेणीभूत०	२९	३०	३०	३१	३०	३१	३०	३१
प्राप्यावन्तीन्०	३०	३१	३१	३२	३१	३२	३१	३२
दीर्घीकुर्वन्०	३१	३२	३२	३३	३४	३५	३२	३३
प्रद्योतस्य०	३२	३४	३३	३५	३५	३४	३४	०
हारांस्तारान्०	३३	३३	३६	३४	३२	३३	३३	०
जालोद्गीर्णैः०	३४	३६	३४	३६	३६	३६	३५	३४
भर्तुः कण्ठ०	३५	३७	३५	३७	३७	३७	३६	३५
अप्यन्यस्मिन्०	३६	३८	३८	३८	३८	३८	३७	३६
पादन्यास०	३७	३९	३९	३९	३९	३९	३८	३७
पश्चादुच्चैः०	३८	४०	४०	४०	४०	४०	३९	३८
गच्छन्तीनां०	३९	४१	४१	४१	४१	४१	४०	३९
तां कस्यांचित्०	४०	४२	४२	४२	४२	४२	४१	४०
तस्मिन्काले नयन०	४१	४३	४३	४३	४३	४३	४२	४१
गम्भीरायाः०	४२	४४	४४	४४	४४	४४	४३	४२

Beginning of verse.	पार्श्वाभ्युदय	मल्लिनाथ.	सरस्वतीती°	सारोद्धारि°	महिमसिं°	सुमतिवि°	वल्लभ.	Wilson.
तस्याः किंचित्°	४३	४५	४५	४५	४५	४५	४४	४३
त्वं निष्यन्दो°	४४	४६	४६	४६	४६	४६	४५	४४
तत्र स्कन्दं°	४५	४७	४७	४७	४७	४७	४६	४५
ज्योतिर्लेखा°	४६	४८	४८	४८	४८	४८	४७	४६
आराध्यैनं°	४७	४९	४९	४९	४९	४९	४८	४७
त्वय्यादातुं°	४८	५०	५०	५०	५०	५०	४९	४८
तामुत्तीर्य°	४९	५१	५१	५१	५१	५१	५०	४९
ब्रह्मावर्तं°	५०	५२	५२	५२	५२	५२	५१	५०
हित्वा हालां	५१	५३	५३	५३	५३	५३	५२	५१
तस्माद्गच्छेः°	५२	५४	५४	५४	५४	५४	५३	५२
तस्याः पातुं°	५३	५५	५५	५५	५५	५५	५४	५३
आसीनानां°	५४	५६	५६	५६	५६	५६	५५	५४
त्वं चेद्वायौ°	५५	५७	५७	५७	५७	५७	५६	५५
य सौरम्भोत्पतन°	५६	५८	५८	५८	५८	५८	५७	५६
तत्र व्यक्तं°	५७	५९	५९	५९	५९	५९	५८	५७
शब्दायन्ते°	५८	६०	६०	६०	६०	६०	५९	५८
प्रालेयाद्रेः°	५९	६१	६१	६१	६१	६१	६०	५९
गत्वा चोर्ध्वं°	६०	६२	६२	६२	६२	६२	६१	६०
उत्पश्यामि°	६१	६३	६३	६३	६३	६३	६२	६१
तस्मिन्हित्वा°	६२	६४	६४	६४	६४	६५	६३	६२
तत्रावश्यं°	६३	६५	६५	६५	६५	६४	६४	६३
हेमाम्भोज°	६४	६६	६६	६६	६६	६६	६५	६४
तस्योत्संगे°	६५	६७	६७	६७	६७	६७	६६	६५
विद्युत्वन्तं°	६६	६८	६८	६८	६८	६८	६८	६६
यत्र स्त्रीणां°	६७	७६	७७	७९	७६	७३	७७	७२
गत्युत्कम्पात्°	६८	७८	७४	७२	७३	७५	७३	६९
अ·न्दोत्थं°	६९	७१	७०	७०	६९	७१	७०	०
र·।न्मत्त°	७०	७०	७६	७५	७४	७७	७५	०
हस्ते लीला°	७१	६९	६९	७४	७२	७०	७१	६७
यस्यां यक्षाः°	७२	७२	७१	७१	७७	७४	७२	६८
नीवीबन्धो°	७३	७४	७३	७३	७०	७६	७४	७०
नेत्रा नीता°	७४	७५	७५	७७	७९	७९	७६	७१
मन्दाकिन्याः°	७५	७३	७२	७८	७१	७८	६७	०
अक्षय्यान्तर्°	७६	७७	७८	७६	७५	८०	७८	०
वासश्चित्रं°	७७	८०	८०	८१	७८	७२	८०	०
पत्रश्यामा°	७८	३५	३७	६९	३३	६९	६९	०
मत्वा देवं°	७९	७९	७९	८०	८०	८१	७९	७३
तत्रागारं°	८०	८१	८१	८२	८१	८२	८१	७४
वापी चास्मिन्°	८१	८२	८२	८३	८२	८३	८२	७५
तस्यास्तीरे°	८२	८३	८३	८४	८३	८४	८३	७६
तन्वी श्यामा°	८३	८८	८८	८९	८८	८९	८८	८१
तां जानीयाः°	८४	८९	८९	९०	८९	९०	८९	८२

Beginning of verse.	पार्श्वाभ्युदय	मल्लिनाथ.	सरस्वतीतीं.°	सारोद्धारि.	महिमसिं°	सुमतिवि°	वल्लभ.	Wilson.
नूनं तस्याः०	८५	९०	९०	९१	९०	९१	९०	८३
रक्ताशोकः०	८६	८४	८४	८५	८४	८५	८४	७७
तन्मध्ये च०	८७	८५	८५	८६	८५	८६	८५	७८
एभिः साधो०	८८	८६	८६	८७	८६	८७	८६	७९
गत्वा सद्यः०	८९	८७	८७	८८	८७	८८	८७	८०
आलोके ते०	९०	९१	९१	९२	९१	९२	९१	८४
उत्संगे वा०	९१	९२	९२	९३	९२	९३	९२	८५
शेषान्मासान्०	९२	९३	९३	९४	९५	९४	९३	८६
सव्यापारामहनि०	९३	९४	९४	१००	९६	९५	९४	८७
आधिक्षामां०	९४	९५	९७	९६	९३	९६	९५	८८
निश्वासेना०	९५	९७	९६	९७	९४	९७	९६	८९
आद्ये बद्धा०	९६	९८	९५	९५	९७	९८	९९	९०
पादानिन्दोः०	९७	९६	९८	९८	९८	९९	९७	९१
सा संन्यस्ता०	९८	९९	१००	१०१	९९	१००	१००	९२
जाने सख्याः०	९९	१००	९९	९९	१००	१०१	९८	९३
रुद्धापांग०	१००	१०१	१०१	१०२	१०१	१०२	१०२	९४
वामश्चास्याः०	१०१	१०२	१०२	१०३	१०२	१०३	१०१	९५
तस्मिन्काले०	१०२	१०३	१०३	१०४	१०३	१०४	१०३	९६
प्रोत्थाप्यैनां०	१०३	१०४	१०४	१०५	१०४	१०५	१०४	९७
भर्तुर्मित्रं०	१०४	१०५	१०५	१०६	१०५	१०६	१०५	९८
इत्याख्याते०	१०५	१०६	१०६	१०७	१०६	०	१०६	९९
तामायुष्मन्०	१०६	१०७	१०७	१०८	१०७	१०७	१०७	१००
अंगेनांगं०	१०७	१०८	१०८	१०९	१०८	१०८	१०८	१०१
शब्दाख्येयं०	१०८	१०९	१०९	११०	१०९	१०९	१०९	१०२
श्यामास्वंगं०	१०९	११०	११०	१११	११०	११०	११०	१०३
त्वामालिख्य०	११०	१११	१११	११३	११२	११२	१११	१०४
मामाकाश०	१११	११२	११२	११४	११३	११३	११२	१०६
संक्षिप्येत०	११२	११४	११४	११६	११६	११६	११४	१०८
भित्त्वा सद्यः०	११३	११३	११३	११५	११४	११४	११३	१०७
नन्वात्मानं०	११४	११५	११५	११७	११५	११५	११५	१०९
शापान्तो मे०	११५	११६	११६	११८	११७	११७	११६	११०
भूयश्चाह०	११६	११७	११७	११९	११८	११८	११७	१११
एतस्मान्मां०	११७	११८	११८	१२०	११९	११९	११८	११२
आश्वास्यैनां०	११८	११९	११९	१२१	१२०	१२०	११९	११४
कच्चित्सौम्य०	११९	१२०	१२०	१२२	१२१	१२१	१२०	११३
एतत्कृत्वा०	१२०	१२१	१२१	१२३	१२२	१२२	१२१	११५
A अध्वक्लांतं०	०	०	०	१८	०	१८	१८	१९
B अंभोबिंदु०	०	२२	२२	२३	२२	२३	०	२३
E धारासिक्त०	०	०	०	११२	१११	१११	०	१०५
G तस्मादद्रेः०	०	०	०	०	१२३	१२५	०	०
H तं संदेशं०	०	०	१२२	१२४	१२४	१२३	०	०
I श्रुत्वा वार्तां०	०	०	१२३	१२५	१२५	१२४	०	११६

For the additional spurious verses C, D and F see Appendix I.

A LIST OF ABBREVIATIONS

Kad	Kâdambarî.
K. S.	Kumârasambhava.
Mal.	Mâlatîmâdhava.
Malav.	Mâlavikâgnimitra.
Ml.	Mallinâtha.
Mri.	Mṛichchhakaṭika.
Ms.	Mahimasiṁhagaṇî.
R.	Raghuvaṁs'a.
Ram.	Râmâyaṇa.
Rat.	Ratnâvali.
Rit.	Ṛitusaṁhâra.
Sa.	S'âkuntala.
Sd.	Sâroddhâriṇî.
St.	Sarasvatîtîrtha.
Sv.	Sumativijaya.
Ut.	Uttararâmacharita.
Vi.	Vikramorvas'î.
Vl.	Vallabha.
W.	Wilson.

अथ

मेघदूतम्

[पार्श्वाभ्युदयोद्धृतं]

संजीविन्या समेतम्

पूर्वमेघः

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥
शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥
इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

"आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" इति शास्त्रात्काव्यादौ वस्तुनिर्देशात्कथां प्रस्तौति—

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

(*a*) स्वाधिकारप्रमत्तः Sv. Vl. Ms. Sd. W.

१. कश्चिदिति ॥ स्वाधिकारात्स्वनियोगात्प्रमत्तोऽनवहितः ॥ "प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः । "जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्" इत्यपादानत्वम् । तस्मात्पञ्चमी ॥ अत एवापराधाद्धेतोः । कान्ताविरहेण गुरुणा दुर्भरेण । दुस्तरेणेत्यर्थः ॥ "गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे" इति शब्दार्णवे ॥ वर्षं संवत्सरं भोग्येन ॥ "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । "अत्यन्तसंयोगे च"

इति समासः । " कुमति च " इति णत्वम् ॥ भर्तुः स्वामिनः शापेन । अस्तंगमितो महिमा सामर्थ्यं यस्य सोऽस्तंगमितमहिमा ॥ अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् । तस्य " द्वितीया-" इति योगविभागात्समासः ॥ कश्चिदनिर्दिष्टनामा यक्षो देवयोनिविशेषः ॥ " विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः " इत्यमरः ॥ जनकतनयायाः सीतायाः स्नानैरवगाहनैः पुण्यानि पवित्राण्युदकानि येषु तेषु । पावनेष्वित्यर्थः ॥ छायाप्रधानास्तरवश्छायातरवः ॥ शाकपार्थिवादित्वात्समासः ॥ स्निग्धाः सान्द्राश्छायातरवो नमेरुवृक्षा येषु तेषु । वसतियोग्येष्वित्यर्थः ॥ " स्निग्धं तु मसृणे सान्द्रे " इति । " छायावृक्षो नमेरुः स्यात् " इति च शब्दार्णवे ॥ रामगिरेश्चित्रकूटस्याश्रमेषु वसतिम् ॥ " वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् " इत्यौणादिकोऽतिप्रत्ययः ॥ चक्रे कृतवान् । अत्र काव्ये तत्र तत्र नगनगरार्णवादिवर्णनासंभवान्महाकाव्यत्वं । रसो विप्रलम्भाख्यः शृङ्गारः । तत्राप्युन्मादावस्था । अत एवैकत्रानवस्थानं सूचितमाश्रमेष्विति बहुवचनेन ॥ सीतां प्रति रामस्य हनूमत्संदेशं मनसि निधाय मेघसंदेशं कविः कृतवानित्याहुः ॥ अत्र काव्ये सर्वत्र मन्दाक्रान्तावृत्तम् । तदुक्तम्—" मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् " इति ॥

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।
आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

(c) प्रशमदिवसे V1.

२. तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नद्रौ चित्रकूटाद्रौ । अबलाविप्रयुक्तः कान्ताविरही । कनकस्य वलयः कटकम् ॥ " कटकं वलयोऽस्त्रियाम् " इत्यमरः ॥ तस्य भ्रंशेन पातेन रिक्तः शून्यः प्रकोष्ठः कूर्परादधःप्रदेशो यस्य स तथोक्तः ॥ " कक्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात्प्रकोष्ठः कूर्परादधः " इति शाश्वतः ॥ विरहदुःखात्कृश इत्यर्थः । कामी कामुकः स यक्षः । कतिचिन्मासान् । अष्टौ मासानित्यर्थः । " शेषान्मासान्गमय चतुरः " इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नीत्वा यापयित्वा । आषाढनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमास्याषाढी ॥ " नक्षत्रेण युक्तः कालः " इत्यण् । " टिड्ढाणञ्-" इत्यादिना ङीप् ॥ साषाढ्यस्मिन्पौर्णमासीत्याषाढो मासः ॥ "सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम्" इत्यण्॥ तस्य प्रथमदिवस आश्लिष्टसानुमाक्रान्तकूटम् । वप्रक्रीडा उत्खातकेलयः ॥"उत्खातकेलिः क्रीडाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते " इति शब्दार्णवे ॥ तासु परिणतस्तिर्यग्दन्तप्रहारः॥ " तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः " इति हलायुधः ॥ स चासौ गजश्च स इव प्रेक्षणीयः दर्शनीयः तं मेघं ददर्श ॥ गजप्रेक्षणीयमित्यत्रेवलोपाल्लुप्तोपमा ॥ केचित् " आषाढस्य प्रथमदिवसे " इत्यत्र " प्रत्यासन्ने नभसि " इति वक्ष्यमाण-

नभोमासप्रत्यासत्त्यर्थं " प्रशमदिवसे " इति पाठं कल्पयन्ति तदसंगतम् । प्रथमातिरेके कारणाभावात् । नभोमासस्य प्रत्यासत्त्यर्थमित्युक्तमिति चेन्न । प्रत्यासत्तिमात्रस्य मासप्रत्यासत्त्यैव प्रथमदिवसस्याप्युपपत्तेः । अत्यन्तप्रत्यासत्तेरुपयोगाभावेनाविवक्षितत्वात् । विवक्षितत्वे वा स्वपक्षेऽपि प्रशमदिवसातिमक्षणे मेघदर्शनकल्पनायां प्रमाणाभावेन तदसंभवात् । प्रत्युतास्मत्पक्ष एव कुशलसंदेशस्य भाव्यनर्थप्रतीकारार्थस्य पुरत एवानुमानमुक्तं भवतीत्युपयोगसिद्धिः ॥ ननून्मत्तस्य नायं विवेक इति चेन्न । उन्मत्तस्य नानर्थस्य प्रतीकारार्थं प्रवृत्तिरपीति संदेश एव मा भूत् ॥ तथा च काव्यारम्भ एवासिद्धः स्यादित्यहो मूलच्छेदी पाण्डित्यप्रकर्षः । कथं तर्हि " शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ " इत्यादिना भगवत्प्रबोधावधिकस्य शापस्य मासचतुष्टयावशिष्टस्योक्तिः । दशदिवसाधिक्यादिति चेत्स्वपक्षेऽपि कथं सा विंशतिदिवसैर्न्यूनत्वादिति संतोष्टव्यम् । तस्मादीषद्वैषम्यमविवक्षितमिति सुष्ठूक्तं " प्रथमदिवसे " इति ॥

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-
रन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।
मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

(*a*) केतकाधानहेतोः Sv. Vl. Sd. Ms. W. and others.

३. तस्येति ॥ राजानो यक्षाः ॥ " राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः " इति विश्वः ॥ राज्ञां राजा राजराजः कुबेरः ॥ " राजराजो धनाधिपः " इत्यमरः । " राजाहःसखिभ्यष्टच् " इति टच्प्रत्ययः ॥ तस्यानुचरो यक्षः । अन्तर्बाष्पो धीरोदात्तत्वादन्तःस्तम्भिताश्रुः सन् । कौतुकाधानहेतोरभिलाषोत्पादनकारणस्य ॥ " कौतुकं चाभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः " इति विश्वः ॥ तस्य मेघस्य पुरोऽग्रे कथमपि ॥ गरीयसा प्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ " ज्ञानहेतुविवक्षायामप्यादि कथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरवबाढयोः " इत्युज्ज्वलः ॥ स्थित्वा चिरं दध्यौ चिन्तयामास ॥ " ध्यै चिन्तायाम् " इति धातोर्लिट् ॥ मनोविकारोपशमनपर्यन्तमिति शेषः ॥ विकारहेतुमाह—मेघालोक इति ॥ मेघालोके मेघदर्शने सति सुखिनोऽपि प्रियादिजनसंगतस्यापि चेतश्चित्तमन्यथाभूता वृत्तिर्व्यापारो यस्य तदन्यथावृत्ति भवति । विकृतिमापद्यत इत्यर्थः । कण्ठाश्लेषप्रणयिनि कण्ठालिङ्गनार्थिनि जने । दूरे संस्था स्थितिर्यस्य तस्मिन् दूरसंस्थे सति किं पुनः । विरहिणः किमुत वक्तव्यमित्यर्थः । विरहिणां मेघसंदर्शनमुद्दीपनं भवतीति भावः ॥ अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । तदुक्तं दण्डिना—" ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः " इति ॥

अथ समाहितान्तःकरणः सन्किं कृतवानित्याह—

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी
जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन्प्रवृत्तिम् ।
स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

(*a*) °लम्बनार्थं Sv. Ms. Sd. W.   (*c*) संप्रत्यग्रैः Vl.

४. प्रत्यासन्न इति ॥ स यक्षः । यश्चिरं दध्यौ स इत्यर्थः । नभसि श्रावणे ॥ " नभः खं श्रावणो नभाः " इत्यमरः ॥ प्रत्यासन्न आषाढस्यानन्तरं संनिकृष्टे । प्राप्ते सतीत्यर्थः । दयिताजीवितालम्बनार्थी सन् । वर्षाकालस्य विरहदुःखजनकत्वात् । " उत्पन्नानर्थप्रतीकारादनर्थोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरम् " इति न्यायेन प्रागेव प्रियाप्राणधारणोपायं चिकीर्षुरित्यर्थः । जीवनस्योदकस्य मूतः पटबन्धो वस्त्रबंधो जीमूतः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः । " मूतः स्यात्पटबन्धेऽपि " इति रुद्रः ॥ तेन जीमूतेन जलधरेण ॥ प्रयोज्येन ॥ स्वकुशलमयीं स्वक्षेमप्रधानां प्रवृत्तिं वार्ताम् ॥ "वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः " इत्यमरः ॥ हारयिष्यन्प्रापयिष्यन् ॥ " लृट् शेषे च " इति चकारात्क्रियार्थक्रियोपपदाल्लृट्प्रत्ययः । जीवनार्थं कर्म जीवनप्रदेनैव कर्तव्यमिति भावः ॥ " हृक्रोरन्यतरस्याम् " इति कर्मसंज्ञाया विकल्पात् । पक्षे कर्तरि तृतीया ॥ प्रत्यग्रैरभिनवैः कुटजकुसुमैर्गिरिमल्लिकाभिः ॥ " कुटजो गिरिमल्लिका " इति हलायुधः ॥ कल्पितार्घाय कल्पितोऽनुष्ठितोऽर्घः पूजाविधिर्यस्मै तस्मै ॥ " मूल्ये पूजाविधावर्घः " इत्यमरः ॥ तस्मै जीमूताय ॥ " क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् " इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ प्रीतिप्रमुखानि प्रीतिपूर्वकाणि वचनानि यस्मिन्कर्मणि तत्प्रीतिप्रमुखवचनं यथा तथा । शोभनमागतं स्वागतं स्वागतवचनं प्रीतः सन्व्याजहार । कुशलागमनं पप्रच्छेत्यर्थः ॥ नाथेन तु "प्रत्यासन्ने नभसि " इत्यत्र समाधानेन " प्रत्यासन्ने मनसि " इति पाठः कल्पितः । प्रत्यासन्ने प्रकृतिमापन्ने सतीत्यर्थः । यस्तु तेनैव पूर्वपाठविरोधः प्रदर्शितः सोऽस्माभिः "आषाढस्य प्रथमदिवसे" इत्येतत्पाठविकल्पसमाधानेनैव समाधायि ॥

ननु चेतनसाध्यमर्थं कथमचेतनेन कारयितुं प्रवृत्त इत्यपेक्षायां कविः समाधत्ते—

धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः
संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

५. धूमेति ॥ धूमश्च ज्योतिश्च सलिलं च मरुद्वायुश्च तेषां संनिपातः संघातो मेघः क्व । अचेतनत्वात्संदेशानर्ह इत्यर्थः । पटुकरणैः समर्थेन्द्रियैः ॥ "करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि" इत्यमरः ॥ प्राणिभिश्चेतनैः ॥ " प्राणी तु

चेतनो जन्मी " इत्यमरः ॥ प्रापणीयाः प्रापयितव्याः । संदिश्यन्त इति संदेशास्त एवार्थाः क । इत्येवमौत्सुक्यादिष्टार्थोद्युक्तत्वात् ॥ " इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः " इत्यमरः ॥ अपरिगणयन्नविचारयन्गुह्यको यक्षस्तं मेघं ययाचे याचितवान् ॥ " याचृ याच्ञायाम् " ॥ तथाहि कामार्त्ता मदनातुराश्चेतनाश्चाचेतनाश्च तेषु विषये प्रकृतिकृपणाः स्वभावदीनाः । कामान्धानां युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वादचेतनयाच्ञा न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ अत्र मेघसंदेशयोर्विरूपयोर्घटनाद्विषमालंकारः । तदुक्तम्– " विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना चासौ विषमालंकृतिस्त्रिधा " इति । सा चार्थान्तरन्यासानुप्राणिता तत्समर्थकत्वेनैव चतुर्थपादे तस्योपन्यासात् ॥

संप्रति याच्ञाप्रकारमाह—

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्कलावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं
याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

(*a*) पुष्करावर्तकानां Ml. W. etc.

६. जातमिति ॥ हे मेघ । त्वां भुवनेषु विदिते भुवनविदिते ॥ " निष्ठा " इति भूतार्थे क्तः । " गतिबुद्धि–" इत्यादिना वर्तमानार्थत्वेऽपि " क्तस्य च वर्तमाने " इति भुवनशब्दस्य षष्ठ्यन्ततानियमात्समासो न स्यात् । " क्तेन च पूजायाम् " इति निषेधात् ॥ पुष्कराश्चावर्तकाश्च केचिन्मेघानां श्रेष्ठास्तेषां वंशे जातम् । महाकुलप्रसूतमित्यर्थः । कामरूपमिच्छाधीनविग्रहम् । दुर्गादिसंचारक्षममित्यर्थः । मघोन इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषं प्रधानपुरुषं जानामि । तेन त्वत्प्रभुत्वाभिजात्यादिगुणयोगित्वेन हेतुना विधिवशाद्दैवायत्तत्वात् ॥ "विधिर्विधाने दैवे च" इत्यमरः ॥ वशमायत्ते ॥ "वशमिच्छाप्रभुत्वयोः" इति विश्वः ॥ दूरे बन्धुर्यस्य स दूरबन्धुर्वियुक्तभार्योऽहं त्वय्यर्थित्वं गतः ॥ ननु याचकस्य याच्ञायां याच्यगुणोत्कर्षः कुत्रोपयुज्यत इत्याशङ्क्य दैवाद्याच्ञाभङ्गेऽपि लाघवदोषाभाव एवोपयोग इत्याह—याच्ञेति ॥ तथाहि अधिगुणेऽधिकगुणे पुंसि विषये याच्ञा मोघा निष्फलापि वरमीषत्प्रियम् । दातुर्गुणाढ्यत्वात्प्रियत्वं याच्ञावैफल्यादीषत्प्रियत्वमिति भावः ॥ अधमे निर्गुणे याच्ञा लब्धकामापि सफलापि न वरम् । ईषत्प्रियमपि न भवतीत्यर्थः ॥ " देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये " इत्यमरः ॥ अर्थान्तरन्यासानुप्राणितः प्रेयोऽलंकारः । तदुक्तं दण्डिना—" प्रेयः प्रियतराख्यानम् " इति ॥ एतदाद्ये पादत्रये चतुर्थपादस्थेनार्थान्तरन्यासेनोपजीवितमिति सुव्यक्तमेतत् ॥

संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः
संदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

७. संतप्तानामिति ॥ हे पयोद । त्वं संतप्तानामातपेन वा प्रवासविरहेण वा संज्वरितानाम् ॥ "संतापः संज्वरः समौ" इत्यमरः ॥ शरणं पयोदानेनातपखिन्नानां प्रोषितानां स्वस्थानप्रेरणया च रक्षकोऽसि ॥ "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः ॥ तत्तस्मात्कारणाद्धनपतेः कुबेरस्य क्रोधेन विश्लेषितस्य प्रियया वियोजितस्य मे मम संदेशं वार्तां प्रियाया हर । प्रियां प्रति नयेत्यर्थः ॥ संबन्धसामान्ये षष्ठी । संदेशहरणेनावयोः संतापं नुदेत्यर्थः ॥ कुत्र स्थाने सा स्थिता तत्स्थानस्य वा किं व्यावर्तकं तत्राह—गन्तव्येति । बहिर्भवं बाह्यम् । "बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च" इति ञ्यः ॥ बाह्य उद्याने स्थितस्य हरस्य शिरसि या चन्द्रिका तया धौतानि निर्मलानि हर्म्याणि धनिकभवनानि यस्यां सा तथोक्ता ॥ "हर्म्यादि धनिनां वासः" इत्यमरः ॥ अनेन व्यावर्तकमुक्तम् ॥ अलका नामालकेति प्रसिद्धा यक्षेश्वराणां वसतिः स्थानं ते तव गन्तव्या । त्वया गन्तव्येत्यर्थः ॥ "कृत्यानां कर्तरि वा" इति षष्ठी ॥

मदर्थं प्रस्थितस्य ते पथिकाङ्गनाजनाश्वासनमानुषङ्गिकं फलमित्याह—

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः ।
कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्ययमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥ ८ ॥

(*b*) आश्वसत्यः Ml. Sd. (*d*) अहमिव Ml. Sd. W. etc.

८. त्वामिति ॥ पवनपदवीमाकाशमारूढं त्वाम् । पन्थानं गच्छन्ति ते पथिकाः ॥ "पथः ष्कन्" इति ष्कन्प्रत्ययः ॥ तेषां वनिताः प्रोषितभर्तृकाः । प्रत्ययात्प्रियागमनविश्वासात् ॥ "प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु" इत्यमरः ॥ आश्वसत्यो विश्वसिताः ॥ श्वसिधातोः शत्रन्तात् "उगितश्च" इति ङीप् ॥ तथोद्गृहीतालकान्ता दृष्टिप्रसारार्थमुन्नमय्य धृतालकाग्राः सत्यः प्रेक्षिष्यन्ते । अत्युत्कण्ठतया द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ मदागमनेन पथिकाः कथमागामिष्यन्तीत्यत्राह—तथाहि । त्वयि संनद्धे व्यापृते सति विरहेण विधुरां विवशां जायां क उपेक्षेत । न कोऽपीत्यर्थः । अन्योऽपि मद्व्यतिरिक्तोऽपि यो जनोऽहमिव पराधीनवृत्तिः परायत्तजीवनको न स्यात् । स्वतन्त्रस्तु न कोऽप्युपेक्षेतेति भावः ॥ अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः । तदुक्तम् —"कार्यकारणसामान्यविशेषाणां परस्परम् । समर्थनं यत्र सोऽर्थान्तरन्यास उदाहृतः" इति लक्षणात् ॥

न च तस्या नाशाद्व्रतस्खलनाद्वा निरर्थकस्त्वत्प्रयास इत्याह—

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-
मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।
आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥ ९ ॥

९. तां चेति ॥ हे मेघ । दिवसानामवशिष्टदिनानां गणनायां संख्याने तत्परामासक्ताम् ॥ "तत्परे प्रसितासक्तौ" इत्यमरः ॥ अत एवाव्यापन्नाममृताम् । शापावसाने मदागमनप्रत्याशया जीवन्तीमित्यर्थः । एकः पतिर्यस्याः सैकपत्नी ताम् । पतिव्रतामित्यर्थः ॥ "नित्यं सपत्न्यादिषु" इति ङीप् । नकारश्च ॥ भ्रातुर्मे जायां भ्रातृजायाम् । मातृवन्निःशंकं दर्शनीयामित्याशयः । तां मत्प्रियामविहत-गतिरविच्छिन्नगतिः सन्नवश्यं द्रक्ष्यसि चालोकयिष्यस एव ॥ तथाहि । आशाति-तृष्णा ॥ "आशा दिगतितृष्णयोः" इति यादवः ॥ बध्यतेऽनेनेति बन्धो बन्ध-नम् । वृन्तमिति यावत् । आशैव बन्ध आशाबन्धः ॥ कर्ता ॥ प्रणयि प्रेमयुक्त-मत एव कुसुमसदृशम् । सुकुमारमित्यर्थः । अत एव विप्रयोगे विरहे सद्यःपाति सद्योभ्रंशनशीलमंगनानां हृदयं जीवितम् ॥ "हृदयं जीविते चित्ते वक्षस्याकूतयोः" इति शब्दार्णवे ॥ प्रायशः प्रायेण रुणद्धि प्रतिबध्नाति ॥ अर्थान्तरन्यासः ॥

निमित्तान्यपि ते शुभानि दृश्यन्त इत्याह—

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।
गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ १० ॥

(*b*) ते सगर्वः Ms. Sv. Sd. W.; तोयगृध्नुः Vl.
(*c*) गर्भाधानक्षमपरिचयं W.

१०. मन्दं मन्दमिति ॥ अनुकूलः पवना वायुस्त्वां मन्दं मन्दम् । अति-मन्दमित्यर्थः ॥ अत्र कथंचिद्वीप्सायामेव द्विरुक्तिर्निर्वाह्या । "प्रकारे गुणवच-नस्य" इत्येतदाश्रयणे तु कर्मधारयवद्भावे सुब्लुकि मन्दमन्दमिति स्यात् । तदे-वाह वामनः—"मन्दं मन्दमित्यत्र प्रकारार्थे द्विर्भावः" इति ॥ यथा सदृशम् । भा-विफलानुरूपमित्यर्थः॥"यथा सादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्वार्थानतिक्रमे" इति यादवः ॥ नुदति प्रेरयति । अयं सगन्धः सगर्वः । संबन्धीति केचित् ॥ "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोः" इत्युभयत्रापि विश्वः ॥ ते तव वामो वामभागस्थः॥ "वामस्तु वक्रे रम्ये स्यात्सव्ये वामगतेऽपि च" इति शब्दार्णवे ॥ चातकः पक्षिविशेषश्च मधुरं श्राव्यं नदति व्याहराति ॥ इदं निमित्तद्वयं वर्तते । वर्तिष्यते चापरं निमित्तमित्याह—गर्भेति ॥ गर्भः कुक्षिस्थो जन्तुः ॥ "गर्भोऽपवरके ह्यग्नौ सुते पनसकण्टके । कुक्षौ कुक्षिस्थजन्तौ च" इति यादवः ॥ तस्याधानमुत्पादनं

तदेव क्षण उत्सवः। सुखहेतुत्वादिति भावः ॥ " निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः " इत्यमरः ॥ तस्मिन्परिचयादभ्यासाद्धेतोः खे व्योम्नि । आबद्धमालाः । गर्भाधानसुखार्थं त्वत्समीपे बद्धपंक्तय इत्यर्थः ॥ उक्तं च कर्णोदये— " गर्भं बलाका दधतेऽभ्रयोगान्नाके निबद्धावलयः समन्तात् " इति ॥ बलाका बलाकांगना नयनसुभगं दृष्टिप्रियं भवन्तं नूनं सत्यं सेविष्यन्ते ॥ अनुकूलमारुतचातकशब्दितबलाकादर्शनानां शुभसूचकत्वं शकुनशास्त्रे दृष्टं तद्विस्तरभयान्नालेखि॥

संप्रति सहायसंपत्तिश्चास्तीत्याह—

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां
तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।
आ कैलासाद्विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः
संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ ११ ॥

(*a*) उच्छिलीन्ध्रातपत्रां Ms. Sv. Vl. Sd. W.

११. कर्तुमिति ॥ यद्गर्जितम् ॥ कर्तुं ॥ महीमुच्छिलीन्ध्रामुद्भूतकन्दलिकाम् ॥ " कन्दल्यां च शिलीन्ध्रा स्यात् " इति शब्दार्णवे ॥ अत एवावन्ध्यां सफलां कर्तुं प्रभवति शक्नोति । शिलीन्ध्राणां भाविसस्यसंपत्तिसूचकत्वादिति भावः । तदुक्तं निमित्तनिदाने—" कालाभ्रयोगादुदिताः शिलीन्ध्राः संपन्नसस्यां कथयन्ति धात्रीम् " इति ॥ तच्छ्रवणसुभगं श्रोत्रसुखम् । लोकस्येति शेषः । ते तव गर्जितं श्रुत्वा मानसोत्का मानसे सरस्युन्मनसः । उत्सुका इति यावत् ॥ " उत्क उन्मनाः " इति निपातात्साधु ॥ कालान्तरे मानसस्य हिमदुष्टत्वाद्धिमस्य च हंसानां रोगहेतुत्वादन्यत्र गता हंसाः पुनर्वर्षासु मानसमेव गच्छन्तीति प्रसिद्धिः ॥ बिसकिसलयानां मृणालाग्राणां छेदैः शकलैः पाथेयवन्तः । पथि साधु पाथेयं पथि भोज्यम् ॥ " पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् " ॥ तद्वन्तः । मृणालाग्रशकलसम्बलवन्त इत्यर्थः । राजहंसा हंसविशेषाः ॥ " राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः" इत्यमरः ॥ नभसि व्योम्नि भवतस्तव । आ कैलासात्कैलासपर्यन्तम् ॥ पदद्वयं चैतत् ॥ सहायाः सयात्राः ॥ " सहायस्तु सयात्रः स्यात् " इति शब्दार्णवे ॥ संपत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुंगमालिंग्य शैलं
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।
काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् ॥ १२ ॥

१२. आपृच्छस्वेति ॥ प्रियं सखायं प्रियसखम् ॥ "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति टच् समासान्तः ॥ तुङ्गमुन्नतं पुंसां वन्द्यैर्नराराधनीयै रघुपतिपदै रामपादन्यासैर्मेखलासु कटकेषु ॥ " अथ मेखला । श्रोणिस्थानेऽद्रिकटके कटिबन्धेभबन्धने"

इति यादवः ॥ अङ्कितं चिह्नितम् । इत्थं सखित्वान्महत्त्वात्पवित्रत्वाच्च संभावनार्हम् । अमुं शैलं चित्रकूटाद्रिमालिंग्यापृच्छस्व साधो यामीत्यामन्त्रणेन सभाजय ॥ "आमन्त्रणसभाजने । आप्रच्छनम्" इत्यमरः ॥ "आङि नुप्रच्छ्योरुपसंख्यानम्" इत्यात्मनेपदम् ॥ सखित्वं निर्वाहयति—काल इति ॥ काले काले प्रतिप्रावृट्कालम् । सुहृत्समागमनकालश्च कालशब्देनोच्यते ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ भवतः संयोगं संपर्कमेत्य चिरविरहजमुष्णं बाष्पमुष्माणं नेत्रजलं च ॥ "बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः" इति विश्वः ॥ मुञ्चतो यस्य शैलस्य स्नेहव्यक्तिः प्रेमाविर्भावो भवति । स्निग्धानां हि चिरविरहसंगतानां बाष्पपातो भवतीति भावः ॥

संप्रति तस्य मार्गं कथयति—

मार्गं मत्तः शृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रव्यबंधम् ।
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र
क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपयुज्य ॥ १३ ॥

(*a*) **तावच्छृणु** Ml. W. &c. (*b*) **श्रोत्रपेयं** Ml. W. etc.
(*d*) **उपभुज्य** Ml. Sd. Ms. Vl.

१३. मार्गमिति ॥ हे जलद । तावदिदानीं कथयतः । मत्त इति शेषः । त्वत्प्रयाणस्यानुरूपमनुकूलं मार्गमध्वानम् ॥ "मार्गो मृगपदे मासि सौम्यर्क्षेऽन्वेषणेऽध्वनि" इति यादवः ॥ शृणु । तदनु मार्गश्रवणानन्तरं श्रोत्राभ्यां पेयं पानार्हम् । अतितृष्णया श्रोतव्यमित्यर्थः ॥ पेयग्रहणात्संदेशस्यामृतसाम्यं गम्यते ॥ मे संदेशं वाचिकम् ॥ "संदेशवाग्वाचिकं स्यात्" इत्यमरः ॥ श्रोष्यसि । यत्र मार्गे खिन्नः खिन्नोऽभीक्ष्णं क्षीणबलः सन् ॥ "नित्यवीप्सयोः" इति नित्यार्थे द्विर्भावः ॥ शिखरिषु पर्वतेषु पदं न्यस्य निक्षिप्य । पुनर्बललाभार्थं क्वचिद्विश्रम्येत्यर्थः । क्षीणः क्षीणोऽभीक्ष्णं कृशांगः सन् ॥ अत्रापि कृदन्तत्वात्पूर्ववद्द्विरुक्तिः ॥ स्रोतसां परिलघु गुरुत्वदोषरहितम् । उपलास्फालनखेदितत्वात्पथ्यमित्यर्थः ॥ तथा च वाग्भटः–"उपलास्फालनक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः । हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्या नद्यो भवन्त्यमूः" इति ॥ पयः पानीयमुपभुज्य शरीरपोषणार्थमभ्यवहृत्य च गन्तासि गमिष्यसि ॥ गमेर्लुट् ॥

अद्रेः शृंगं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि-
र्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धांगनाभिः ।
स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् ॥ १४ ॥

(*a*) वहति Vl. (*b*) दृष्टोच्छ्रायः Vl. W.

१४. अद्रेरिति ॥ पवनो वायुरद्रेश्चित्रकूटस्य शृंगं हरति किंस्वित् । किंस्विच्छब्दो वितर्कार्थे चादिषु पठितः । इति शंकयोन्मुखीभिरुन्नतमुखीभिः ।

“स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” इति ङीप् ॥ मुग्धाभिर्मूढाभिः ॥ “मुग्धः सुन्दरमूढयोः” इत्यमरः । सिद्धानां देवयोनिविशेषाणामंगनाभिश्चकितचकितं चकितप्रकारं यथा तथा ॥ “प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्विर्भावः ॥ दृष्टोत्साहो दृष्टोद्योगः सन् । सरसा आर्द्रा निचुलाः स्थलवेतसा यस्मिंस्तस्मात् ॥ “वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे” इति शब्दार्णवे ॥ अस्मात्स्थानादाश्रमात्पथि नभोमार्गे दिङ्नागानां दिग्गजानां स्थूला ये हस्ताः करास्तेषामवलेपानाक्षेपान्परिहरन् ॥ “हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि” इति विश्वः ॥ उदङ्मुखः सन् । अलकाया उदीच्यत्वादित्याशयः ॥ खमाकाशमुत्पतोद्गच्छ ॥ अत्रेदमप्यर्थान्तरं ध्वनयति– रसिको निचुलो नाम महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायः परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मिन्स्थाने तस्मात्स्थानादुदङ्मुखो निर्दोषत्वादुन्नतमुखः सन्पथि सारस्वतमार्गे दिङ्नागानां ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान्हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन् ॥ “अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च” इति विश्वः ॥ अद्रेरद्रिकल्पस्य दिङ्नागाचार्यस्य शृंगं प्राधान्यम् ॥ “शृंगं प्राधान्यसान्वोश्च” इत्यमरः ॥ हरतीति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैर्महाकविभिरंगनाभिश्च दृष्टोत्साहः सन्खमुत्पतोच्चैर्भवेति स्वप्रबन्धमात्मानं वा प्रति कवेरुक्तिरिति ॥ “संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि । स्थित्वानुकूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात्” इत्येतच्छ्लोकनिर्माणात्तस्य कवेर्निचुलसंज्ञेत्याहुः ॥

रत्नच्छायव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता–
द्वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।
येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते
बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥ १५ ॥

(*a*) **रत्नच्छाया**° Ml. Sv. Vl. Sd. W.
(*c*) आलप्स्यते W.

१५. रत्नेति ॥ रत्नच्छायानां पद्मरागादिमणिप्रभाणां व्यतिकरो मिश्रणमिव प्रेक्ष्यं दर्शनीयमाखण्डलस्येन्द्रस्यैतद्धनुःखण्डम् ॥ एतदिति हस्तेन निर्देशो विवक्षितः ॥ पुरस्तादग्रे वल्मीकाग्राद्वामलूरविवरात् ॥ “वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्” इत्यमरः ॥ प्रभवत्याविर्भवति । येन धनुःखण्डेन ते तव श्यामं वपुः । स्फुरितरुचिनोज्ज्वलकान्तिना बर्हेण पिच्छेन ॥ “पिच्छबर्हे नपुंसके” इत्यमरः ॥ गोपवेषस्य विष्णोर्गोपालस्य कृष्णस्य श्यामं वपुरिव । अतितरां कान्तिं शोभामापत्स्यते प्राप्स्यति ॥

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यः सीरोत्कषणसुरभिक्षेत्रमारुह्य मालं
किंचित्पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

(*a*) भ्रूविलासानभिज्ञैः Vl. (*b*) °सुराभि क्षेत्रमा° Ml. Sv. Vl.
(*d*) किंचिदेवोत्तरेण W.

१६. त्वयीति ॥ कृषेर्हलकर्मणः फलं सस्यं त्वयि ॥ अधिकरणविवक्षायां सप्तमी ॥ आयत्तमधीनम् ॥ " अधीनो निघ्न आयत्तः " इत्यमरः ॥ इति हेतोः प्रीत्या स्निग्धैः । अकृत्रिमप्रेमार्द्रैरित्यर्थः । भ्रूविकाराणां भ्रूविलासानामनभिज्ञैः । पामरत्वादिति शेषः । जनपदवधूनां पल्लीयोषितां लोचनैः पीयमानः सादरं वीक्ष्यमाणः सन् । मालं मालाख्यं क्षेत्रं शैलप्रायमुन्नतस्थलम् ॥ " मालमुन्नतभूतलम् " इत्युत्पलमालायाम् ॥ सद्यस्तत्कालमेव सीरैर्हलैरुत्कषणेन कर्षणेन सुरभि घ्राणतर्पणं यथा तथारुह्य । तत्राभिवृष्येत्यर्थः ॥ " सुरभिर्घ्राणतर्पणः " इत्यमरः ॥ किंचित्पश्चाद् व्रज गच्छ । लघुगतिस्तत्र निर्वृष्टत्वात्क्षिप्रगमनः सन् ॥ "लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् " इत्यमरः ॥ भूयः पुनरप्युत्तरेणैवोत्तरमार्गेणैव व्रज । तृतीयाविधाने " प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् " इति तृतीया ॥ यथा कश्चिद्बहुवल्लभः पतिः कुत्रचित्क्षेत्रे कलत्रे गूढं विहृत्य ॥ " क्षेत्रं शरीरकेदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः " इति विश्वः ॥ दाक्षिण्यभंगभयान्नीचमार्गेण निर्गत्य पुनः सर्वाध्यक्षं संचरति तद्वदिति ध्वनिः ॥

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना
वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।
न क्षुद्रोपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ १७ ॥

१७. त्वामिति ॥ आम्राश्चूताः कूटेषु शिखरेषु यस्य स आम्रकूटो नाम सानुमान्पर्वतः ॥ " आम्रश्चूतो रसालोऽसौ " इति । " कूटोऽस्त्री शिखरं शृंगम् " इति चामरः ॥ आसारो धारावृष्टिः ॥ " धारासंपात आसारः " इत्यमरः ॥ तेन प्रशमितो वनोपप्लवो दावाग्निर्येन तम् । कृतोपकारमित्यर्थः । अध्वश्रमेण परिगतं व्याप्तं त्वां साधु सम्यङ् मूर्ध्ना वक्ष्यति वोढा ॥ वहेर्लृट् ॥ तथाहि । क्षुद्रः कृपणोऽपि ॥ " क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे नृशंसे " इति यादवः ॥ संश्रयाय संश्रयणाय मित्रे सुहृदि ॥ " अथ मित्रं सखा सुहृत् " इत्यमरः ॥ प्राप्ते आगते सति । प्रथमसुकृतापेक्षया पूर्वोपकारपर्यालोचनया विमुखो न भवति ॥ यस्तथा तेन प्रकारेणोच्चैरुन्नतः स आम्रकूटः किं पुनर्विमुखो न भवतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ एतेन प्रथमावसथे सौख्यलाभात्ते कार्यसिद्धिरस्तीति सूचितम् । तदुक्तं निमित्तनिदाने—" प्रथमावसथे यस्य सौख्यं तस्याखिलेऽध्वनि । शिवं भवति यात्रायामन्यथा त्वशुभं ध्रुवम् " इति ॥

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै-
स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां
मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥ १८ ॥

१८. छन्नेति ॥ हे मेघ । परिणतैः परिपक्कैः फलैर्योतन्त इति तथोक्तैः । आषाढे वनचूताः फलन्ति पच्यन्ते च मेघवातेनेत्याशयः । काननाम्रैर्वनचूतैश्छन्नोपान्त आवृतपार्श्वोऽचल आम्रकूटाद्रिः स्निग्धवेणीसवर्णे मसृणकेशबन्धच्छाये । श्यामवर्ण इत्यर्थः ॥ " वेणी तु केशबन्धे जलस्रुतौ " इति यादवः ॥ त्वयि शिखरं शृंगमारूढे सति ॥ " यस्य च भावेन भावलक्षणम् " इति सप्तमी ॥ मध्ये श्यामः शेषे मध्यादन्यत्र विस्तारे परितः पाण्डुर्हरिणः ॥ " हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः " इत्यमरः ॥ भुवः स्तन इव । अमरमिथुनानाम् । खेचराणामिति भावः । प्रेक्षणीयां दर्शनीयामवस्थां नूनं यास्यति । मिथुनग्रहणं कामिनामेव स्तनत्वेनोत्प्रेक्षा संभवतीति कृतम् । यथा परिश्रान्तः कश्चित्कामी कामिनीनां कुचकलशे विश्रान्तः सन्स्वपिति तद्वद्भवानपि भुवो नायिकायाः स्तन इति ध्वनिः ॥

तस्मिन् स्थित्वा वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं
तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ।
रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमंगे गजस्य ॥ १९ ॥

(*a*) **स्थित्वा तस्मिन्** Ml. W. etc.
(*b*) तोयोत्सर्गात् St. Ms. Sv. Sd. W.

१९. स्थित्वेति ॥ हे मेघ । वने चरन्ति ते वनचराः ॥ " तत्पुरुषे कृति बहुलम् " इति बहुलग्रहणादलुङ् न भवति ॥ तेषां वधूभिर्भुक्ताः कुञ्जा लतागृहा यत्र तस्मिन् ॥ " निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे " इत्यमरः ॥ तत्र ते नयनविनोदोऽस्तीत्यर्थः । तस्मिन्नाम्रकूटे मुहूर्तमल्पकालम् । न तु चिरं स्वकार्यविरोधादिति भावः ॥ " मुहूर्तमल्पकाले स्याद् घटिकाद्वितयेऽपि च " इति शब्दार्णवे ॥ स्थित्वा विश्रम्य । तोयोत्सर्गेण " त्वामासार—" इत्युक्तवर्षणेन द्रुततरगतिर्लाघवाद्धेतोरतिक्षिप्रगमनः सन् । तस्मादाम्रकूटात्परमनन्तरं तत्परं वर्त्म मार्गं तीर्णोऽतिक्रान्तः । उपलैः पाषाणैर्विषमे विन्ध्यस्याद्रेः पादे प्रत्यन्तपर्वते ॥ " पादाः प्रत्यन्तपर्वताः " इत्यमरः ॥ विशीर्णां समन्ततो विसृमराम् ॥ एतेन कस्याश्चित्कामुक्याः प्रियतमचरणपातोऽपि ध्वन्यते ॥ रेवां नर्मदाम् ॥ " रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका " इत्यमरः ॥ गजस्यांगे शरीरे भक्तयो रचनाः । रेखा इति यावत् ॥ " भक्तिर्निषेवणे भागे रचनायाम् " इति शब्दार्णवे ॥ तासां छेदैर्भंगिभिर्भाभिर्विरचितां भूतिं शृंगारमिव भसितमिव वा ॥ " भूतिर्मातंगशृंगारे जातौ

भस्मनि संपदि" इति विश्वः ॥ द्रक्ष्यसि । अयमपि महांस्ते नयनकौतुकलाभ इति भावः ॥

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-
र्जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।
अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां
रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥२०॥

२०. तस्या इति ॥ हे मेघ । वान्तवृष्टिरुद्गीर्णवर्षः सन् । कृतवमनश्च व्यज्यते । तिक्तैः सुगन्धिभिस्तिक्तरसवद्भिश्च ॥ "तिक्तो रसे सुगन्धौ च" इति विश्वः ॥ वनगजमदैर्वासितं सुरभितं भावितं च । हिमवद्विंध्यमलया गजानां प्रभवा इति विन्ध्यस्य गजप्रभवत्वादिति भावः । जम्बूकुञ्जैः प्रतिहतरयं प्रतिबद्धवेगम् । सुखपेयमित्यर्थः । अनेन लघुत्वं कषायभावना च व्यज्यते । तस्या रेवायास्तोयमादाय गच्छेर्व्रज । हे घन मेघ । अन्तः सारो बलं यस्य तं त्वामनिल आकाशवायुः । शरीरस्थश्च गम्यते । तुलयितुं न शक्ष्यति शक्तो न भविष्यति । तथाहि । रिक्तोऽन्तःसारशून्यः सर्वोपि लघुर्भवति । प्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः । पूर्णता सारवत्ता गौरवायाप्रकम्प्यत्वाय भवतीत्यर्थः ॥ अयमत्र ध्वनिः । आदौ वमनशोधितस्य पुंसः पश्चाच्छ्लेष्मशोषणाय लघुतिक्तकषायाम्बुपानाल्लब्धबलस्य वातप्रकोपो न स्यादिति । यथाह वाग्भटः— "कषायाश्च हिमास्तस्य विशुद्धौ श्लेष्मणो हिताः । किमु तिक्तकषाया वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ कृतशुद्धेः क्रमात्पीतपेयादेः पथ्यभोजिनः । वातादिभिर्न बाधा स्यादिन्द्रियैरिव योगिनः" इति ॥

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढै-
राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।
दग्धारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्व्याः
सारंगास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥ २१ ॥

(c) जग्ध्वारण्येषु Ml. St.

२१. नीपमिति ॥ सारंगा मतंगजाः कुरंगा वा ॥ "सारंगश्चातके भृंगे कुरंगे च मतंगजे" इति विश्वः ॥ अर्धरूढैरेकदेशोद्गतैः केसरैः किञ्जल्कैर्हरितं पालाशवर्णं कपिशं श्याववर्णं । श्यामारुणमिति यावत् ॥ "पालाशो हरितो हरित्" इति । "श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते" इति चामरः ॥ हरितं च तत्कपिशं च । "वर्णो वर्णेन" इति समासः ॥ नीपं स्थलकदम्बकुसुमम् ॥ "अथ स्थल-कदम्बके । नीपः स्यात्पुलके" इति शब्दार्णवे ॥ दृष्ट्वा संप्रेक्ष्य । विदित्वेति यावत् । तथा कच्छेष्वनूपेष्वनुकच्छम् ॥ "अव्ययं विभक्ति—" इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ "जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः" इत्यमरः ॥ आविर्भूताः प्रथमाः प्रथमोत्पन्ना मुकुला यासां ताः कन्दलीर्भूमिकदलीः ॥ "द्रोणपर्णी स्निग्ध-

कन्दा कन्दली भूकदल्यपि" इति शब्दार्णवे ॥ जग्ध्वा भक्षयित्वा ॥ "अदो जग्धिर्–" इति जग्ध्यादेशः ॥ अरण्येष्वधिकसुरभिमतिघ्राणतर्पणम् ॥ "दग्धारण्येषु" इति पाठे "दग्धम" इत्यधिकाविशेषणम् । अर्थवशात्कन्दलीश्च दृष्ट्वेत्यन्वयो द्रष्टव्यः ॥ उर्व्या भूमेर्गन्धमाघ्राय जललवमुचो मेघस्य ते तव मार्गं सूचयिष्यन्त्यनुमापयिष्यन्ति । यत्र यत्र वृष्टिकार्यं नीपकुसुमादिकं दृश्यते तत्र तत्र त्वया वृष्टमित्यनुमीयत इति भावः ॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते।
शुक्लापांगैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान्गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥ २२ ॥

२२. उत्पश्यामीति ॥ हे सखे मेघ । मत्प्रियार्थं यथा तथा द्रुतं क्षिप्रम् ॥ "लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्" इत्यमरः ॥ यियासोर्यातुमिच्छोरपि । यातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः॥ ते तव ककुभैः कुटजकुसुमैः सुरभौ सुगन्धिनि ॥ "ककुभः कुटजेऽर्जुने" इति शब्दार्णवे ॥ पर्वते पर्वते प्रतिपर्वतम् ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ कालक्षेपं कालविलंबम् ॥ "क्षेपो विलम्बे निन्दायाम्" इति विश्वः ॥ उत्पश्याम्युत्प्रेक्षे ॥ विलम्बहेतुं दर्शयन्नाशुगमनं प्रार्थयते– शुक्लेति ॥ सजलानि सानन्दबाष्पाणि नयनानि येषां तैः शुक्लापांगैर्मयूरैः ॥ "मयूरो बर्हिणो बर्ही शुक्लापांगः शिखावलः" इति यादवः ॥ केकाः स्ववाणीः ॥ "केका वाणी मयूरस्य" इत्यमरः ॥ स्वागतीकृत्य स्वागतवचनीकृत्य प्रत्युद्यातः प्रत्युद्गतः । मयूरवाणीकृतातिथ्य इत्यर्थः । भवान्कथमपि यथाकथंचिदाशु गन्तुं व्यवस्येदुद्युञ्जीत ॥ प्रार्थने लिङ् । "शेषे प्रथमः" इति प्रथमपुरुषः । शेषश्चायं भवच्छब्दो युष्मदस्मच्छब्दव्यतिरेकात् ॥ "स्वागतीकृत्य केकाः" इत्यत्र केकास्वारोप्यमाणस्य स्वागतवचनस्य प्रकृतप्रत्युद्गमनोपयोगात्परिणामालंकारः । तदुक्तमलंकारसर्वस्वे–"आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः" इति ॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-
र्नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः।
त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः
संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ २३ ॥

(*b*) नीडारंभे W. (*c*) फलपरिणति° W.

२३. पाण्डिति ॥ हे मेघ । त्वय्यासन्ने संनिकृष्टे सति दशार्णा नाम जनपदाः सूचिभिन्नैः सूचिषु मुकुलाग्रेषु भिन्नैर्विकसितैः ॥ "केतकीमुकुलाग्रेषु सूचिः स्यात्" इति शब्दार्णवे ॥ केतकैः केतकीकुसुमैः पाण्डुच्छाया हरिणवर्णा उपवनानां वृतयः कण्टकशाखावरणा येषु ते तथोक्ताः ॥ "प्राकारो वरणः सालः

प्राचीरं प्रान्ततो वृतिः" इत्यमरः ॥ तथा गृहबलिभुजां काकादिग्रामपक्षिणां नीडारम्भैः कुलायानेर्माणैः ॥ "कुलायो नीडमास्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ चित्याया इमानि चैत्यानि रथ्यावृक्षाः ॥ "चैत्यमायतने बुद्धबिंबे चोद्देशपादपे" इति विश्वः ॥ आकुलानि संकीर्णानि ग्रामेषु चैत्यानि येषु ते तथोक्ताः । तथा परिणतैः पक्वैः फलैः श्यामानि यानि जम्बूवनानि तैरन्ता रम्याः ॥ "मृतावबसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते" इति शब्दार्णवे ॥ तथा कतिपयेष्वेव दिनेषु स्थायिनो हंसा येषु ते तथोक्ता एवंविधाः संपत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥ "पोटायुवतिस्तोककतिपय-" इत्यादिना कतिपयशब्दस्योत्तरपदत्वेऽपि न तच्छब्दस्योत्तरत्वमस्त्यस्य शास्त्रस्य प्रायिकत्वात् ॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं
गत्वा सद्यः फलमपि महत् कामुकत्वस्य लब्धा ।
तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यत्र
सभ्रूभंगं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्म्याः ॥ २४ ॥

(*b*) अविकलं Ml. Sv. Vl. Ms. St. Sd.; अतिमहत् W.
(*c*) स्वादु यत्तत् Ml. Ms. Sv. Sd. St.; स्वादुयुक्तं Vl. W.
(*d*) चलोर्मि Ml. W. etc.

२४. तेषामिति ॥ दिक्षु प्रथितं प्रसिद्धं विदिशेति लक्षणं नामधेयं यस्यास्ताम् ॥ "लक्षणं नाम्नि चिह्ने च" इति विश्वः ॥ तेषां दशार्णानां संबन्धिनीम् । धीयन्तेऽस्यामिति धानी ॥ "करणाधिकरणयोश्च" इति ल्युट् ॥ राज्ञां धानी राजधानी ॥ "कृद्योगा च षष्ठी समस्यते" इति वक्तव्यात्समासः ॥ तां प्रधाननगरीम् । प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते" इति शब्दार्णवे ॥ गत्वा प्राप्य सद्यः कामुकत्वस्य विलासितायाः ॥ "विलासी कामुकः कामी स्त्रीपरो रतिलम्पटः" इति शब्दार्णवे ॥ अविकलं समग्रं फलं प्रयोजनं लब्धा लप्स्यते । त्वयेति शेषः ॥ कर्मणि लुट् ॥ कुतः । यद्यस्मात्कारणात्तत्स्वादु मधुरम् । चला ऊर्मयो यस्य तच्चलोर्मि तरंगितं वेत्रवत्या नाम नद्याः पयः सभ्रूभंगं भ्रूकुटियुक्तम् । दशनपीडयेति भावः । मुखमिवाधरमिवेत्यर्थः । तीरोपान्ते तटप्रान्ते यत्स्तनितं गर्जितं तेन सुभगं यथा तथा । स्तनितशब्देन मणितमपि व्यपदिश्यते । "ऊर्ध्वमुच्चलितकण्ठनासिकं हुंकृतं स्तनितमल्पघोषवत्" इति लक्षणात् ॥ पास्यसि ॥ पिबतेर्लृट् ॥ "कामिनामधरास्वादः सुरतादतिरिच्यते" इति भावः ॥

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रांतिहेतो-
स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।
यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-
मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥ २५ ॥

(*a*) विश्रामहेतोः Ml. W. etc.

२५. नीचैरिति ॥ हे मेघ । तत्र विदिशासमीपे विश्रामो विश्रमः खेदापनयः ॥ भावार्थे घञ्प्रत्ययः ॥ स एव हेतुस्तस्य विश्रामहेतोर्विश्रामकारणात् । विश्रामार्थमित्यर्थः ॥ "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी ॥ विश्रामेत्यत्र "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" इति पाणिनीये वृद्धिप्रतिषेधेऽपि "विश्रामो वा" इति चन्द्रव्याकरणे विकल्पेन वृद्धिविधानाद्रूपसिद्धिः ॥ प्रौढपुष्पैः प्रबुद्धकुसुमैः कदम्बैर्नीपवृक्षैस्त्वत्संपर्कात्तव संगात् । पुलका अस्य जाताः पुलकितमिव संजातपुलकमिव स्थितम् ॥ तारकादित्वादितच्प्रत्ययः ॥ नीचैरित्याख्या यस्य तं नीचैराख्यं गिरिमाधिवसेः । गिरौ वसेरित्यर्थः ॥ "उपान्वध्याङ्वसः" इति कर्मत्वम् ॥ यो नीचैर्गिरिः । पण्याः क्रेयाः स्त्रियः पण्यस्त्रियो वेश्याः ॥ "वारस्त्री गणिका वेश्या पण्यस्त्री रूपजीविनी" इति शब्दार्णवे ॥ तासां रतिषु यः परिमलो गन्धविशेषः ॥ "विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे" इत्यमरः ॥ तमुद्गिरन्त्याविष्कुर्वन्तीति तथोक्तानि तैः। शिलावेश्मभिः कन्दरैर्नागराणां पौराणामुद्दामान्युत्कटानि यौवनानि प्रथयति प्रकटयति ॥ उत्कटयौवनाः काचिदनुरक्ता वारांगना विश्रम्भविहाराकांक्षिण्यो मात्रादिभयान्निशीथसमये कंचन विविक्तं देशमाश्रित्य रमन्ते । तच्चात्र बहुलमस्तीति प्रसिद्धिः ॥ अत्रोद्गारशब्दो गौणार्थत्वान्न जुगुप्सावहः । प्रत्युत काव्यस्यातिशोभाकर एव । तदुक्तं दण्डिना–" निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते " इति ॥

विश्रान्तः सन्व्रज वननदीतीरजानां निषिञ्च-
न्नुद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि ।
गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां
छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥ २६ ॥

(*a*) नगनदी° Sv. Vl. W.; नवनदी° Sd. Ms; °**तीरजातानि सिंचन्** Ml. W. etc.

२६. विश्रान्त इति ॥ तत्र नीचैर्गिरौ विश्रांतो विनीताध्वश्रमः सन् । विश्रान्तेरनन्तरम् । वनेऽरण्ये या नद्यस्तासां तीरेषु जातानि स्वयंरूढानि । अकृत्रिमाणीत्यर्थः ॥ " नदनदी– " इति पाठे " पुमान्स्त्रिया " इत्येकशेषो दुर्वारः ॥ तेषामुद्यानानामारामाणां संबन्धीनि यूथिकाजालकानि मागधीकुसुममुकुलानि ॥ " अथ मागधी । गणिका यूथिका " इत्यमरः॥ " कोरकजालककलिकाकुड्मलमुकुलानि तुल्यानि " इति हलायुधः ॥ नवजलकणैः सिञ्चन्नार्द्रीकुर्वन् ॥ अत्र सिञ्चतेरार्द्रीकरणार्थत्वाद् द्रवद्रव्यस्य करणत्वम् । यत्र तु क्षरणमर्थस्तत्र द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वम् । यथा " रेतः सिक्त्वा कुमारीषु " । " सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि " इत्येवमादि । एवं किरतीत्यादीनामपि " रजः किरति मारुतः "। " अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः " इत्यादिष्वर्थभेदाश्रयणेन रजोलाजादीनां कर्मत्वकर-

णत्वे गमयितव्ये ॥ तथा गण्डयोः कपोलयोः स्वेदस्यापनयनेन प्रमार्जनेन या रुजा पीडा ॥ भिदादित्वादङ्प्रत्ययः ॥ तया क्लान्तानि म्लानानि कर्णोत्पलानि येषां तेषां तथोक्तानाम् । पुष्पाणि लुनन्तीति पुष्पलाव्यः पुष्पावचायिकाः स्त्रियः ॥ " कर्मण्यण् "। "टिड्ढाणञ्–" इत्यादिना ङीप् ॥ तासां मुखानि तेषां । छायाया अनातपस्य दानात् । कान्तिदानं च ध्वन्यते ॥ " छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः " इत्यमरः ॥ कामुकदर्शनात्कामिनीनां मुखविकाशो भवतीति भावः ॥ क्षणपरिचितः क्षणं संसृष्टः सन् । न तु चिरम् । व्रज गच्छ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्संगप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।
विद्युद्दामस्फुरितचकितैर्यत्र पौरांगनानां
लोलापांगैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितः स्याः ॥ २७ ॥

(*b*) मा च भूः W. (*c*) °स्फुरणचकितैः Vl. W.; तत्र Ml. W. &c. (*d*) वंचितोसि Ml. W. &c.

२७. वक्र इति ॥ उत्तराशामुदीचीं दिशं प्रति प्रस्थितस्य भवतः पन्था उज्जयिनीमार्गो वक्रो यदपि । दूरो यद्यपीत्यर्थः ॥ विन्ध्यादुत्तरवाहिन्या निर्विन्ध्यायाः प्राग्भागे कियत्यपि दूरे स्थितोज्जयिनी । उत्तरपथस्तु निर्विन्ध्यायाः पश्चिम इति वक्रत्वम् ॥ तथाप्युज्जयिन्या विशालानगरस्य । "विशालोज्जयिनी समा" इत्युत्पलः॥ सौधानामुत्संगेषूपरिभागेषु प्रणयः परिचयः ॥ " प्रणयः स्यात्परिचये याच्ञायां सौहृदेऽपि च " इति यादवः ॥ तस्य विमुखः पराङ्मुखो मा स्म भूः । न भवेदित्यर्थः ॥ " स्मोत्तरे लङ् च " इति चकारादाशीरर्थे लुङ् । " न माङ्योगे " इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ तत्रोज्जयिन्यां विद्युद्दाम्नां विद्युल्लतानां स्फुरितेभ्यः स्फुरणेभ्यश्चकितैर्भीतैर्लोलापांगैश्चञ्चलकटाक्षैः पौरांगनानां लोचनैर्न रमसे यदि तर्हि त्वं वञ्चितः प्रतारितोऽसि । जन्मवैफल्यं भवेदित्यर्थः ॥

संप्रत्युज्जयिनीं गच्छतस्तस्य मध्येमार्गं निर्विन्ध्यासंबन्धमाह—

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।
निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः संनिपत्य
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २८ ॥

(*c*) रसाभ्यंतरं Sd. Ms. Sv. W. (*d*) प्रणयि वचनं Sd.

२८. वीचीति ॥ हे सखे । पथ्युज्जयिनीपथे वीचिक्षोभेण तरंगचलनेन स्तनितानां मुखराणाम् ॥ कर्तरि क्तः ॥ विहगानां हंसानां श्रेणिः पंक्तिरेव काञ्चीगुणो यस्यास्तस्याः स्खलितेनोपलस्खलनेन मदस्खलितेन च सुभगं यथा तथा संसर्पन्त्याः प्रवहन्त्या गच्छन्त्याश्च तथा दर्शितः प्रकटित आवर्तोऽम्भसां भ्रम एव

नाभिर्यया ॥ " स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः " इत्यमरः ॥ निष्क्रान्ता विन्ध्यान्निर्विन्ध्या नाम नदी ॥ " निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या " इति समासः । " द्विगुप्राप्तापन्नालम्– " इत्यादिना परवल्लिंगताप्रतिषेधः ॥ तस्या नद्याः सन्निपत्य संगत्य । रसो-जलमभ्यन्तरे यस्य सः । अन्यत्र रसेन शृंगारेणाभ्यन्तरोऽन्तरंगो भव । सर्वथा तस्या रसमनुभवेत्यर्थः ॥ " शृंगारादौ जले वीर्ये सुवर्णे विषशुक्रयोः । तिक्तादावमृते चैव निर्यासे पारदे ध्वनौ ॥ आस्वादे च रसं प्राहुः " इति शब्दार्णवे ॥ ननु तत्प्रार्थनामन्तरेण कथं तत्रानुभवो युज्यत इत्यत आह—स्त्रीणामिति ॥ स्त्रीणां प्रियेषु विषये विभ्रमो विलास एवाद्यं प्रणयवचनं प्रार्थनावाक्यं हि । स्त्रीणामेष स्वभावो यद्विलासैरेव रागप्रकाशनम् । न तु कण्ठत इति भावः ॥ विभ्रमश्चात्र नाभिसंदर्शनादिरुक्त एव ॥

निर्विन्ध्याया विरहावस्थां वर्णयंस्तन्निराकरणं प्रार्थयते–

वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ।
सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ २९ ॥

(*a*) °**सलिलासावतीतस्य** Ml., सलिला सा त्वतीतस्य St.

(*b*) शीर्णपर्णैः Vl. W.

२९. वेणीति ॥ अवेणी वेणीभूतं वेण्याकारं प्रतनु स्तोकं च सलिलं यस्याः सा तथोक्ता । अन्यत्र वेणीभूतकेशपाशेति च ध्वन्यते । रुहन्तीति रुहाः ॥ इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ॥ तटयो रुहा ये तरवस्तेभ्यो भ्रश्यन्तीति तथोक्तैः । जीर्णपर्णैः शुष्कपत्रैः पाण्डुच्छाया पाण्डुवर्णा अत एव हे सुभग । विरहावस्थया पूर्वोक्तप्रकारया ॥ करणेन ॥ अतीतस्यैतावन्तं कालमतीत्य गतस्य । प्रोषितस्येत्यर्थः । ते तव सौभाग्यं सुभगत्वम् ॥ " हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च " इत्युभयपदवृद्धिः ॥ व्यञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती । स खलु सुभगो यमंगनाः कामयन्त इति भावः । असौ पूर्वोक्ता सिन्धुर्नदी निर्विन्ध्या ॥ " स्त्री नद्यां ना नदे सिन्धुर्देशभेदेऽम्बुधौ गजे " इति वैजयन्ती ॥ येन विधिना व्यापारेण कार्श्यं त्यजति स विधिस्त्वयैवोपपाद्यः । कर्तव्य इत्यर्थः । स च विधिरेकत्र वृष्टिरन्यत्र संभोगस्तदभावनिबन्धनत्वात्कार्श्यस्येति भावः ॥ इयं पञ्चमी मदनावस्था । तदुक्तं रतिरहस्ये—" नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासंगस्ततोऽथ संकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ॥ उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः " इति ॥ " तामतीतस्य " इति पाठमाश्रित्य सिन्धुर्नाम नद्यन्तरामिति व्याख्यानं तु सिन्धुर्नाम कश्चिन्नदः काश्मीरदेशेऽस्ति । नदी तु कुत्रापि नास्तीत्युपेक्ष्यमित्याचक्षते ॥

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धा-
न्पूर्वोद्दिष्टामुपसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम्।
स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यैः कृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ॥ ३० ॥

(*a*) अवंतीम् W. (*b*) अनुसर Ml. W. &c.
(*d*) हृतमिव Ml. Sv. Vl. Sd. St. W.

३०. प्राप्येति ॥ विदन्तीति विदाः ॥ इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ॥ ओकसो वेद्यस्थानस्य विदाः कोविदाः ॥ ओकारलोपः पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ उदयनस्य वत्सराजस्य कथानां वासवदत्ताहरणाद्यद्भुतोपाख्यानानां कोविदास्तत्त्वज्ञा ग्रामेषु ये वृद्धास्ते सन्ति येषु तानवन्तींस्तन्नाम जनपदान्प्राप्य तत्र पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां "सौधोत्संगप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः" इत्युक्तां श्रीविशालां संपत्तिमहतीम् ॥ "शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते" इति शाश्वतः ॥ विशालां पुरीमुज्जयिनीमनुसर व्रज ॥ कथमिव स्थिताम् । सुचरितफले पुण्यफले स्वर्गोपभोगलक्षणे स्वल्पीभूते । अत्यल्पावशिष्टे सतीत्यर्थः । गां भूमिं गतानाम् ॥ "गौरिला कुम्भिनी क्षमा" इत्यमरः ॥ पुनरपि भूलोकगतानामित्यर्थः । स्वर्गिणां स्वर्गवतां जनानां शेषैर्भुक्तशिष्टैः पुण्यैः सुकृतैर्हृतमानीतम् । स्वर्गार्थानुष्ठितकर्मशेषाणां स्वर्गदानावश्यंभावादिति भावः । कान्तिरस्यास्तीति कान्तिमदुज्ज्वलम् । सारभूतमित्यर्थः । एकं मुक्तादन्यत् ॥ "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः ॥ दिवः स्वर्गस्य खण्डमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । एतेनातिक्रान्तसकलभूलोकनगरसौभाग्यसारत्वमुज्जयिन्या व्यज्यते ॥

दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमंगानुकूलः
सिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ ३१ ॥

३१. दीर्घीकुर्वन्निति ॥ यत्र विशालायां प्रत्यूषेष्वहर्मुखेषु । "प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्" इत्यमरः ॥ पटु प्रस्फुटम् । मदकलं मदेनाव्यक्तमधुरम् ॥ "ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कलः" इत्यमरः ॥ सारसानां पक्षिविशेषाणाम् ॥ "सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः" इति यादवः ॥ यद्वा सारसानां हंसानाम् ॥ "चक्रांगः सारसो हंसः" इति शब्दार्णवे ॥ कूजितं रुतं दीर्घीकुर्वन् । संतानयन्नित्यर्थः । यावद्वातं शब्दानुवृत्तेरिति भावः । एतेन प्रियतमः स्वचाटुवाक्यानुसारि क्रीडापक्षिकूजितमविच्छिन्नीकुर्वन्निति च गम्यते । स्फुटितानां विकसितानां कमलानामामोदेन परिमलेन सह या मैत्री संसर्गस्तेन कषायः सुरभिः ॥ "रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे" इति यादवः ॥ अन्यत्र विमर्दगन्धीत्यर्थः ॥ "विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे । आमोदः सोऽतिनिर्हारी" इत्यमरः ॥

अंगानुकूलो मांद्याद् गात्रसुखस्पर्शः । अन्यत्र गाढालिंगनदत्तगात्रसंवाहन इत्यर्थः । भवभूतिना चोक्तम्—" अशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि " इति ॥ संवाह्यन्ते च सुरतश्रान्ताः प्रियैर्युवतयः । एतत्कविरेव वक्ष्यति— " संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानाम् " इति ॥ शिप्रा नाम काचित्तत्रत्या नदी तस्या वातः शिप्रावातः ॥ शिप्राग्रहणं शैत्यद्योतनार्थम् ॥ प्रार्थना सुरतस्य याच्ञा तत्र चाटु करोतीति तथोक्तः । पुनः सुरतार्थं प्रियवचनप्रयोक्तेत्यर्थः ॥ कर्मण्यण्प्रत्ययः ॥ प्रियतमो वल्लभ इव स्त्रीणां सुरतग्लानिं संभोगखेदं हरति नुदति । चाटूक्तिभिर्विस्मृतपूर्वरतिखेदाः स्त्रियः प्रियतमप्रार्थनां सफलयन्तीति भावः ॥ " प्रार्थनाचाटुकारः " इत्यत्र " खण्डितनायिकानुनेता " इति व्याख्याने सुरतग्लानिहरणं न संभवति । तस्याः पूर्वं सुरताभावात्पश्चात्तनसुरतग्लानिहरणं तु नेदानीन्तनकोपशमनार्थचाटुवचनसाध्यमित्युपेक्षैवोचिता विवेकिनाम् ॥ "ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता " इति दशरूपके ॥

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जह्रे
हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः ।
अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाट्य दर्पा-
दित्यागन्तून्रमयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः ॥ ३२ ॥

३२. प्रद्योतस्येति ॥ अत्र प्रदेशे वत्सराजो वत्सदेशाधीश्वर उदयनः । प्रद्योतस्य नामोज्जयिनीनायकस्य राज्ञः प्रियदुहितरं वासवदत्तां जह्रे जहार । अत्र स्थले तस्यैव राज्ञः प्रद्योतस्य हैमं सौवर्णं तालद्रुमवनमभूत् । अत्र नलगिरिर्नामेन्द्रदत्तस्तदीयो गजो दर्पान्मदात्स्तम्भमालानमुत्पाट्योद्धृत्योद्भ्रान्त उत्पत्य भ्रमणं कृतवान् । इतीत्थंभूताभिः कथाभिरित्यर्थः । अभिज्ञः पूर्वोक्तकथाभिज्ञः कोविदो जन आगन्तून्देशान्तरादागतान् ॥ औणादिकस्तुन्प्रत्ययः ॥ बन्धून्यत्र विशालायां रमयति विनोदयति ॥ अत्र भाविकालंकारः । तदुक्तम्— " अतीतानागतं यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्ष्यते । अत्यद्भुतार्थकथनाद्भाविकं तदुदाहृतम् " इति ॥

हारांस्तारांस्तरलघुटिकान्कोटिशः शङ्खशुक्तीः
शष्पश्यामान्मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान् ।
दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान्विद्रुमाणां च भंगा-
न्संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥ ३३ ॥

(*a*) °गुटिकान् Ml. Vl., °गुलिकान् Ms. Sd. St.

३३. हारानिति ॥ यस्यां विशालायां कोटिशो विपणिषु पण्यवीथिकासु ॥ " विपणिः पण्यवीथिका " इत्यमरः ॥ रचितान्प्रसारितान् ॥ इदं विशेषणं यथालिंगं सर्वत्र संबध्यते ॥ ताराञ्छुद्धान् ॥ " तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके "

इति विश्वः ॥ तरलगुटिकान्मध्यमणीभूतमहारत्नान् ॥ "तरलो हारमध्यगः" इत्यमरः ॥ "पिण्डे मणौ महारत्ने गुटिका वृद्धपारदे" इति शब्दार्णवे । हारान्मुक्तावलीः । तथा कोटिशः शङ्खांश्च शुक्तीश्च मुक्तास्फोटांश्च ॥ "मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ" इत्यमरः ॥ शष्पं बालतृणं तद्वच्छ्यामान् । "शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम्" इत्यमरः ॥ उन्मयूखप्ररोहानुद्गतरम्यांकुरान्मरकतमणीन्गारुडरत्नानि । तथा विद्रुमाणां भङ्गान्प्रवालखण्डांश्च दृष्ट्वा सलिलनिधयः समुद्रास्तोयमात्रमवशेषो येषां ते तादृशाः संलक्ष्यन्ते । तथानुमीयन्त इत्यर्थः । रत्नाकरादप्यतिरिच्यते रत्नसंपद्भिरिति भावः ॥

जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-
र्बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्तोपहारः ।
हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखिन्नांतरात्मा
नीत्वा खेदं ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ३४ ॥

(*a*) °धूमैः Sv. (*b*) °नृत्योपहारः Ml. Sd. &c.
(*c*) अध्वखेदं नयेथाः Ml. (*d*) लक्ष्मीं पश्यन् Ml., मुक्त्वा खेदं Vl., खेदं नीत्वा Sv. Sd., त्यक्त्वा खेदं W.

३४. जालोद्गीर्णैरिति ॥ जालोद्गीर्णैर्गवाक्षमार्गनिर्गतैः ॥ "जालं गवाक्ष आनाये जालके कपटे गणे" इति यादवः ॥ केशसंस्कारधूपैः । वनिताकेशवासनार्थैर्गन्धद्रव्यधूपैरित्यर्थः ॥ अत्र संस्कारधूपयोस्तादर्थ्येऽपि यूपदार्वादिवत्प्रकृतिविकारत्वाभावादश्वघासादिवत्षष्ठीसमासो न चतुर्थीसमासः ॥ उपचितवपुः परिपुष्टशरीरः । तथा बन्धौ बन्धुरिति वा प्रीत्या भवनशिखिभिर्गृहमयूरैर्दत्तो नृत्यमेवोपहार उपायनं यस्मै स तथोक्तः ॥ "उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा" इत्यमरः ॥ कुसुमैः सुरभिषु सुगन्धिषु ॥ ललितवनिताः सुन्दरस्त्रियः ॥ "ललितं त्रिषु सुन्दरम्" इति शब्दार्णवे ॥ तासां पादरागेण लाक्षारसेनाङ्कितेषु चिह्नितेषु हर्म्येषु धनिकभवनेष्वस्या उज्जयिन्या लक्ष्मीं पश्यन्नध्वनाध्वगमनेन खेदं क्लेशं नयेथा अपनय ॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ।
धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥ ३५ ॥

(*b*) चंडेश्वरस्य W. (*d*) तोयक्रीडाविरत° W.

३५. भर्तुरिति ॥ भर्तुः स्वामिनो नीलकण्ठस्य भगवतः कण्ठस्येव छविर्यस्यासौ कण्ठच्छविरितिं हेतोर्गणैः प्रमथैः ॥ "गणस्तु गणनायां स्याद्गणेशे

प्रमथे चये " इति शब्दार्णवे ॥ सादरं यथा तथा वीक्ष्यमाणः सन् । प्रियवस्तुसादृश्याद्‌तिप्रियत्वं भवेदिति भावः । त्रयाणां भुवनानां समाहारास्त्रिभुवनम् ॥ "तद्धितार्थ- " इत्यादिना समासः ॥ तस्य गुरोस्त्रैलोक्यनाथस्य चण्डीश्वरस्य कात्यायनीवल्लभस्य पुण्यं पावनं धाम महाकालाख्यं स्थानं याया गच्छ ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ श्रेयस्करत्वात्सर्वथा यातव्यमिति भावः ॥ उक्तं च स्कान्दे— " आकाशे तारकं लिङ्गं पाताले हाटकेश्वरम् । मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा मुक्तिमवाप्नुयात् " इति ॥ न केवलं मुक्तिस्थानमिदं किंतु विलासस्थानमपीत्याह— धूतेति ॥ कुवलयरजोगन्धिभिरुत्पलपरागगन्धवद्भिस्तोयक्रीडासु निरतानामासक्तानां युवतीनां स्नानं स्नानीयं चन्दनादि ॥ करणे ल्युट् ॥ " स्नानीयेऽभिषवे स्नानम् " इति यादवः ॥ तेन तिक्तैः सुरभिभिः ॥ " कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः " इति हलायुधः ॥ सौगन्ध्यातिशयार्थं विशेषणद्वयम् । गन्धवत्या नाम नद्यास्तत्रत्याया मरुद्भिर्मारुतैर्धूतोद्यानं कम्पिताक्रीडामिति धाम्नो विशेषणम् ॥

अप्यन्यस्मिञ्जलधरमहाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।
कुर्वन्संध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥ ३६ ॥

(*b*) अभ्येति Ms. Sd. Sv. Vl. W.

३६. अपीति ॥ हे जलधर । महाकालं नाम पूर्वोक्तं चण्डीश्वरस्थानमन्यस्मिन्संध्यातिरिक्तेऽपि काल आसाद्य प्राप्य ते तव स्थातव्यम् । त्वया स्थातव्यमित्यर्थः ॥ " कृत्यानां कर्तरि वा " इति षष्ठी ॥ यावद्यावता कालेन भानुः सूर्यो नयनविषयं दृष्टिपथमत्येत्यतिक्रामति । आ अस्तमयात् स्थातव्यमित्यर्थः ॥ यावदित्येतदवध्यर्थे । " यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे " इत्यमरः ॥ किमर्थमत आह—कुर्वन्निति ॥ श्लाघनीयां प्रशस्यां शूलिनः शिवस्य संध्यायां बलिः पूजा तत्र पटहतां कुर्वन्संपादयन्नामन्द्राणामीषद्गम्भीराणां गर्जितानामविकलमखण्डं फलं लप्स्यसे प्राप्स्यसि ॥ लभेः कर्तरि लृट् ॥ महाकालनाथबलिपटहत्वेन विनियोगात्ते गर्जितसाफल्यं स्यादित्यर्थः ॥

पादन्यासक्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतै
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान्प्राप्य वर्षाग्रबिन्दू-
नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥ ३७ ॥

३७. पादन्यासेति ॥ तत्र संध्याकाले ॥ पादन्यासैश्चरणनिक्षेपैर्नृत्याङ्गैः क्वणिताः शब्दायमाना रशना यासां तास्तथोक्ताः ॥ क्वणतेरकर्मत्वात् "गत्यर्था-

कर्मक-" इत्यादिना कर्तरि क्तः ॥ लीलया विलासेनावधूतैः कम्पितै रत्नानां कंकणमणीनां छायया कान्त्या खचिता रूषिता वलयश्चामरदण्डा येषां तैः ॥ "वलिश्चामरदण्डे च जराविश्लथचर्मणि" इति विश्वः ॥ चामरैर्वालव्यजनैः क्लान्तहस्ताः ॥ एतेन दैशिकं नृत्यं सूचितम् । तदुक्तं नृत्यसर्वस्वे—"खड्गकन्दुकवस्त्रादिदण्डिकाचामरस्रजः । वीणां च धृत्वा यत्कुर्युर्नृत्यं तद्दैशिकं भवेत्" इति ॥ वेश्या महाकालनाथमुपेत्य नृत्यन्त्यो गणिकास्त्वत्तो नखपदेषु नखक्षतेषु सुखान्सुखकरान् ॥ "सुखहेतौ सुखे सुखम्" इति शब्दार्णवे ॥ वर्षस्याग्रबिंदून्प्रथमबिन्दून्प्राप्य त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षानपांगानामोक्ष्यन्ते । "परैरुपकृताः सन्तः सद्यः प्रत्युपकुर्वते" इति भावः । कामिनीदर्शनीयत्वलक्षणं शिवोपासनाफलं सद्यो लप्स्यस इति ध्वनिः ॥

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः ।
नृत्तारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥ ३८ ॥

(*c*) नृत्यारंभे Ml. St. Sd. &c.

३८. पश्चादिति ॥ पश्चात्संध्याबल्यनन्तरं पशुपतेः शिवस्य नृत्यारंभे ताण्डवप्रारम्भे प्रतिनवजपापुष्परक्तं प्रत्यग्रजपाकुसुमारुणं संध्यायां भवं सान्ध्यं तेजो दधानः । उच्चैरुन्नतं भुजा एव तरवस्तेषां वनं मण्डलेन मण्डलाकारेणाभिलीनोऽभिव्याप्तः सन् ॥ कर्तरि क्तः ॥ भवान्या भवपत्न्या ॥ "इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्" इति ङीष् । आनुगागमश्च ॥ शान्त उद्वेगो गजाजिनदर्शनभयं ययोस्ते अत एव स्तिमिते निश्चले नयने यस्मिन्कर्मणि तत्तथोक्तम् ॥ "उद्वेगस्त्वरिते क्लेशे भये मन्थरगामिनि" इति शब्दार्णवे॥ भक्तिः पूज्येष्वनुरागः ॥ भावार्थे क्तिन्प्रत्ययः ॥ दृष्टं दृष्टा वा भक्तिर्यस्य स दृष्टभक्तिः सन् । पशुपतेरार्द्रं शोणितार्द्रं यन्नागाजिनं गजचर्म ॥ "अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री" इत्यमरः ॥ तत्रेच्छां हर निवर्तय । त्वमेव तत्स्थाने भवेत्यर्थः । गजासुरमर्दनानन्तरं भगवान्महादेवस्तदीयमार्द्राजिनं भुजमण्डलेन बिभ्रत्ताण्डवं चकारेति प्रसिद्धिः ॥ दृष्टभक्तिरिति कथं रूपसिद्धिः । दृष्टशब्दस्य "स्त्रियाः पुंवत्-" इत्यादिना पुंवद्भावस्य दुर्घटत्वादपूरणीप्रियादिष्विति निषेधात् । भक्तिशब्दस्य च प्रियादिषु पाठादिति । तदेतच्चोद्यम् । दृढभक्तिरिति शब्दमाश्रित्य प्रतिविहितं गणव्याख्याने दृढं भक्तिर्यस्येति नपुंसकं पूर्वपदम् । अदाढर्यनिवृत्तिपरत्वे दृढशब्दाल्लिङ्गविशेषस्यानुपकारित्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितमिति ॥ भोजराजस्तु— "भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भज्यते सेव्यत इति कर्मार्थत्वे भवानीभक्तिरित्यादि भवति । भावसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्भवान्याभित्यादि भवति" इत्याह ।

तदेतत्सर्वं सम्यग्विवेचितं रघुवंशसंजीविन्यां "दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे" इत्यत्र। तस्माद् दृढभक्तिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य स्त्रीत्वेन नपुंसकत्वेन च रूपसिद्धिरस्तीति स्थितम् ॥

इत्थं महाकालनाथस्य सेवाप्रकारमभिधाय पुनरपि नगरसंचारप्रकारमाह—

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः।
सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीं
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा च भूर्विक्लवास्ताः ॥ ३९ ॥

(*a*) रात्रौ W. (*c*) °निकषच्छायया W.
(*d*) मा स्म भूः Ml. Vl. Sv. Ms. Sd. St.

३९. गच्छन्तीनामिति ॥ तत्रोज्जयिन्यां नक्तं रात्रौ रमणवसतिं प्रियभवनं प्रति गच्छन्तीनां योषिताम्। अभिसारिकाणामित्यर्थः। सूचिभिर्भेद्यैः। अतिसान्द्रैरित्यर्थः। तमोभी रुद्धालोके निरुद्धदृष्टिप्रसारे नरपतिपथे राजमार्गे कनकस्य निकषो निकष्यत इति व्युत्पत्त्या निकष उपलगतरेखा तस्येव स्निग्धं तेजो यस्यास्तया ॥ "स्निग्धं तु मसृणे सान्द्रे रम्ये क्लीबे च तेजसि" इति शब्दार्णवे ॥ सुदाम्नाद्रिणैकदिक्सौदामनी विद्युत् ॥ "तेनैकदिक्" इत्यण्प्रत्ययः ॥ तयोर्वीं मार्गं दर्शय। किंच तोयोत्सर्गस्तनिताभ्यां वृष्टिगर्जिताभ्यां मुखरः शब्दायमानो मा स्म भूः। कुतः। ता योषितो विक्लवा भीरवः। ततो वृष्टिगर्जिते न कार्ये इत्यर्थः ॥ नात्र तोयोत्सर्गे स्तनितमिति विग्रहः। विशिष्टस्यैव केवलस्तनितस्याप्यनिष्टत्वात्। न च द्वन्द्वपक्षेऽल्पाच्तरपूर्वनिपातशास्त्रविरोधः। "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति सूत्र एव विपरीतनिर्देशेन पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वज्ञापनादिति ॥

तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ४० ॥

४०. तामिति ॥ चिरं विलसनात्स्फुरणात्खिन्नं विद्युदेव कलत्रं यस्य स भवान्सुप्ताः पारावताः कलरवा यस्यां तस्याम्। विविक्तायामित्यर्थः ॥ "पारावतः कलरवः कपोतः" इत्यमरः ॥ जनसंचारस्तत्रासंभावित एवेति भावः। कस्यांचिद्भवनस्य वलभावाच्छादने। उपरिभाग इत्यर्थः ॥ "आच्छादनं स्याद्वलभिर्गृहाणाम्" इति हलायुधः ॥ तां रात्रिं नीत्वा सूर्ये दृष्टे सति। उदिते सतीत्यर्थः। पुनरप्यध्वशेषं वाहयेत्। तथाहि सुहृदां मित्राणामभ्युपेताङ्गीकृतार्थस्य प्रयोजनस्य कृत्या क्रिया यैस्ते। अभ्युपेतसुहृदर्था इत्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः।

"कृत्या क्रियादेवतयोः स्त्री कार्यकुपिते त्रिषु" इति यादवः ॥ "कृञः श च" इति चकारात्क्यप् ॥ न मन्दायन्ते खलु न मन्दा भवन्ति हि । न विलम्बन्त इत्यर्थः ॥ "लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्" इति क्यष् । "वा क्यषः" इत्यात्मनेपदम् ॥

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु ।
प्रालेयास्त्रं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नालन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥ ४१ ॥

(c) कमलनयनात् Sv.

४१. तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्काले पूर्वोक्ते सूर्योदयकाले प्रणयिभिः प्रियतमैः खण्डितानां योषितां नायिकाविशेषाणाम् ॥ "ज्ञातेऽन्यासंगविकृते खण्डितेर्ष्या-कषायिता" इति दशरूपके ॥ नयनसलिलं शान्तिं नेयं नेतव्यम् ॥ नयतिर्द्विकर्मकः ॥ अतो हेतोर्भानोर्वर्त्माशु शीघ्रं त्यज । तस्यावरको मा भूरित्यर्थः ॥ विपक्षेऽनिष्टमाचष्टे– सोऽपि भानुः । नलान्यम्बुजान्यस्याः सन्तीति नलिनी पद्मिनी ॥ "तृणेऽम्बुजे नलं ना तु राज्ञि नाले तु न स्त्रियाम्" इति शब्दार्णवे ॥ तस्याः स्वकान्तायाः कमलं स्वकुसुममेव वदनं तस्मात्प्रालेयं हिममेवास्त्रमश्रु हर्तुं शमयितुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः । नलिन्याश्च भर्तुर्भानोर्देशान्तरे नलिन्यन्तरगमनात्खण्डितात्वमित्याशयः । ततस्त्वयि । करानंशून्रुणद्धीति कररुत् । क्विप् । तस्मिन्कररुधि सति । हस्तरोधिनि सतीति च गम्यते ॥ "बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः ॥ अनल्पाभ्यसूयोऽधिकाविद्वेषः स्यात् । प्रायेणेच्छाविशेषविघाताद् द्वेषो रोषविशेषश्च कामिनां भवतीति भावः । किं च "ब्रह्माणं वार्कमीशानं विष्णुं वा द्वेष्टि यो जनः । श्रेयांसि तस्य नश्यन्ति रौरवं च भवेद्ध्रुवम्" इति निषेधात्कार्यहानिर्भविष्यतीति ध्वनिः ॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने
छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।
तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-
न्मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि ॥ ४२ ॥

४२. गम्भीराया इति ॥ गम्भीरा नाम सरित् ॥ उदात्तनायिका च ध्वन्यते ॥ तस्याः प्रसन्नेऽनुरक्तत्वाद्दोषरहिते चेतसीव प्रसन्नेऽतिनिर्मले पयसि । प्रकृत्या स्वभावेनैव सुभगः सुन्दरः ॥ "सुन्दरेऽधिकभाग्ये च दुर्दिनेतरवासरे । तुरीयांशे श्रीमति च सुभगः" इति शब्दार्णवे ॥ ते तव छाया चासावात्मा च । सोऽपि प्रतिबिम्बशरीरं वा प्रवेशं लप्स्यते । साक्षात्प्रवेशमनिच्छोरपीति भावः । तस्माच्छायाद्वारापि प्रवेशस्यावश्यंभावित्वादस्या गम्भीरायाः । कुमुदवद्विशदानि धवलानि चटुलानि शीघ्राणि शफराणां मीनानामुद्वर्तनान्युल्लुण्ठनान्येव प्रेक्षितान्यवलोकनानि ॥ "त्रिषु स्याच्चटुलं शीघ्रम्" इति विश्वः ॥ एतावदेव गम्भीराया

अनुरागलिंगम् । धैर्याद्धाष्टर्यात् । वैयात्यादिति यावत् । मोघीकर्तुं विफलीकर्तुं नार्हसि । नानुरक्ता विप्रलब्धव्येत्यर्थः ॥ धूर्तलक्षणं तु— " क्लिश्नाति नित्यं दयितामंकस्थामतिसुन्दरः । अंचत्यरक्तां यत्नेन रक्तां धूर्तो विमुञ्चति " इति ॥

तस्याः किंचित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं
हृत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।
प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
ज्ञातास्वादो विवृतजघन को विहातुं समर्थः ॥ ४३ ॥

(*d*) पुलिनजघनां W., विपुलजघनां Ms. Sv. Sd. St. Vl.

४३. तस्या इति ॥ हे सखे । प्राप्ता वानीरशाखा वेतसशाखा येन तत्तथोक्तमत एव किंचिदीषत्करधृतं हस्तावलम्बितमिव स्थितम् । मुक्तस्त्यक्तो रोधस्तटमेव नितम्बः कटिर्येन तत्तथोक्तम् ॥ " नितम्बः पश्चिमे श्रोणिभागेऽद्रिकटके कटौ " इति यादवः ॥ नीलं कृष्णवर्णं तस्या गम्भीरायाः सलिलमेव वसनं ॥ नीलांबरधारणं विरहतापनिवारणमिति प्रसिद्धम् ॥ हृत्वापनीय लम्बमानस्य पीतसलिलभराल्लम्बमानस्य अन्यत्र जघनारूढस्य । ते तव प्रस्थानं प्रयाणं कथमपि कृच्छ्रेण भावि ॥ कृच्छ्रत्वे हेतुमाह– ज्ञातेति ॥ ज्ञातास्वादोऽनुभूतरसः कः पुमान्विवृतं प्रकटीकृतं जघनं कटिस्तत्पूर्वभागो वा यस्यास्ताम् ॥ " जघनं स्यात्कटौ पूर्वश्रोणिभागापरांशयोः " इति यादवः ॥ विहातुं त्यक्तुं समर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥

त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसंपर्करम्यः
स्रोतोरन्ध्रध्वनितमधुरं दन्तिभिः पीयमानः ।
नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
शीतो वातः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम् ॥ ४४ ॥

(*a*) संपर्कपुण्यः W. (*b*) ध्वनितसुभगम् Ml. W. &c.
(*d*) वायुः Ml. W. &c.

४४. त्वदिति ॥ त्वन्निष्यन्देन तव वृष्ट्योच्छ्वसिताया उपबृंहिताया वसुधाया भूमेर्गन्धस्य संपर्केण रम्यः । सुरभिरित्यर्थः ॥ स्रोतःशब्देनेन्द्रियवाचिना तद्विशेषो घ्राणं लक्ष्यते ॥ " स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः " इति विश्वः ॥ स्रोतोरन्ध्रेषु नासाग्रकुहरेषु यद्ध्वनितं शब्दस्तेन सुभगं यथा तथा दन्तिभिर्गजैः पीयमानः । वसुधागन्धलोभादाघ्रायमाण इत्यर्थः । अनेन मान्द्यमुच्यते । काननेषु वनेषूदुम्बराणां जन्तुफलानाम् ॥ " उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः " इत्यमरः ॥ परिणमयिता परिपाचयिता ॥ " मितां ह्रस्वः " इति ह्रस्वः ॥ शीतो वायुः देवपूर्वं देवशब्दपूर्वं गिरिम् । देवगिरिमित्यर्थः । उपजिगमिषोरुपगन्तुमिच्छोः ॥ गमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ ते तव नीचैः शनैर्वास्यति । त्वां वीजयिष्यतीत्यर्थः ॥ संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी ॥ " देवपूर्वं गिरिम् " इत्यत्र देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य । न

तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति । संज्ञायाः संज्ञित्वाभावादवाच्यवचनं दोषमाहुरालंकारिकाः। तदुक्तमेकावल्याम्–" यदवाच्यस्य वचनमवाच्यवचनं हि तत् " इति ॥ समाधानं तु देवशब्दविशेषितेन गिरिशब्देन शब्दपरेणार्थो मेघोपगमनयोग्यो देवगिरिर्लक्ष्यत इति कथंचित्संपाद्यम् ॥

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्व्योमगंगाजलार्द्रैः ।
रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-
मत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः ॥ ४५ ॥

(*c*) वसूनां Sd.

४५. तत्रेति ॥ तत्र देवगिरौ नियता वसतिर्यस्य तम् । नित्यसंनिहितमित्यर्थः । पुरा किल तारकाख्यासुरविजयसंतुष्टः सुरप्रार्थनावशाद्भगवान्भवानीनन्दनः स्कन्दो नित्यमहमिह सह शिवाभ्यां वसामीत्युक्त्वा तत्र वसतीति प्रसिद्धिः ॥ स्कन्दं कुमारं स्वामिनम् । पुष्पाणां मेघः पुष्पमेघः । पुष्पमेघीकृतात्मा कामरूपत्वात्पुष्पवर्षुकमेघीकृतविग्रहः सन्व्योमगङ्गाजलार्द्रैः पुष्पासारैः पुष्पसंपातैः ॥ " धारासंपात आसारः " इत्यमरः ॥ भवान्स्वयमेव स्नपयत्वभिषिञ्चतु । स्वयंपूजाया उत्तमत्वादिति भावः ॥ तथा च शंभुरहस्ये—" स्वयं यजति चेद्देवमुत्तमा सोदरात्मजैः । मध्यमा या यजेद्भृत्यैरधमा याजनक्रिया " इति ॥ स्कन्दस्य पूज्यत्वसमर्थनेनार्थेनार्थान्तरं न्यस्यति—रक्षेति ॥ तद्भगवान् । स्कन्द इत्यर्थः ॥ विधेयप्राधान्यान्नपुंसकनिर्देशः ॥ वासवस्येमा वासव्यः ॥ " तस्येदम् " इत्यण् ॥ तासां वासवीनामैन्द्रीणां चमूनां सेनानां रक्षा एव हेतुस्तस्य रक्षाहेतो रक्षायाः कारणेन । रक्षार्थमित्यर्थः ॥ " षष्ठी हेतुप्रयोगे " इति षष्ठी ॥ नवशशिभृता भगवता चन्द्रशेखरेण । वहतीति वहः ॥ पचाद्यच् ॥ हुतस्य वहो हुतवहो वह्निस्तस्य मुखे संभृतं संचितम् । आदित्यमतिक्रान्तमत्यादित्यम् ॥ " अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया " इति समासः ॥ तेजो हि साक्षाद्भगवतो हरस्यैव मूर्त्यन्तरमित्यर्थः । अतः पूज्यमिति भावः । मुखग्रहणं तु शुद्धत्वसूचनार्थम् । तदुक्तं शंभुरहस्ये—" गवां पश्चाद् द्विजस्यांघ्रिर्योगिनां हृत्कवेर्वचः । परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवह्निवाजिनाम् " इति ॥

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति ।
धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४६ ॥

(*b*) कुवलयदलस्पर्धि St. (*c*) °रुचाप्याययेः W.

४६. ज्योतिरिति ॥ ज्योतिषस्तेजसो लेखा राजयस्तासां वलय मण्डलमस्यास्तीति तथोक्तम् । गलितं भ्रष्टम् । न तु लौल्यात्स्वयं छिन्नमिति भावः । यस्य मयूरस्य बर्हं पिच्छम् ॥ " पिच्छबर्हे नपुंसके " इत्यमरः ॥ भवानी गौरी । पुत्रप्रेम्णा पुत्रस्नेहेन कुवलयस्य दलं पत्र तत्प्रापि तद्योगि यथा तथा कर्णे करोति। दलेन सह धारयतीत्यर्थः । यद्वा कुवलयस्य दलप्रापि दलभाजि दलार्हे कर्णे करोति ॥ क्विबन्तात्सप्तमी ॥ दलं परिहृत्य तत्स्थाने बर्हं धत्त इत्यर्थः ॥ नाथस्तु " कुवलयदलक्षेपि " इति पाठमनुसृत्य " क्षेपो निन्दापसारणं वा " इति व्याख्यातवान् ॥ हरशशिरुचा हरशिरश्चन्द्रिकया धौतापाङ्गं स्वतोऽपि शौक्ल्याद्‌तिधवलितनेत्रान्तम् ॥ " अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ " इत्यमरः ॥ पावकस्याग्नेरपत्यं पावकिः स्कन्दः ॥ " अत इञ् " इति इञ् ॥ तस्य त पूर्वोक्तं मयूरं पश्चात्पुष्पाभिषेचनानन्तरमद्रेर्देवगिरेः ॥ कर्तुः ॥ ग्रहणेन गुहासंक्रमणेन गुरुभिः । प्रतिध्वानमहद्भिरित्यर्थः । गर्जितैर्नर्तयेथा नृत्यं कारय । मार्दङ्गिकभावेन भगवन्तं कुमारमुपास्स्वेति भावः ॥ " नर्तयेथाः " इत्यत्र " अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् " इत्यात्मनेपदापवादः " निगरणचलनार्थेभ्यश्च " इति परस्मैपदं वा न भवति तस्य " न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः " इति प्रतिषेधात् ॥

आराध्यैनं शरवणभयं देवमुल्लङ्घिताध्वा
सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्य-
न्स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥ ४७ ॥

(*b*) त्यक्तमार्गः Vl., दत्तमार्गः W.

४७. आराध्येति ॥ एन पूर्वोक्तं शरा बाणतृणानि ॥ " शरो बाणतृणे बाणे " इति शब्दार्णवे ॥ तेषां वनं शरवणम् ॥ " प्रनिरन्तःशरे–" इत्यादिना णत्वम् ॥ तत्र भवो जन्म यस्य त शरवणभवं देवं स्कंदं ॥ " शरजन्मा षडाननः " इत्यमरः ॥ " अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः " इति वामनः । अवर्ज्योऽगतिकत्वादाश्रयणीय इत्यर्थः ॥ आराध्योपास्य वीणिभिर्वीणावद्भिः ॥ व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ सिद्धद्वन्द्वैः सिद्धमिथुनैः । भगवन्तं स्कन्दमुपवीणयितुमागतैरिति भावः । जलकणभयात् । जलसेकस्य वीणाक्वणनप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । मुक्तमार्गस्त्यक्तवर्त्मा सन्नुल्लङ्घिताध्वा । कियन्तमध्वानं गत इत्यर्थः । सुरभितनयानां गवामालम्भेन संज्ञपनेन जायत इति तथोक्ताम् । भुवि लोके स्रोतोमूर्त्या प्रवाहरूपेण परिणतां रूपविशेषमापन्नां रन्तिदेवस्य दशपुरपतेर्महाराजस्य कीर्तिम् । चर्मण्वत्याख्यां नदीमित्यर्थः । मानयिष्यन्सत्करिष्यन्व्यालम्बेथाः । आलम्ब्यावतरेरित्यर्थः ॥ पुरा किल राज्ञो रन्तिदेवस्य गवालम्भेष्वेकत्र संभृताद्रक्तनिष्यन्दाच्चर्मराशेः काचिन्नदी सस्यन्दे । सा चर्मण्वतीत्याख्यायत इति ॥

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।
प्रेक्षिष्यंते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ४८ ॥

(*c*) दूरं Sd. St. Sv.

४८. त्वयीति ॥ शार्ङ्गिणः कृष्णस्य वर्णस्य कान्तेश्चौरे वर्णचौरे । तत्तुल्यवर्ण इत्यर्थः । त्वयि जलमादातुमवनते सति पृथुमपि दूरभावात् दूरत्वात्तनुं सूक्ष्मतया प्रतीयमानं तस्याः सिन्धोश्चर्मण्वत्याख्यायाः प्रवाहम् । गगने गतिर्येषां ते गगनगतयः खेचराः सिद्धगन्धर्वादयः ॥ अयमपि बहुव्रीहिः पूर्ववज्जन्माद्युत्तरपदेषु द्रष्टव्यः ॥ नूनं सत्यं दृष्टीरावर्ज्य नियम्यैकमेकयष्टिकं स्थूलो महान्मध्यो मध्यमणीभूत इन्द्रनीलो यस्य तं भुवो भूमेर्मुक्तागुणं मुक्ताहारमिव प्रेक्षिष्यन्ते ॥ अत्रात्यन्तनीलमेघसंगतस्य प्रवाहस्य भूकण्ठमुक्तागुणत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षैवेयमितीवशब्देन व्यज्यते । निरुक्तकारस्तु " तत्र तत्रोपमा यत्र इव शब्दस्य दर्शनम् " इतीवशब्ददर्शनादत्राप्युपमैवेति बभ्राम ॥

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां
पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ४९ ॥

(*c*) श्रीजुषां W.

४९. तामिति ॥ तां चर्मण्वतीमुत्तीर्य भ्रुवो लता इव भ्रूलताः ॥ उपमितिसमासः ॥ तासां विभ्रमा विलासाः परिचिताः क्लृप्ता येषु तेषां । पक्ष्माणि नेत्रलोमानि ॥ " पक्ष्म सूत्रादिसूक्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि " इति विश्वः ॥ तेषामुत्क्षेपादुन्नमनाद्धेतोः । कृष्णाश्च ताः शाराश्च कृष्णशारा नीलशबलाः ॥ " वर्णो वर्णेन " इति समासः ॥ " कृष्णरक्तसिताः शाराः " इति यादवः ॥ ततश्च शारशब्दादेव सिद्धे कार्ष्ण्ये पुनः कृष्णपदोपादानं कार्ष्ण्यप्राधान्यार्थम् । रक्तत्वं तु न विवक्षितमुपमानानुसारात्तस्य स्वाभाविकस्य स्त्रीनेत्रेषु सामुद्रिकविरोधादितरस्याप्रसंगात् । क्वचित्सद्भावकथनं तूपांतविषयम् ॥ उपरि विलसन्त्यः कृष्णशाराः प्रभा येषां तेषाम् । कुन्दानि माघ्यकुसुमानि ॥ " माघ्यं कुन्दम् " इत्यमरः ॥ तेषां क्षेप इतस्ततश्चलनं तस्यानुगा अनुसारिणो ये मधुकरास्तेषां श्रियं मुष्णन्तीति तथोक्तानाम् । क्षिप्यमाणकुन्दानुविधायिमधुकरकल्पानामित्यर्थः । दशपुरं रन्तिदेवस्य नगरं तत्र वध्वः स्त्रियः ॥ " वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च " इत्यमरः ॥ तासां नेत्रकौतूहलानां नेत्राभिलाषाणाम् । साभिलाषदृष्टीनामित्यर्थः । आत्मबिम्बं स्वमूर्तिं पात्रीकुर्वन्विषयीकुर्वन्व्रज गच्छ ॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमथ च्छायया गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः।
राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि ॥ ५० ॥

(*a*) अधः Vl. Ms. Sv. St. W. Sd. (*d*.) अभ्यर्षिंचत् Vl. W.

५०. ब्रह्मावर्तमिति ॥ अथानन्तरं ब्रह्मावर्तं नाम जनपदं देशम् ॥ अत्र मनुः—" सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते " इति ॥ छायया नातपमण्डलेन गाहमानः प्रविशन्न तु स्वरूपेण । " पीठक्षेत्राश्रमादीनि परिहृत्यान्यतो व्रजेत् " इति वचनात् । क्षत्रप्रधनपिशुनं । अद्यापि शिरःकपालादिमत्तया कुरुपाण्डवयुद्धसूचकमित्यर्थः ॥ "युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्" इत्यमरः ॥ तत्प्रसिद्धं कौरव कुरूणामिदं क्षेत्रं भजेथाः । कुरुक्षेत्रं व्रजेत्यर्थः । यत्र कुरुक्षेत्रे गाण्ड्यस्यास्तीति गाण्डीवं धनुर्विशेषः ॥ " गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् " इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः ॥ " कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुन्नपुंसके " इत्यमरः ॥ तद्धनुर्यस्य स गाण्डीवधन्वार्जुनः ॥ "वा संज्ञायाम् " इत्यनङादेशः ॥ शितशरशतैर्निशितबाणसहस्रै राजन्यानां राज्ञां मुखानि धाराणामुदकधाराणां पातैः कमलानि त्वमिवाभ्यवर्षदभिमुखं वृष्टवान् । शरवर्षेण शिरांसि चिच्छेदेत्यर्थः ॥

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनांकां
बन्धुस्नेहात् समरविमुखो लांगली याः सिषेवे ।
कृत्वा तासामधिगममपां सौम्य सारस्वतीना-
मन्तःशुद्धस्त्वमसि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥ ५१ ॥

(*b*) **बंधुप्रीत्या** Ml. W. &c. (*c*.) **अभिगमं** Ml. St. Sd. Ms. W. Sv.
(*d*) **त्वपि** Vl. Sd. Sv. Ms. W.

५१. हित्वेति ॥ बन्धुप्रीत्या कुरुपाण्डवस्नेहेन । न तु भयेन । समरविमुखो युद्धनिःस्पृहः । लांगलमस्यास्तीति लांगली हलधरः । अभिमतरसामभीष्टस्वादां तथा रेवत्याः स्वप्रियाया लोचने एवाङ्कः प्रतिबिम्बितत्वाच्चिह्नं यस्यास्तां हालां सुराम् ॥ "सुरा हलिप्रिया हाला "इत्यमरः ॥ "अभिप्रयुक्तं देशभाषापदमित्यत्र सूत्रे हालेति देशभाषापदमप्यतीव कविप्रयोगात्साधु " इत्युदाजहार वामनः ॥ हित्वा त्यक्त्वा । दुस्त्यजामपीति भावः । याः सारस्वतीरपः सिषेवे । हे सौम्य सुभग । त्वं तासां सरस्वत्या नद्या इमाः सारस्वत्यस्तासामभिगमं सेवां कृत्वान्तरन्तरात्मनि शुद्धो निर्मलो निर्दोषो भविता ॥ "ण्वुल्तृचौ" इति तृच् ॥ असि सद्य एव पूतो भविष्यसीत्यर्थः ॥ "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा " इति वर्तमानप्रत्ययः ॥ वर्णमात्रेण वर्णेनैव कृष्णः

श्यामः । न तु पापेनेत्यर्थः । अन्तःशुद्धिरेव संपाद्या न तु बाह्या । बहिःशुद्धोऽपि सूतवधप्रायश्चित्तार्थं सारस्वतसलिलसेवी तत्र भगवान्बलभद्र एव निदर्शनम् । अतो भवतापि सरस्वती सर्वथा सेवितव्येति भावः ॥

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपंक्तिम् ।
गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ ५२ ॥

(*c*) विहस्यैव W.

५२. तस्मादिति ॥ तस्मात्कुरुक्षेत्रात्कनखलस्याद्रेः समीपेऽनुकनखलम् ॥ "अनुर्यत्समया" इत्यव्ययीभावः ॥ शैलराजाद्धिमवतोऽवतीर्णां सगरतनयानां स्वर्गसोपानपंक्तिम् । स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतामित्यर्थः । जह्नोर्नाम राज्ञः कन्यां जाह्नवीं गच्छेर्गच्छ ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ या जाह्नवी गौर्या वक्त्रे या भ्रुकुटिरचना सापत्न्यरोषाद् भ्रूभंगकरणं तां फेनैर्विहस्य हसित्वेव ॥ धावल्यात्फेनानां हासत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ इन्दौ शिरोमाणिक्यभूते लग्ना ऊर्मय एव हस्ता यस्याः सेन्दुलग्नोर्मिहस्ता सती शंभोः केशग्रहणमकरोत् । यथा काचित्प्रौढा नायिका सपत्नीमसहमाना स्ववाल्लभ्यं प्रकटयन्ती स्वभर्तारं सह शिरोरत्नेन केशेष्वाकर्षति तद्वदिति भावः ॥ इदं पुरा किल भगीरथप्रार्थनया भगवतीं गगनपथात्पतन्तीं गङ्गां गंगाधरो जटाजूटेन जग्राहेति कथामुपजीव्योक्तम् ॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्बी
त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः ।
संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छायया सा
स्यादस्थानोपगतयमुनासंगमेवाभिरामा ॥ ५३ ॥

(*a*) पूर्वार्धलंबी Vl. Sd. Sv. W. (*c*) असौ Ml. W. Sd.
(*d*) संगमेनाभिरामा Vl. Sd. St. W.

५३. तस्या इति ॥ सुरगज इव कश्चिद्दिग्गज इव व्योम्नि पश्चादर्धं पश्चार्धः । पश्चिमार्धमित्यर्थः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तेन लम्बत इति पश्चार्धलम्बी सन्पश्चार्धभागेन व्योम्नि स्थित्वा । पूर्वार्धेन जलोन्मुख इत्यर्थः । अच्छस्फटिकविशदं निर्मलस्फटिकावदातं तस्या गंगाया अम्भस्तिर्यक्तिरश्चीनं यथा तथा पातुं त्वं तर्कयेर्विचारयेश्चेत् । सपदि स्रोतसि प्रवाहे संसर्पन्त्या संक्रामंत्या भवतश्छायया प्रतिबिम्बेनासौ गंगा । अस्थाने प्रयागादन्यत्रोपगतः प्राप्तो यमुनासंगमो यया सा तथाभूतेवाभिरामा स्यात् ॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां
तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।
वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृंगे निषण्णः
शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपंकोपमेयाम् ॥ ५४ ॥

५४. आसीनानामिति ॥ आसीनानामुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरिकामृगाणाम् ॥ अन्यथा नाभिगन्धानुपपत्तेः ॥ नाभिगन्धैः कस्तूरीगन्धैस्तेषां तदुद्भवत्वात् । अत एव मृगनाभिसंज्ञा च ॥ "मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च" इत्यमरः ॥ अथवा नाभयः कस्तूर्यः ॥ "नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदे च क्वचिदीरितः" इति विश्वः ॥ तासां गन्धैः सुरभिताः सुरभीकृताः शिला यस्य तं तस्या गंगाया एव प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । तुषारैर्गौरं सितम् ॥ "अवदातः सितो गौरः" इत्यमरः ॥ अचलं प्राप्य । विनीयतेऽनेनेति विनयनम् ॥ करणे ल्युट् ॥ अध्वश्रमस्य विनयनेऽपनोदके तस्य हिमाद्रेः शृंगे निषण्णः सन् । शुभ्रो यस्त्रिनयनस्य त्र्यम्बकस्य वृषो वृषभः ॥ "सुकृते वृषभे वृषः" इत्यमरः ॥ तेनोत्खातेन विदारितेन पंकेन सहोपमेयामुपमातुमर्हां शोभां वक्ष्यसि वोढासि ॥ वहतेर्लृट् ॥ "त्रिनयन—" इत्यत्र "पूर्वपदात्संज्ञायामगः" इति णत्वं न भवति "क्षुभ्नादिषु च" इति निषेधात् ॥ तस्याः प्रभवमित्यादिना हिमाद्रौ मेघस्य वैवाहिको गृहविहारो ध्वन्यते ॥

तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा
बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः ।
अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-
रापन्नार्त्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५५ ॥

५५. तमिति ॥ वायौ वनवाते सरति वाति सति सरलानां देवदारुद्रुमाणां स्कन्धाः प्रदेशविशेषाः ॥ "अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः" इत्यमरः ॥ तेषां संघट्टनेन संघर्षणेन जन्म यस्य स तथोक्तः ॥ जन्मोत्तरपदत्वाद्व्यधिकरणोऽपि बहुव्रीहिः साधुरित्युक्तम् ॥ उल्काभिः स्फुलिंगैः क्षपिता निर्दग्धाश्चमरीणां बालभाराः केशसमूहा येन । दव इत्यग्निर्दवाग्निर्वनवह्निः ॥ "वने च वनवह्नौ च दवो दाव इतीष्यते" इति यादवः ॥ तं हिमाद्रिं बाधेत चेत्पीडयेद्यदि । एनं दवाग्निं वारिधारासहस्रैः शमयितुमर्हसि ॥ युक्तं चैतदित्याह— उत्तमानां महतां संपदः समृद्धय आपन्नानामार्त्तानामार्तिप्रशमनमापन्निवारणमेव फलं प्रयोजनं यासां तास्तथोक्ता हि । अतो हिमाचलस्य दावानलस्त्वया शमयितव्य इति भावः ॥

ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वांगभंगाय तस्मि-
न्मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लंघयेयुर्भवन्तम् ।
तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णा-
न्केषां न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥ ५६ ॥

(*a*) त्वां मुक्तध्वनिमसहनाः W· (*b*) दर्पोत्सेकादुपरि W·; लंघयिष्यत्यलंघ्यं W·
(*c*) °हासावकीर्णान् Sv· Vl· Sd· W· (*d*) **के वा** Ml· W· etc·

५६. य इति ॥ तस्मिन्हिमाद्रौ संरम्भः कोपः ॥ " संरम्भः संभ्रमे कोपे " इति शब्दार्णवे ॥ तेनोत्पतन उत्प्लवने रसभो वेगो येषां ते तथोक्ताः ॥ " रभसो वेगहर्षयोः " इति विश्वः ॥ ये शरभा अष्टापदमृगविशेषाः ॥ " शरभः शलभे चाष्टापदे प्रोक्तो मृगान्तरे " इति विश्वः ॥ मुक्तोऽध्वा शरभोत्प्लवनमार्गो येन तं भवन्तं सपदि स्वांगभंगाय लंघयेयुः ॥ संभावनायां लिङ् ॥ भवतोऽतिदूरत्वात्स्वांगभंगातिरिक्तं फलं नास्ति लंघनस्येत्यर्थः । तान्शरभांस्तुमुलाः संकुलाः करका वर्षोपलाः ॥ " वर्षोपलस्तु करका " इत्यमरः ॥ तासां वृष्टिस्तस्याः पातेनावकीर्णान्विक्षिप्तान्कुर्वीथाः कुरुष्व ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ क्षुद्रोऽप्याधिक्षिपन्प्रतिपक्षः सद्यः प्रतिक्षेप्तव्य इति भावः । तथाहि । आरभ्यन्त इत्यारम्भाः कर्माणि तेषु यत्न उद्योगः स निष्फलो येषां ते तथोक्ताः । निष्फलकर्मोपक्रमा इत्यर्थः । अतः के वा परिभवपदं तिरस्कारपदं न स्युर्न भवन्ति । सर्व एव भवन्तीत्यर्थः ॥ यदत्र " घनोपलस्तु करकः " इति यादववचनात्करकशब्दस्य नियतपुंलिङ्गताभिप्रायेण " करकाणामावृष्टिः " इति केषांचिद्व्याख्यानं तदन्ये नानुमन्यन्ते । " वर्षोपलस्तु करका " इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामिना " कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः " इति नानार्थे पुंस्यपि वक्ष्यतीति वदतोभयलिङ्गताप्रकाशनात् । यादवस्य तु पुंलिङ्गताविधाने तात्पर्यं न तु स्त्रीलिङ्गतानिषेध इति न तद्विरोधोऽपि । " करकस्तु करङ्के स्याद्दाडिमे च कमण्डलौ । पक्षिभेदे करे चापि करकां च घनोपले " इति विश्वप्रकाशवचने तूभयलिंगता व्यक्तैवेति न कुत्रापि विरोधवार्ता । अत एव रुद्रः—" वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते " इति ॥

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः
शश्वत्सिद्धैरुपहृतबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।
यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः
कल्पिष्यंते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्दधानाः ॥ ५७ ॥

(*b*) **उपचितबलिं** Ml· W· (*c*) दूरं W· Ms· Sd·
(*d*) संकल्पंते Sd· Sv· Ms·, कल्पंतेस्य Vl· W·

५७. तत्रेति ॥ तत्र हिमाद्रौ दृषदि कस्यांचिच्छिलायां व्यक्तं प्रकटं शश्वत्सदा सिद्धैर्योगिभिः ॥ " सिद्धिर्निष्पत्तियोगयोः " इति विश्वः ॥ उपचितबलिं रचितपूजम् ॥ " बलिः पूजोपहारयोः " इति यादवः ॥ अर्धश्चासाविन्दुश्चेत्य-

र्धेन्दुः॥ " अर्धः खण्डे समांशेर्धं " इति विश्वः ॥ स मौलौ यस्य तस्येश्वरस्य चरणन्यासं पादविन्यासम् । भक्तिः पूज्येष्वनुरागस्तया नम्रः सन्परीयाः प्रदक्षिणं कुरु ॥ परिपूर्वादिणो लिङ् ॥ यस्मिन्पादन्यासे दृष्टे सत्युद्धूतपापा निरस्तकल्मषाः सन्तः श्रद्दधाना विश्वसन्तः पुरुषाः । श्रद्धा विश्वासः । आस्तिक्यबुद्धिरिति यावत् ॥ "श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वक्तव्या " इति श्रत्पूर्वाद्दधातेः शानच् ॥ करणस्य क्षेत्रस्य विगमादूर्ध्वं देहत्यागानन्तरम् ॥ " करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि " इत्यमरः ॥ स्थिरं शाश्वतं गणानां प्रमथानां पदं स्थानम् ॥ " गणाः प्रमथसंख्यौघाः " इति वैजयन्ती ॥ तस्य प्राप्तये कल्पिष्यन्ते समर्था भविष्यन्ति ॥ क्लृपेः पर्याप्तिवचनस्यालमर्थत्वात्तद्योगे " नमः स्वस्ति–" इत्यादिना चतुर्थी ॥ " अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् " इति भाष्यकारः ॥ " अव्यक्तं व्यञ्जयामास शिवः श्रीचरणद्वयम् ॥ हिमाद्रौ शाम्भवादीनां सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ दृष्ट्वा श्रीचरणन्यासं साधकः स्थिरयेत्तनुम् ॥ इच्छाधीनशरीरो हि विचरेच्च जगत्त्रयम् " इति शंभुरहस्ये ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
संरक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किंनरीभिः ।
निर्ह्रादी ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्या-
त्संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समस्तः ॥ ५८ ॥

(*c*) संसक्ताभिः Ml. (*c*) निर्ह्रादस्ते Ml.; मुरजे Ml.; कंदरीषु Vl. Ms. (*d*) समग्रः Ml. W. etc.

५८. शब्दायन्त इति ॥ हे मेघ । अनिलैः पूर्यमाणाः कीचका वेणुविशेषाः ॥ " वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः " इत्यमरः ॥ " कीचको दैत्यभेदे स्याच्छुष्कवंशे द्रुमान्तरे " इति विश्वः ॥ मधुरं श्रुतिसुखं यथा तथा शब्दायन्ते शब्दं कुर्वन्ति । स्वनन्तीत्यर्थः ॥ " शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे " इति क्यङ् ॥ अनेन वंशवाद्यसंपत्तिरुक्ता । संसक्ताभिः संयुक्ताभिर्वंशवाद्यानुषक्ताभिर्वा ॥ "संरक्ताभिः " इति पाठे संरक्तकण्ठीभिरित्यर्थः ॥ किंनरीभिः किंनरस्त्रीभिः । त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् ॥ "तद्धितार्थोत्तरपद–" इति समासः । पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम् ॥ तस्य विजयो गीयते । कन्दरेषु दरीषु ॥ " दरी तु कन्दरो वा स्त्री " इत्यमरः ॥ ते तव निर्ह्रादो मुरजे वाद्यभेदे ध्वनिरिव । मुरजध्वनिरिवेत्यर्थः । स्याच्चेत्तर्हि तत्र चरणसमीपे पशुपतेर्नित्यं संनिहितस्य शिवस्य । नृत्य इति शेषः । संगीतं तौर्यत्रिकं ॥ "सम्यग्गीते तु संगीतं न्यायारम्भे प्रसिद्धके । तौर्याणां त्रितये च " इति शब्दार्णवे ॥ तदेवार्थः संगीतार्थः संगीतवस्तु ॥ " अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु " इत्यमरः ॥ समग्रः संपूर्णो भावी ननु भविष्यति खलु ॥ " भविष्यति गम्यादयः " इति भविष्यदर्थे णिनिः॥

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषा-
न्हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौंचरन्ध्रम् ।
तेनोदीचीं दिशमनुपतेस्तिर्यगायामशोभी
श्यामः पादो बलिनियमनेऽभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥ ५९ ॥

(*c*)**अनुसरेः** Ml. W. etc. (*d*) **नियमनाभ्युद्यतस्य** Ml. W. etc.

५९. प्रालेयेति ॥ प्रालेयाद्रेर्हिमाद्रेरुपतटं तटसमीपे ॥ " अव्ययं विभक्ति–" इत्यादिना समीपार्थेऽव्ययीभावः ॥ तांस्तान् ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ विशेषान्द्रष्टव्यार्थान् ॥ " विशेषोऽवयवे व्यक्तौ द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि " इति शब्दार्णवे ॥ अतिक्रम्य । दृशं दृशमतीत्येत्यर्थः । अनुसरेरित्यनागतेन संबंधः ॥ हंसानां द्वारं हंसद्वारम् ॥ मानसप्रस्थायिनो हंसाः क्रौञ्चरन्ध्रेण संचरन्त इत्यागमः ॥ भृगुपतेर्जामदग्न्यस्य यशोवर्त्म । यशःप्रवृत्तिकारणमित्यर्थः । यत्क्रौञ्चस्याद्रे रन्ध्रमस्ति तेन क्रौञ्चबिलेन । बलेर्दैत्यस्य नियमने बन्धनेऽभ्युद्यतस्य प्रवृत्तस्य विष्णोर्व्यापकस्य त्रिविक्रमस्य श्यामः कृष्णवर्णः पाद इव तिर्यगायामेन क्षिप्रप्रवेशनार्थं तिरश्चीनदैर्घ्येण शोभत इति तथाविधः सन्नुदीचीमुत्तरां दिशमनुसरेरनुगच्छ ॥ पुरा किल भगवतो देवाद्धूर्जटेर्धनुरुपनिषदमधीयानेन भृगुनंदनेन स्कंदस्य स्पर्धया क्रौंचशिखरिणमतिनिशितविशिखमुखेन हेलया मृत्पिण्डभेदं भित्त्वा तत एव क्रौञ्चक्रोडादिव सद्यः समुज्जृम्भिते कस्मिन्नपि यशःक्षीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालमाप्लावितामिति कथा श्रूयते ॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः
कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।
शृंगोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं
राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यंबकस्याट्टहासः ॥ ६० ॥

(*c*) तुंगोच्छ्रायैः W. (*d*) प्रतिदिशं W. Vl. Sd. Sv. St. MS.

६०. गत्वेति ॥ क्रौंचबिलनिर्गमनानन्तरमूर्ध्वं च गत्वा दशमुखस्य रावणस्य भुजैर्बाहुभिरुच्छ्वासिता विश्लेषिताः प्रस्थानां सानूनां संधयो यस्य तस्य ॥ एतेन नयनकौतुकसद्भाव उक्तः ॥ त्रिर्दशपरिमाणमेषामस्तीति त्रिदशाः ॥ "संख्ययाव्यया–" इत्यादिना बहुव्रीहिः । " बहुव्रीहौ संख्येये डच्–" इत्यादिना समासान्तो डजिति क्षीरस्वामी ॥ त्रिदशानां देवानां वनितास्तासां दर्पणस्य ॥ कैलासस्य स्फटिकत्वाद्रजतत्वाद्वा बिम्बग्राहित्वेनेदमुक्तम् । कैलासस्यातिथिः स्याः । यः कैलासः कुमुदविशदैर्निर्मलैः शृङ्गाणामुच्छ्रायैरौन्नत्यैः खमाकाशं वितत्य व्याप्य प्रतिदिनं दिने दिने राशीभूतस्त्र्यम्बकस्य त्रिलोचनस्याट्टहासोऽतिहास इव स्थितः ॥ " अट्टावतिशयक्षौमौ " इति यादवः ॥ धावल्याद्धासत्वेनोत्प्रेक्षा । हासादीनां धावल्यं कविसमयसिद्धम् ॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
सद्यःकृत्तद्विरदरदनच्छेदगौरस्य तस्य।
लीलामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-
मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥ ६१ ॥

(*b*) °दशनच्छेद° Ml. W. etc. (*c*) शोभामद्रेः Ml. W. etc.

६१. उत्पश्यामीति ॥ स्निग्धं मसृणं भिन्नं मर्दितं च यदञ्जनं कज्जलं तस्या-भेवाभा यस्य तस्मिंस्त्वयि तटगते सानुं गते सति सद्यः कृत्तस्य छिन्नस्य द्विरद-दशनस्य गजदन्तस्य छेदवद्गौरस्य धवलस्य तस्याद्रेः कैलासस्य मेचके श्यामले॥ "कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः" इत्यमरः ॥ वाससि वस्त्रेंसन्यस्ते सति हलभृतो बलभद्रस्येव स्तिमिताभ्यां नयनाभ्यां प्रेक्षणीयां शोभां भवित्रीं भाविनीमुत्पश्यामि । शोभा भविष्यतीति तर्कयामीत्यर्थः ॥ श्रौती पूर्णोपमालंकारः॥

तस्मिन्हित्वा भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विहरेत्पादचारेण गौरी।
भंगीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः
सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रचारी ॥ ६२ ॥

(*a*) हित्वा तस्मिन् Ml. Vl. Sd. W. (*b*) विचरेत् Ml. Sd. St. Sv. Ms. (*d*) व्रज पदसुखस्पर्शमारोहणेषु W., मणितटारोहणायाग्रयायी Ml. Vl. Sv. Ms. Sd. St.

६२. हित्वेति ॥ तस्मिन्क्रीडाशैले कैलासे ॥ "कैलासः कनकाद्रिश्च मन्दरो गन्धमादनः । क्रीडार्थं निर्मिताः शंभोर्देवैः क्रीडाद्रयोऽभवन्" इति शंभु-रहस्ये ॥ शंभुना शिवेन भुजग एव वलयः कङ्कणं हित्वा गौर्या भीरुत्वात्त्यक्त्वा दत्तहस्ता सती गौरी पादचारेण विचरेद्यदि तर्ह्यग्रयायी पुरोगतस्तथा स्तम्भितो घनीभावं प्रापितोऽन्तर्जलस्यौघः प्रवाहो यस्य स तथाभूतः । भङ्गीनां पर्वणां भक्त्या रचनया विरचितवपुः कल्पितशरीरः सन् । मणीनां तटं मणितटं तस्या-रोहणाय सोपानत्वं कुरु । सोपानभावं भजेत्यर्थः ॥

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयं
नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।
ताभ्यो मोक्षो यदि तव सखे घर्मलब्धस्य न स्या-
त्क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भीषयेस्ताः ॥ ६३ ॥

(*c*) तव यदि Ml. Sd. &c.
(*d*) भाययेस्ताः Ml. W., भापयेस्ताः Sv. Sd. Ms.

६३. तत्रेति ॥ तत्र कैलासेऽवश्यं सर्वथा सुरयुवतयो वलयकुलिशानि कङ्कणकोटयः ॥ शतकोटिवाचिना कुलिशशब्देन कोटिमात्रं लक्ष्यते ॥ तैरुद्घट्ट-

नानि प्रहारास्तैरुद्गीर्णमुत्सृष्टं तोयं येन तं त्वां यन्त्रेषु धारा यन्त्रधारास्तासां गृहत्वं कृत्रिमधारागृहत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति ॥ हे सखे मित्र । घर्मे निदाघे लब्धस्य ॥ घर्मलब्धत्वं चास्य देवभूमिषु सर्वदा सर्वर्तुसमाहारात्प्राथमिकमेघत्वाद्वा । यथोक्तम्–" आषाढस्य प्रथम--" इति ॥ तव ताभ्यः सुरयुवतिभ्यो मोक्षो न स्याद्यदि तदा क्रीडालोलाः क्रीडासक्ताः । प्रमत्ता इत्यर्थः । ताः सुरयुवतीः श्रवणपरुषैः कर्णकटुभिर्गर्जितैः करणैर्भाययेस्त्रासयेः ॥ अत्र हेतुभयाभावादात्मनेपदं षुगागमश्च न ॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावणस्य ।
धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानि स्ववातै-
र्नानाचेष्टैर्जलद ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् ॥ ६४ ॥

(*b*) कामात् W·; **ऐरावतस्य** Ml· Sv· Ms· W· (*c* , *d*) **धुन्वन्वातैः** सजलपृषतैः कल्पवृक्षांशुकानि च्छायाभिन्नस्फटिकविशदं W·, **धुन्वन्कल्पद्रुम··· न्यंशुकानीव वातैर्नानाचेष्टै···** Ml· St· Sd· Vl· Sv·

६४. हेमेति ॥ हे जलद । हेमाम्भोजानां प्रसवि जनकम् ॥ " जिद्दक्षि-" इत्यादिनेनिप्रत्ययः ॥ मानसस्य सरसः सलिलमाददानः । पिबन्नित्यर्थः । तथैरावतस्येन्द्रगजस्य । कामचारित्वाद्वा शिवसेवार्थमिन्द्रागमनाद्वा समागतस्येति भावः । क्षणे जलादानकाले मुखे पटेन या प्रीतिस्तां कुर्वन् । तथा कल्पद्रुमाणां किसलयानि पल्लवभूतान्यंशुकानि सूक्ष्मवस्त्राणीव ॥ " अंशुकं वस्त्रमात्रे स्यात्परिधानोत्तरीययोः । सूक्ष्मवस्त्रे नातिदीप्तौ " इति शब्दार्णवे ॥ वातैर्मेघवातैर्धुन्वन् । नाना बहुविधाश्चेष्टास्तोयपानादयो येषु तैर्ललितैः क्रीडितैः ॥ " ना भावभेदे स्त्रीनृत्ये ललितं त्रिषु सुन्दरे । अस्त्रियां प्रमदागारे क्रीडिते जातपल्लवे " इति शब्दार्णवे ॥ तं नगेन्द्रं कैलासं कामं यथेष्टं निर्विशेः समुपभुंक्ष्व ॥ " निर्वेशो भृतिभोगयोः " इत्यमरः ॥ यथेच्छविहारो मित्रगृहेषु मैत्र्याः फलम् । सहजमित्रं च ते कैलासः । मेघपर्वतयोरब्जसूर्ययोरब्धिचन्द्रयोः शिखिजीमूतयोः समीराग्न्योर्मित्रता स्वयमिति भावः ॥

तस्योत्संगे प्रणयिन इव स्रस्तगंगादुकूलां
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।
या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना
मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥ ६५ ॥

(*c*) उच्चैर्विमानैः Sd· W· St· Sv· Ms·

६५. तस्येति ॥ प्रणयिनः प्रियतमस्येव तस्य कैलासस्योत्सङ्ग ऊर्ध्वभाग ऊरौ च ॥ "उत्सङ्गो मुक्तसंयोगे सक्थन्यूर्ध्वतलेऽपि च" इति मालतीमालायाम् ॥ गङ्गा

दुकूलं शुभ्रवस्त्रमिवेत्युपमितसमासः ॥ “ दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यादुत्तरीये सितांशुके” इति शब्दार्णवे ॥ अन्यत्र तु गङ्गैव दुकूलम् ॥ तत्स्रस्तं यस्यास्तां तथोक्तामलकां कुबेरनगरीं दृष्ट्वा । कामिनीमिवोते शेषः । हे कामचारिन् । त्वं पुनस्त्वं तु न ज्ञास्यस इति न । किं तु ज्ञास्यस एवेत्यर्थः ॥ कामचारिणस्ते पूर्वमपि बहुकृत्वो दर्शनसंभवादज्ञानमसंभावितमेवेति निश्चयार्थं नञ्द्वयप्रयोगः । तदुक्तम्—‘स्मृतिनिश्चयसिद्धार्थेषु नञ्द्वयप्रयोगः ” इति ॥ उच्चैरुन्नतानि विमानानि सप्तभूमिकभवनानि यस्यां सा ॥ “ विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनि ” इति यादवः ॥ मेघसंवाहनस्थानसूचनार्थमिदं विशेषणम् ॥ अन्यत्र विमाना निष्कोपा । यालका । वो युष्माकं काले । मेघकाल इत्यर्थः ॥ कालस्य सर्वमेघसाधारण्याद्व इति बहुवचनम् ॥ सलिलमुद्गिरतीति सलिलोद्गारम् । स्रवत्सलिलधारमित्यर्थः ॥ अभ्रवृन्दं मेघकदम्बकं कामिनी स्त्री मुक्ताजालैर्मौक्तिकसरैर्ग्रथितं प्रत्युप्तम् ॥ “ पुंश्चल्यां मौक्तिके मुक्ता ” इति यादवः ॥ अलकमिव चूर्णकुन्तलानिव ॥ जातावेकवचनम् । “अलकाश्चूर्णकुन्तलाः” इत्यमरः ॥ वहति बिभर्ति ॥ अत्र कैलासस्यानुकूलनायकत्वमलकायाश्च स्वाधीनपतिकाख्यनायिकात्वं ध्वन्यते । “ एकायत्तोऽनुकूलः स्यात् ” इति “ प्रियोपलालिता नित्यं स्वाधीनपतिका मता ” इति च लक्षयन्ति । उदाहरन्ति च “ लालयन्नलकप्रान्तान्रचयन्पत्रमञ्जरीम् । एकां विनोदयन्कान्तां छायावदनुवर्तते ” इति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनी-
समाख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासविर-
चिते मेघदूते काव्ये पूर्वमेघः समाप्तः ।

उत्तरमेघः ।

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धपर्जन्यघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुंगमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ ६६ ॥

(*b*) °गंभीरघोषं Ml. Sd. etc.

६६. विद्युत्वन्तमिति ॥ यत्रालकायां ललिता रम्या वनिताः स्त्रियो येषु ते । सह चित्रैर्वर्तन्त इति सचित्राः ॥ “ आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम् ” इत्यमरः ॥ “तेन सहेतितुल्ययोगे ” इति बहुव्रीहिः । “ वोपसर्जनस्य ” इति सहशब्दस्य सभावः ॥ संगीताय तौर्यत्रिकाय प्रहतमुरजास्ताडितमृदङ्गाः ॥ मुरजा तु मृदङ्गे स्याड्ढकामुर-

जयोरपि ” इति शब्दार्णवे ॥ मणिमया मणिविकारा भुवो येषु । अभ्रं लिहन्तीत्यभ्रंलिहान्यभ्रंकषाणि ॥ “ वहाभ्रे लिहः ” इति खश्प्रत्ययः । “ अरुर्द्विष—” इत्यादिना मुमागमः ॥ अग्राणि शिखराणि येषां ते तथोक्ताः । अतितुङ्गा इत्यर्थः ॥ प्रासादा देवगृहाणि ॥ “ प्रासादो देवभूभुजाम् ” इत्यमरः ॥ विद्युतोऽस्य सन्तीति विद्युत्वन्तम् । सेन्द्रचापमिन्द्रचापवन्तम् । स्निग्धः श्राव्यो गंभीरो घोषो गर्जितं यस्य तम् । अन्तरन्तर्गतं तोयं यस्य तम् । तुङ्गमुन्नतं त्वां तैस्तैर्विशेषैर्ललितवनितत्वादिधर्मैस्तुलयितुं समीकर्तुमलं पर्याप्ताः ॥ “अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्” इत्यमरः ॥ अत्रोपमानोपमेयभूतमेघप्रासादधर्माणां विद्युद्वनितादीनां यथासंख्यमन्योन्यसादृश्यान्मेघप्रासादयोः साम्यसिद्धिरिति बिम्बप्रतिबिम्बभावेनेयं पूर्णोपमा । वस्तुतो भिन्नयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोरुपमानोपमेयधर्मयोः पृथगुपादानाद्बिम्बप्रतिबिम्बभावः ॥

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजोच्छ्वासितालिंगितानाम्-
अंगग्लानिं सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः ।
त्वत्संरोधापगमविशदैश्चंद्रपादैर्निशीथे
व्यालुंपन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चंद्रकान्ताः ॥ ६७ ॥

(*a*) भुजालिंगनोच्छ्वसितानां Vl. Ms. Sd. Sv. (*c*) चंद्रपादैर्निशीथे Ml. Sv. Ms.; द्योतिताश्चंद्रपादैः St. Vl., प्रेरिताश्चंद्रपादैः W. Sd.

६७. यत्रेति ॥ यत्रालकायां निशीथेऽर्धरात्रे ॥ “ अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ ” इत्यमरः ॥ त्वत्संरोधस्य मेघावरणस्यापगमेन विशदैर्निर्मलैश्चन्द्रपादैश्चंद्रमरीचिभिः “ पादा रश्म्यंघ्रितुर्यांशाः ” इत्यमरः ॥ स्फुटजललवस्यन्दिन उल्बणाम्बुकणस्राविणस्तन्तुजालावलम्बा वितानलम्बिसूत्रपुञ्जाधाराः । तद्गुणगुम्फिता इत्यर्थः । चन्द्रकान्ताश्चन्द्रकान्तमणयः । प्रियतमानां भुजैरुच्छ्वासितानि श्रान्त्या जलसेकाय वा प्रशिथिलितान्यालिङ्गितानि यासां तासां स्त्रीणां सुरतजनितामङ्गग्लानिं शरीरखेदम् । अवयवानां ग्लानतामिति यावत् । व्यालुम्पन्त्यपनुदन्ति ॥

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः
पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।
मुक्ताजालैः स्तनपरिचितच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-
र्नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥ ६८ ॥

(*a*) गत्यंतकंपात् Sv. (*b*) कृतच्छेदैः W., पत्रच्छेद्यैः Ms. Sv. Vl. Sd., नालिनैः W. विभ्रमिभिश्च Sv. Vl. Sd. Ms. St. (*c*) मुक्ताजालैः स्तनपरिमितच्छिन्नसूत्रैः Sv. Ms. Sd., मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैः Ml. Vl. W. Sd. St. मुक्ताजालस्तनपरिचयच्छिन्नसूत्रैः Ms.

६८. गतीति ॥ यत्रालकायां कामिनीनामभिसारिकाणाम् । निशि भवो नैशो मार्गः सवितुरुदये सति गत्या गमनेनोत्कम्पश्चलनं तस्माद्धेतोरलकेभ्यः पतितैर्मन्दारपुष्पैः सुरतरुकुसुमैः । तथा पत्राणां पत्रलतानां छेदैः खण्डैः । पतितैरिति शेषः ॥ तथा कर्णेभ्यो विभ्रश्यन्तीति कर्णविभ्रंशीनि तैः कनकस्य कमलैः ॥ षष्ठ्या विवक्षितार्थलाभे सति मयटा विग्रहेऽध्याहारदोषः । एवमन्यत्राप्यनुसंधेयम् ॥ तथा मुक्ताजालैर्मौक्तिकसरैः । शिरोनिहितैरित्यर्थः । तथा स्तनयोः परिसरः प्रदेशस्तत्र छिन्नानि सूत्राणि येषां तैर्हारैश्च सूच्यते ज्ञाप्यते । मार्गपतितमन्दारकुसुमादिलिङ्गैरयमभिसारिकाणां पन्था इत्यनुमीयत इत्यर्थः ॥

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै-
र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।
नाप्यन्यत्र प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-
र्वित्तेशानां न खलु च वयो यौवनादन्यदस्ति ॥ ६९ ॥

(*c*) **नाप्यन्यस्मात्** Ml. (*d*) **न च खलु** Ml. St.

६९. आनन्देति ॥ यत्रालकायां वित्तेशानां यक्षाणाम् ॥ "वित्ताधिपः कुबेरः स्यात्प्रभौ धनिकयक्षयोः" इति शब्दार्णवे ॥ आनन्दोत्थमानन्दजन्यमेव नयनसलिलम् । अन्यैर्निमित्तैः शोकादिभिर्न । इष्टसंयोगेन प्रियजनसमागमेन साध्यान्निवर्तनीयात् । न त्वप्रतीकार्यादित्यर्थः । कुसुमशरजान्मदनशरजन्यतापादन्यस्तापो नास्ति । प्रणयकलहादन्यस्मात्कारणाद्विप्रयोगोपपत्तिर्विरहप्राप्तिरपि नास्ति । किं च यौवनादन्यद्वयो वार्द्धकं नास्ति खलु ॥

यत्रोन्मत्तभ्रमरनिकराः पादपा नित्यपुष्पा
हंसश्रेणीरचितरशना नित्यपद्मा नलिन्यः ।
केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा
नित्यज्योत्स्नाप्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः ॥ ७० ॥

(*a*)**यस्यां मत्त°** Sd. ; **°मुखराः** Ml. Ms. St. Vl. Sd. Sv.
(*d*) **नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहत°** Ml. Sv. Ms. St.

७०. यत्रेति ॥ यत्रालकायां पादपा वृक्षाः । नित्यानि पुष्पाणि येषां ते तथा । न त्वृतुनियमादिति भावः । अत एवोन्मत्तैर्भ्रमरैर्मुखराः शब्दायमानाः । नलिन्यः पद्मिन्यो नित्यानि पद्मानि यासां तास्तथा । न तु हेमन्तवर्जितमित्यर्थः । अत एव हंसश्रेणिभी रचितरशनाः । नित्यं हंसपरिवेष्टिता इत्यर्थः । भवनशिखिनः क्रीडामयूरा नित्यं भास्वन्तः कलापा बर्हाणि येषां ते तथोक्ताः । न तु वर्षास्वेव । अत एव केकाभिरुत्कण्ठा उद्ग्रीवाः । प्रदोषा रात्रयो नित्या ज्योत्स्ना येषां ते । न तु शुक्लपक्ष एव । अत एव प्रतिहता तमसां वृत्तिर्व्याप्तिर्येषां ते च ते रम्याश्चेति तथोक्ताः ॥ संप्रति सर्वदा सर्वर्तुसंपत्तिमाह—

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामाननश्रीः ।
चूडापाशे नवकुरबकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ ७१ ॥

(*a*) अलकं Sv. W. Sd Vl. Ms. (*b*) आनने श्रीः Ml.
(*d*) सीमंतेपि W.

७१. हस्त इति ॥ यत्रालकायां वधूनां स्त्रीणां हस्ते लीलार्थं कमलं लीलाकमलम् ॥ शरल्लिङ्गमेतत् । तदुक्तम्—" शरत्पङ्कजलक्षणा " इति ॥ अलके कुन्तले ॥ जातावेकवचनम् ॥ अलकेष्वित्यर्थः । बालकुन्दैः प्रत्यग्रमाघ्यकुसुमैरनुविद्धम् । अनुवेधो ग्रन्थनम् ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ यद्यपि कुन्दानां शैशिरत्वमस्ति " माघ्यं कुन्दम् " इत्यभिधानात्तथापि हेमन्ते प्रादुर्भावः शिशिरे प्रौढत्वमिति व्यवस्थाभेदेन हेमन्तकार्यत्वमित्याशयेन बालेति विशेषणम् ॥ "अलकम्" इति प्रथमान्तपाठे सप्तमीप्रक्रमभङ्गः स्यात् । नाथस्तु नियतपुंलिङ्गताहानिश्चेति दोषान्तरमाह । तदसत् ।" स्वभाववक्राण्यलकानि तासाम् " । " निर्धूतान्यलकानि पाटितमुरः क्षतम्नोऽधरः खण्डितः " इत्यादिषु प्रयोगेषु नपुंसकलिङ्गतादर्शनात् ॥ आनने मुखे लोध्रप्रसवानां लोध्रपुष्पाणां शैशिराणां रजसां परागेण । " प्रसवस्तु फले पुष्पे वृक्षाणां गर्भमोचने " इति विश्वः ॥ पाण्डुतां नीता श्रीः शोभा । चूडापाशे केशपाशे नवकुरबकं वासन्तः पुष्पविशेषः । कर्णे चारु पेशलं शिरीषं ग्रैष्मः पुष्पविशेषः । सीमन्ते मस्तककेशवीथ्याम् ॥ "सीमन्तमस्त्रियां मस्तकेशवीथ्यामुदाहृतम् " इति शब्दार्णवे ॥ तवोपगमः । मेघागम इत्यर्थः । तत्र जातं त्वदुपगमजम् । वार्षिकमित्यर्थः । नीपं कदम्बकुसुमम् । सर्वत्रास्तीति शेषः । अस्तिर्भवातिपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति न्यायात् । इत्थं कमलकुंदादि तत्तत्कार्यसमाहाराभिधानादर्थात्सर्वर्तुसमाहारसिद्धिः । कारणं विना कार्यस्यासिद्धेरिति भावः ॥

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमरचनान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।
आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतं
त्वद्गम्भीरध्वनिषु मधुरं पुष्करेष्वाहतेषु ॥ ७२ ॥

(*b*) ° रचितानि Ml. Ms. W. Sd. (*c*) रतिरसं W.
(*d*) शनकैः Ml. W. etc.

७२. यस्यामिति ॥ यस्यामलकायां यक्षा देवयोनिविशेषा उत्तमस्त्रीसहाया ललिताङ्गनासहचराः सन्तः सितमणिमयानि स्फटिकमणिमयानि चन्द्रकान्तमयानि

वा । अत एव ज्योतिषां तारकाणां छायाः प्रतिबिम्बान्येव कुसुमानि ॥ तै रचितानि परिष्कृतानि ॥ "ज्योतिस्ताराग्निभाज्वालादृक्पुत्रार्थाध्वरात्मसु" इति वैजयन्ती ॥ एतेन पानभूमेरम्लानशोभत्वमुक्तम् । हर्म्यस्थलान्येत्य प्राप्य । त्वद्गम्भीरध्वनिरिव ध्वनिर्येषां तेषु पुष्करेषु वाद्यभाण्डमुखेषु ॥ "पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले" इत्यमरः ॥ शनकैर्मन्दमाहतेषु सत्सु ॥ एतच्च नृत्यगीतयोरप्युपलक्षणम् ॥ कल्पवृक्षप्रसूतं कल्पवृक्षस्य काङ्क्षितार्थप्रदत्वान्मध्वपि तत्र प्रसूतम् । रतिः फलं यस्य तद्रतिफलाख्यं मधु मद्यमासेवन्ते । आदृत्य पिबन्तीत्यर्थः ॥ " तालक्षीरासितामृतामलगुडोन्मत्तास्थिकालाह्वयादार्विन्द्रद्रुममोरटेक्षुकदलीगुग्गुलप्रसूनैर्युतम् । इत्थं चेन्मधु पुष्पभङ्ग्युपचितं पुष्पद्रुमूलावृतं क्वाथेन स्मरदीपनं रतिफलं सुस्वादु शीतं मधु " इति मदिरार्णवे ॥

नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं यत्र बिम्बाधराणां
क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपा-
न्ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥ ७३ ॥

(*a*) रक्षाङ्गनानां Vl. W. Sd. Ms. Sv. (*b*) वासः कामात् W. St.
(*c*) अभिमुखगतान् W.

७३. नीवीति ॥ यत्रालकायामनिभृतकरेषु चपलहस्तेषु प्रियेषु । नीवी वसनग्रन्थिः ॥ " नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससः " इति विश्वः ॥ नीवीति बन्धो नीवीबन्धः ॥ चूतवृक्षवदपौनरुक्त्यम् ॥ तस्योच्छ्वसितेन त्रुटितेन शिथिलं क्षौमं दुकूलं रागादाक्षिपत्स्वाहरत्सु सत्सु ह्रीमूढानां लज्जाविधुराणाम् । बिम्बं बिम्बिकाफलम् ॥ " बिम्बं फले बिम्बिकायाः प्रतिबिम्बे च मण्डले " इति विश्वः ॥ बिम्बमिवाधरो यासां तासां बिम्बाधराणां स्त्रीविशेषाणाम् ॥ "विशेषाः कामिनीकान्ताभीरुबिम्बाधराङ्गनाः " इति शब्दार्णवे ॥ " चूर्णस्य कुङ्कुमादेर्मुष्टिः । अर्चिर्भिर्मयूखैस्तुङ्गान् ॥ " अर्चिर्मयूखशिखयोः " इति विश्वः ॥ रत्नान्येव प्रदीपास्तानभिमुखं यथा तथा प्राप्यापि विफलप्रेरणा दीपनिर्वापणाक्षमत्वान्निष्फलक्षेपा भवति ॥ अत्राङ्गनानां रत्नदीपनिर्वापणप्रवृत्त्या मौग्ध्यं व्यज्यते ॥

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमी-
रालेख्यानां स्वजलकणिकादोषमुत्पाद्य सद्यः ।
शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालै-
र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ७४ ॥

(*a*) य विमानाग्र° W.
(*b*) सलिलकणिका° Ml. Vl. Sd. St. Ms., सजलकणिकाः W.
(*c*) त्वादृशो जालमार्गैः Ml.

७४. नेत्रेति ॥ हे मेघ । नेत्रा प्रेरकेण सततगतिना सदागतिना वायुना ॥ "मातरिश्वा सदागतिः" इत्यमरः ॥ यद्विमानाग्रभूमीर्यस्या अलकाया विमानानां सप्तभूमिकभवनानामग्रभूमीरुपरिभूमिका नीताः प्रापिताः। त्वामिव पश्यंति यांस्ते त्वादृशः। त्वत्सदृशा इत्यर्थः ॥ "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च" इति कञ्प्रत्ययः ॥ जलमुचो मेघाः । आलेख्यानां सच्चित्राणाम् ॥ "चित्रं लिखित-रूपाद्यं स्यादालेख्यं तु यत्नतः । निर्मितं तु महाचित्रं" इति शब्दार्णवे ॥ सलि-लकणिकाभिर्दोषं स्फोटनमुत्पाद्य सद्यः शंकास्पृष्टा इव सापराधत्वाद्भयाविष्टा इव ॥ "शङ्का वितर्कभययोः" इति शब्दार्णवे ॥ धूमोद्गारस्य धूमनिर्गमस्यानुकृतावनुक-रणे निपुणाः कुशला जर्जरा विशीर्णाः सन्तो जालमार्गैर्गवाक्षरन्ध्रैर्निष्पतान्ति निष्क्रामन्ति ॥ यथा केनचिदन्तःपुरसंचारवता दूतेन गूढवृत्त्या रहस्यभूमिं प्रापिता-स्तत्र स्त्रीणां व्यभिचारदोषमुत्पाद्य सद्यः साशङ्काः क्लृप्तवेशान्तरा जाराः क्षुद्रमार्गैर्नि-ष्क्रामन्ति तद्वदिति ध्वनिः । प्रकृतार्थे शंकास्पृष्टा इवेत्युत्प्रेक्षा ॥

मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भि-
र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायया वारितोष्णाः ।
अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ ७५ ॥

(*b*) अनुतटरुहां Ml. Vl. Sd. Ms. St. Sv.

७५. मन्दाकिन्या इति ॥ यत्रालकायाममरैः प्रार्थिताः । सुन्दर्य इत्यर्थः ॥ कन्या यक्षकुमार्यः ॥ "कन्या कुमारिकानार्योः" इति विश्वः ॥ मन्दाकिन्या गङ्गायाः सलिलेन शिशिरैः शीतलैर्मरुद्भिः सेव्यमानाः सत्यः । तथानुतटं तटेषु रोहन्तीत्यनुतटरुहः ॥ किंच ॥ तेषां मन्दाराणां छाययानातपेन वारितोष्णाः शमिता-तपाः सत्यः कनकस्य सिकतासु मुष्टिभिर्निक्षेपेण गूढैः संवृतैरत एवान्वेष्टव्यैर्मृग्यैर्म-णिभी रत्नैः संक्रीडन्ते। गूढमणिसंज्ञया दैशिकक्रीडयासम्यक् क्रीडन्तात्यर्थः ॥ "क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च" इत्यात्मनेपदम् ॥ "रत्नादिभिर्वालुकादौ गुप्तैर्द्रष्टव्यकर्मभिः। कुमारीभिः कृता क्रीडा नाम्ना गूढमणिः स्मृता ॥ रासक्रीडा गूढमणिर्गुप्तकेलिस्तु लायनम् । पिच्छकन्दुकदण्डाद्यैः स्मृता दैशिककेलयः" इति शब्दार्णवे ॥

अक्षय्यान्तर्भवननिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-
रुद्गायद्भिर्धनपतियशः किंनरैर्यत्र सार्धम् ।
वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया
बद्धालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥ ७६ ॥

(*c*) अक्षीणांतर्भुवन° Vl. St. Sd. Ms. tSv.

७६. अक्षय्येति ॥ यत्रालकायाम् । क्षेतुं शक्याः क्षय्याः ॥ "क्षय्यज-य्यौ शक्यार्थे" इति निपातः । ततो नञ्समासः ॥ भवनानामन्तरन्तर्भवनम् ॥

" अव्ययं विभक्ति-" इत्यादिनाव्ययीभावः ॥ अक्षय्या अंतर्भवनमन्तर्भवने निधयो येषां ते तथोक्ताः ॥ यथेच्छभोगसंभावनार्थमिदं विशेषणम् ॥ विबुधवनिता अप्सरसस्ता एव वारमुख्या वेश्यास्ता एव सहाया येषां ते तथोक्ताः ॥ " वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाथ सा जनैः । सत्कृता वारमुख्या स्यात् " इत्यमरः ॥ बद्धालापाः संभावितसंलापाः कामिनः कामुकाः प्रत्यहमहन्यहनि ॥ " अव्ययं विभक्ति-" इत्यादिना समासः । " अनश्च-" इति समासांतष्टच् । " अह्नष्टखोरेव-" इति टिलोपः । रक्तो मधुरः कण्ठः कण्ठध्वनिर्येषां ते तैः सुन्दरकण्ठध्वनिभिर्धनपतियशः कुबेरकीर्तिमुद्गायद्भिरुच्चैर्गायनशीलैः । देवगानस्य गान्धारग्रामत्वात्तारतरं गायद्भिरित्यर्थः ॥ किंनरैः सार्धं सह । " विभ्राजस्येदं वैभ्राजम् । वैभ्राजमित्याख्या यस्य तद्वैभ्राजाख्यम् । " विभ्राजेन गणेन्द्रेण त्रातं वैभ्राजमाख्यया" इति शंभुरहस्ये ॥ चैत्ररथस्य नामान्तरमेतत् । बहिरुपवनं बाह्योद्यानं निर्विशन्त्यनुभवन्ति ।

" कचधार्यं देहधार्यं परिधेयं विलेपनम् । चतुर्धा भूषणं प्राहुः स्त्रीणामन्यच्च दैशिकम् " इति रसाकरे । तदेवैतदाह—

वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पम् ।
लाक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्मि-
न्नेकः सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥ ७७ ॥

(*b*) विकल्पान् Ml. Sd. St. Ms. Sv.
(*c*) यस्यां Ml. Vl. St. Sd. Ms. Sv.

७७. वास इति ॥ यस्यामलकायां चित्रं नानावर्णं वासो वसनम् । परिधेयमण्डनमेतत् । नयनयोर्विभ्रमाणामादेश उपदेशे दक्षम् । अनेन विभ्रमद्वारा मधुनो मण्डनत्वमनुसंधेयम् । तच्च मण्डनादिवद्देहधार्येऽन्तर्भाव्यम् । मधु मद्यम् । किसलयैः पल्लवैः सह पुष्पोद्भेदम् । उभयं चेत्यर्थः ॥ इदं तु कचधार्यम् । भूषणानां विकल्पान्विशेषान् । देहधार्यमेतत् । तथा चरणकमलयोर्न्यासस्य समर्पणस्य योग्यम् । रज्यतेऽनेनेति रागो रञ्जकद्रव्यम् । लाक्षैव रागस्तं लाक्षारागं । इदं चाङ्गरागादिविलेपनमण्डनोपलक्षणम् ॥ सकलं सर्वम् । चतुर्विधमपीत्यर्थः । अबलामण्डनं योषित्प्रसाधनजातमेकः कल्पवृक्ष एव सूते जनयति । न तु नानासाधनसंपादनप्रयास इत्यर्थः ॥

पत्रशामा दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र वाहाः
शैलोदग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात् ।
योधाग्रण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः
प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्कैः ॥ ७८ ॥

(*a*) शष्पश्यामाः Vl. St. Sv.; सस्यश्यामाः Sd. (*b*) पयोदाः Vl.

७८. पत्रेति ॥ हे जलद। यत्र वाहा हयाः पत्रश्यामाः पलाशवर्णा अत एव दिनकरहयस्पर्धिनो वर्णतो वेगतश्च सूर्याश्वकल्पास्तथा शैलोदग्राः शैलवदुन्नताः करिणः प्रभेदान्मदस्रावाद्धेतोस्त्वामिव वृष्टिमन्तः। अग्रं नयन्तीत्यग्रण्यः ॥ "सत्सूद्विष–" इत्यादिना क्विप् ॥ "अग्रग्रामाभ्यां नयतेः" इति वक्तव्याण्णत्वम् ॥ योधानामग्रण्यो भटश्रेष्ठाः संयुगे युद्धे प्रतिदशमुखमभिरावणं तस्थिवांसः स्थितवन्तः। अत एव चन्द्रहासस्य रावणासेर्व्रणाः क्षतान्येवाङ्काश्चिह्नानि तैः ॥ "चन्द्रहासो रावणासावासिमात्रेऽपि च क्वचित्" इति शाश्वतः ॥ प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः प्रतिषिद्धभूषणकान्तयः। शस्त्रप्रहारा एव वीराणां भूषणमिति भावः ॥ अत्रापि भाविकालंकारः ॥

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तं
प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम्।
सभ्रूभंगं प्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै–
स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥ ७९ ॥

(*c*) सभ्रूभंगप्राहित° Ml. Vl. Ms. W. Sd. (*d*) चटुलवनिता° W.

७९. मत्वेति ॥ यत्रालकायां मन्मथः कामः। धनपतेः कुबेरस्य सखेति धनपतिसखः ॥ "राजाहःसखिभ्यष्टच्" ॥ तं देवं महादेवं साक्षाद्वसन्तं सखिस्नेहान्निजरूपेण वर्तमानं मत्वा ज्ञात्वा भयाद्भालेक्षणभयात्षट्पदा एव ज्या मौर्वी यस्य तं चापं प्रायः प्राचुर्येण न वहति न बिभर्ति ॥ कथं तर्हि तस्य कार्यसिद्धिरत आह— सभ्रूभङ्गेति ॥ तस्य मन्मथस्यारंभः कामिजनविजयव्यापारः सभ्रूभङ्गं प्रहितानि प्रयुक्तानि नयनानि दृष्टयो येषु तैस्तथोक्तैः कामिन एव लक्ष्याणि तेष्वमोघैः सफलप्रयोगैरित्यर्थः ॥ मन्मथचापोऽपि क्वचिदपि मोघः स्यादिति भावः। चतुराश्च ता वनिताश्च तासां विभ्रमैर्विलासैरेव सिद्धो निष्पन्नः। यदनर्थकरं पाक्षिकफलं च तत्प्रयोगाद्वरं निश्चितसाधनप्रयोग इति भावः ॥

इत्थमलकां वर्णयित्वा तत्र स्वभवनस्याभिज्ञानमाह—

तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयं
दूराल्लक्ष्यं त्वदमरधनुश्चारुणा तोरणेन।
यस्योद्याने कृतकतनयो वर्धितः कान्तया मे
हस्तप्राप्यस्तबकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥ ८० ॥

(*a*) अत्रागारं W.; गृहान् Ml. (*b*) सुरपतिधनु° Ml. Sd. etc.
(*c*) यस्योपांते Ml.; कांतया वर्धितो मे Ml. Sd. etc.

८०. तत्रेति ॥ तत्रालकायां धनपतिगृहान् कुबेरगृहानुत्तरेणोत्तरास्मिन्नदूरदेशे ॥ "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः" इत्येनप्प्रत्ययः। "एनपा द्वितीया" इति

द्वितीया ॥ " गृहाः पुंसि च भूम्न्येव " इत्यमरः ॥ धनपतिगृहादितिपाठे " उत्तरेण " इति नैनप्प्रत्ययान्तं किंतु " तोरणेन " इत्यस्य विशेषणं तृतीयान्तम् ॥ धनपतिगृहादुत्तरस्यां दिशि यत्तोरणं बहिर्द्वारं तेन लक्षितामित्यर्थः। अस्माकमिदमस्मदीयम्। "वृद्धाच्छः " इति छप्रत्ययः ॥ अगारं गृहम् । सुरपतिधनुश्चारुणा मणिमयत्वादभ्रंकषत्वाच्चेन्द्रचापसुन्दरेण तोरणेन बहिर्द्वारेण दूराल्लक्ष्यं दृश्यम् । अनेनाभिज्ञानेन दूरत एव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ॥ अभिज्ञानान्तरमाह— यस्यागारस्योपान्ते प्राकारान्तःपार्श्वदेशे मे मम कान्तया वर्धितः पोषितः कृतकतनयः कृत्रिमसुतः । पुत्रत्वेनाभिमन्यमान इत्यर्थः ॥ हस्तेन प्राप्यैर्हस्तावचेयैः स्तबकैर्गुच्छैर्नमितः ॥ "स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः " इत्यमरः ॥ बालो मन्दारवृक्षः कल्पवृक्षोऽस्तीति शेषः ॥

वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
हैमैस्स्फीता विकचकमलैर्दीर्घवैडूर्यनालैः ।
यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं
न ध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ॥ ८१ ॥

(*b*) छन्ना Ml. Sd.; स्तृता Vl.,etc.; कमलमुकुलैः W.; स्निग्धवैडूर्य° Ml. Sd. etc.
(*d*) नाध्यास्यन्ति Ml. Sd. Sv.; प्रेक्ष्य Ml. W. etc.

८१. वापीति ॥ अस्मिन्मदीयागारे मरकतशिलाभिर्बद्धः सोपानमार्गो यस्याः सा तथोक्ता । विदूरे भवा वैदूर्याः ॥ " विदूराञ्ञ्यः " इति ञ्यप्रत्ययः ॥ वैदूर्याणां विकारा वैदूर्याणि ॥ विकारार्थेऽण्प्रत्ययः ॥ स्निग्धानि वैदूर्याणि नालानि येषां तैर्हैमैः सौवर्णैर्विकचकमलैश्छन्ना वापी च । अस्तीति शेषः ॥ यस्या वाप्यास्तोये सलिले कृतवसतयः कृतनिवासा हंसास्त्वां मेघं प्रेक्ष्य वीक्ष्यापि व्यपगतशुचो वर्षाकालेऽप्यकलुषजलत्वाद्वीतदुःखाः सन्तः संनिकृष्टं संनिहितम् । सुगममपीत्यर्थः । मानसं मानससरो नाध्यास्यन्ति नोत्कण्ठिष्यन्ते ॥ " आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् " इति काशिकायाम् ॥

तस्यास्तीरे विहितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः
क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।
मद्गेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुटिततडितं त्वां तमेव स्मरामि ॥८२॥

(*a*) यस्यास्तीरे Vl. W.; रचितशिखरः Ml. W. etc.
(*b*)°कदलीवेष्टनः W., कदलीवेष्टित°Sv. Ml. (*d*)स्फुरिततडितं Ml. Vl. Ms. Sv.

८२. तस्या इति ॥ तस्या वाप्यास्तीरे पेशलैश्चारुभिः ॥ " चारौ दक्षे च पेशलः " इत्यमरः ॥ इन्द्रनीलै रचितशिखरः । इन्द्रनीलमणिमयशिखर इत्यर्थः । कनककदलीनां वेष्टनेन परिधिना प्रेक्षणीयो दर्शनीयः क्रीडाशैलः । अस्तीति शेषः ॥ हे सखे । उपान्तेषु प्रान्तेषु स्फुरितास्तडितो यस्य तं तथोक्तम् ॥ इदं

विशेषणं कदलीसाम्यार्थमुक्तम् ॥ इन्द्रनीलसाम्यं तु मेघस्य स्वाभाविकमित्यनेन सूच्यते ॥ त्वां प्रेक्ष्य मद्गेहिन्याः प्रिय इति हेतोः । तस्य शैलस्य मद्गृहिणीप्रियत्वाद्धेतोरित्यर्थः ॥ कातरेण भीतेन चेतसा ॥ भयं चात्र सानन्दमेव । “ वस्तूनामनुभूतानां तुल्यश्रवणदर्शनात् । श्रवणात्कीर्तनाद्वापि सानन्दा भीर्यथा भवेत् ” इति रसाकरे दर्शनात् ॥ तमेव क्रीडाशैलमेव स्मरामि ॥ एवकारो विषयान्तरव्यवच्छेदार्थः ॥ सदृशवस्त्वनुभवादिष्टार्थस्मृतिर्जायत इत्यर्थः । अत एवात्र स्मरणाख्योऽलंकारः । तदुक्तम्—“ सदृशानुभवादन्यस्मृतिः स्मरणमुच्यते ” इति ॥ निरुक्तकारस्तु “ त्वां तमेव स्मरामि ” इति योजयित्वा मेघे शैलत्वारोपमाचष्टे । तदसंगतम् । अनार्जवात् । अद्याकारारोपस्य पुरोवर्तिन्यनुभवात्मकत्वेन स्मरतिशब्दप्रयोगायोगात् ॥ शैलत्वभावना स्मृतिरित्यपि नोपपद्यते । भावनायाः स्मृतित्वे प्रमाणाभावादनुभवायोगात्सादृश्योपन्यासवैयर्थ्याच्च । विसदृशेऽपि शालग्रामे हरिभावनादर्शनादिति ॥

संप्रति दृष्टिपातफलस्याभिज्ञानं श्लोकद्वयेनाह—

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषया सृष्टिराद्येव धातुः ॥ ८३ ॥

(*a*) शिखरदशना W. Sd. Sv., अशिखरदशना Sd.

(*d*) आस्ते Ms.; युवतिविषये Ml. W. etc.; आद्यैव Ms. Vl. W.

८३. तन्वीति ॥ तन्वी कृशाङ्गी । न तु पीवरी ॥ “ श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ” इत्यमरः ॥ “ वोतो गुणवचनात् ” इति ङीष् ॥ श्यामा युवतिः ॥ “ श्यामा यौवनमध्यस्था ” इत्युत्पलमालायाम् । शिखराण्येषां सन्तीति शिखरिणः कोटिमन्तः ॥ “शिखरं शैलवृक्षाग्रकक्षापुलककोटिषु” इति विश्वः ॥ शिखरिणो दशना दन्ता यस्याः सा । एतेनास्या भाग्यवत्त्वं पत्यायुष्करत्वं च सूच्यते । तदुक्तं सामुद्रिके— “ स्निग्धाः समानरूपाः सुपंक्तयः शिखरिणः श्लिष्टाः । दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत्सर्वम् ॥ ताम्बूलरसरक्तेऽपि स्फुटभासः समोदयाः । दन्ताः शिखरिणो यस्याश्चिरं जीवति तत्पतिः ” इति ॥ पक्वं परिणतं । बिम्बं बिम्बिकाफलमिवाधधरोष्ठो यस्याः सा पक्वबिम्बाधरोष्ठी ॥ “ शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः ” इति वामनः ॥ “ नासिकोदरोष्ठ—” इत्यादिना ङीष् ॥ मध्ये क्षामा । कृशोदरीत्यर्थः । चकितहरिण्याः प्रेक्षणानीव प्रेक्षणानि दृष्टयो यस्याः सा तथोक्ता ॥ एतेनास्याः पद्मिनीत्वं व्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये पद्मिनीलक्षणप्रस्तावे—“ चकितमृगदृशाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे ” इति ॥ निम्ननाभिर्गम्भीरनाभिः॥ अनेन नारीणां नाभिगाम्भीर्यान्मदनातिरेक इति कामसूत्रार्थः सूच्यते । श्रोणी-

भाराद्लसगमना मन्दगामिनी । न तु जघनदोषात् ॥ स्तनाभ्यां स्तोकनम्रेषदवनता । न तु वपुर्दोषात् ॥ युवतय एव विषयस्तास्मिन्युवतिविषये । युवतीरधिकृत्येत्यर्थः । धातुर्ब्रह्मण आद्या सृष्टिः प्रथमशिल्पमिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ प्रथमनिर्मिता युवतिरियमेवेत्यर्थः ॥ प्रायेण शिल्पिनां प्रथमनिर्माणे प्रयत्नातिशयवशाच्छिल्पनिर्माणसौष्ठवं दृश्यत इत्याद्यविशेषणम् । तथा चास्मिन्प्रपञ्चे न कुत्राप्येवंविधरामणीयकं रमणीरत्नमस्तीति भावः । तदेवंभूता या स्त्री तत्रान्तर्भवने स्यात् । तत्र निवसेदित्यर्थः । तामित्युत्तरश्लोकेन संबन्धः ॥

तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठा गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बाला
जाता मन्ये शिशिरमथिता पद्मिनीवान्यरूपा ॥८४॥

(*b*) जानीथाः Ml. Ms.
(*c,d*) गाढोत्कंठां...बालां जातां...मथितां पद्मिनीं वान्यरूपां Ml. W. etc.

८४. तामिति ॥ सहचरे सहचारिणि । अनेन वियोगासहिष्णुत्वं व्यज्यते । मयि दूरीभूते दूरस्थिते सति । सहचरे चक्रवाके दूरीभूते सति चक्रवाकीं चक्रवाकवधूमिव ॥ "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति ङीष् ॥ परिमितकथां परिमितवाचम् । एकामेकाकिनीं स्थितां तामन्तर्भवनगतां मे द्वितीयं जीवितं जानीथाः । जीविततुल्यां मत्प्रेयसीमवगच्छेरित्यर्थः । "तन्वी" इत्यादिपूर्वलक्षणैरिति शेषः ॥ लक्षणानामन्यथाभावभ्रममाशङ्क्याह— गाढेति ॥ गाढोत्कण्ठां प्रबलविरहवेदनाम् । "रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या । संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः" इत्यभिधानात् ॥ बालां गुरुषु विरहमहत्स्वेषु वर्तमानेषु दिवसेषु गच्छत्सु सत्सु शिशिरेण शिशिरकालेन मथितां पद्मिनीं वा पद्मिनीमिव ॥ "इववद्वायथाशब्दौ" इति दण्डी ॥ अन्यरूपां पूर्वविपरीताकारां जातां मन्ये । हिमहतपद्मिनीव विरहेणान्यादृशी जातेति तर्कयामीत्यर्थः । एतावता नेयमन्येति भ्रमितव्यमिति भावः ॥

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं बहूनां
निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।
हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-
दिन्दोर्दैन्यं त्वदुपसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्ति ॥ ८५ ॥

(*a*) प्रियायाः Ml. W. &c. (*e*) हस्ते न्यस्तं W.
(*b*) त्वदुपगमन° St., त्वदनुसरण W.

८५. नूनमिति ॥ प्रबलरुदितेनोच्छूने स्तब्धे स्थपुटितपुटे नेत्रे यस्य तत् ॥ उच्छूनेति श्वयतेः कर्तरि क्तः ॥ "ओदितश्च" इति निष्ठा नत्वम् । "वचिस्वपि-"

इत्यादिना संप्रसारणम्। "संप्रसारणाच्च" इति पूर्वरूपत्वम्। "हलः" इति दीर्घः॥ तत्र "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इति (ऊठ्) आदेशे कृते रूपसिद्धिरिति तथोक्ता प्रक्रिया प्रामादिकीत्युपेक्षणीया। तथा धातोरिकारस्य गत्यभावान्मृग्यतामूडादेशः। ऊडादेशे वा को विशेषः॥ एतेन विषादो व्यज्यते। निःश्वासानामशिशिरतयान्तस्तापोष्णत्वेन भिन्नवर्णो बिच्छायोऽधरोष्ठो यस्य तत्। हस्ते न्यस्तं हस्तन्यस्तम्। एतेन चिन्ता व्यज्यते॥ लम्बालकत्वात्संस्काराभावाल्लम्बमानकुन्तलत्वादसकलव्यक्त्यसंपूर्णाभिव्यक्ति तस्याः प्रियाया मुखं त्वदनुसरणेन त्वदुपरोधेन। मेघानुसरणेनेति यावत्। क्लिष्टकान्तेः क्षीणकान्तेरिन्दोर्दैन्यं शोच्यतां बिभर्ति। नूनमिति वितर्के॥ "नूनं तर्केऽर्थनिश्चये" इत्यमरः॥ पूर्ववत्तथा न भ्रमितव्यामिति भावः॥

रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः
प्रत्यासन्नौ कुरवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य।
एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्याः॥ ८६॥

(*a*) तत्र कांतः W. (*b*) प्रत्यासन्नः W. (*d*) **दोहद**° Ml. W. ect.

८६. रक्तेति॥ अत्र कुरवका एव वृत्तिरावरणं यस्य तस्य। मधौ वसन्ते भवा माधव्यस्तासां मण्डपस्तस्यातिमुक्तलतागृहस्य॥ "अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता" इत्यमरः॥ प्रत्यासन्नौ संनिकृष्टौ। चलकिसलयश्चञ्चलपल्लवः। अनेन वृक्षस्य पादताडनाय प्राञ्जलित्वं व्यज्यते। रक्ताशोकः। रक्तविशेषणं तस्य स्मरोद्दीपकत्वादुक्तम्। "प्रसूनैरशोकस्तु श्वेतो रक्त इति द्विधा। बहुसिद्धिकरः श्वेतो रक्तोऽत्र स्मरवर्धनः" इत्यशोककल्पे दर्शनात्॥ कान्तः कमनीयः केसरो बकुलश्च॥ "अथ केसरे। बकुलो वञ्जुलः" इत्यमरः॥ स्त इति शेषः॥ एकस्तयोरन्यतरः। प्राथमिकत्वादशोक इत्यर्थः। मया सह तव सख्याः। स्वप्रियाया इत्यर्थः॥ वामपादाभिलाषी। दोहदच्छद्मनेत्यत्रापि संबन्धनीयम्॥ स चाहं चाभिलाषिणावित्यर्थः॥ अन्यः केसरः। दोहदो वृक्षादीनां प्रसवकारणं संस्कारद्रव्यम्॥ "तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम्। पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदः स्यात्तु तत्क्रिया" इति शब्दार्णवे॥ तस्य छद्मना व्याजेन॥ "कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे" इत्यमरः॥ अस्यास्तव सख्या वदनमदिरां गण्डूषमद्यं कक्षाति॥ मया सहेत्यत्रापि संबन्धनीयम्॥ अशोकबकुलयोः स्त्रीपादताडनं गण्डूषमदिरा च दोहद इति प्रसिद्धिः॥ "स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति बकुलः शीधुगण्डूषसेकात्पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम्। मन्दारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चम्पको वक्त्रवाताच्चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः"॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-
र्मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः।

तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैः कान्तया नर्तितो मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥८७॥

(c) शिंजावलय॰ Ml. St.; नर्तितः कांतया Ml. St.

८७. तन्मध्य इति ॥ किं चेति चार्थः ॥ तन्मध्ये तयोर्वृक्षयोर्मध्येऽनतिप्रौढानामनतिकठोराणां वंशानां प्रकाश इव प्रकाशो येषां तैस्तरुणवेणुसच्छायैर्मणिभिर्मरकतशिलाभिर्मूले बद्धा । कृतवेदिकेत्यर्थः ॥ स्फटिकं स्फटिकमयं फलकं पीठं यस्याः सा । काञ्चनस्य विकारः काञ्चनी सौवर्णा वासयष्टिर्निवासदण्डः । अस्तीति शेषः ॥ शिञ्जा भूषणध्वनिः ॥ "भूषणानां तु शिञ्जितम्" इत्यमरः ॥ भिदादित्वादङ् ॥ शिञ्जिधातुरयं तालव्यादिर्न तु दन्त्यादिः ॥ शिञ्जाप्रधानानि वलयानि तैः सुभगा रम्यास्तैस्तालैः करतलवादनैर्मे मम कान्तया नर्तितो वो युष्माकं सुहृत्सखा नीलकण्ठो मयूरः ॥ "मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्" इत्यमरः ॥ दिवसविगमे सायंकाले यां यष्टिकामध्यास्ते । यष्ट्यामास्त इत्यर्थः ॥ "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति कर्मत्वाद् द्वितीया ॥ "तत्रागारम्" इत्यारभ्य पञ्चसु (८०,८१, ८२, ८६, ८७) श्लोकेषु समृद्धवस्तुवर्णनादुदात्तालंकारः । तदुक्तम् – "तदुदात्तं भवेद्यत्र समृद्धं वस्तु वर्ण्यते" इति ॥ न चैषा स्वभावोक्तिर्भाविकं वा तत्र यथास्थितवस्तुवर्णनात् । अत्र तु "कविप्रतिभोत्थापितसंभाव्यमानैश्वर्यशालिवस्तुवर्णनादारोपितविषयत्वमिति ताभ्यामस्य भेदः" इत्यलंकारसर्वस्वकारः ॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथा
द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शंखपद्मौ च दृष्ट्वा ।
क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं
सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम् ॥८८॥

(c) मंदच्छायं W.

८८. एभिरिति ॥ हे साधो निपुण ॥ "साधुः समर्थो निपुणो वा" इति काशिकायाम् ॥ हृदयनिहितैः । अविस्मृतैरित्यर्थः ॥ एभिः पूर्वोक्तैर्लक्षणैस्तोरणादिभिरभिज्ञानैर्द्वारोपान्ते ॥ एकवचनमविवक्षितम् ॥ द्वारपार्श्वयोरित्यर्थः ॥ लिखिते वपुषी आकृती ययोस्तौ तथोक्तौ शंखपद्मौ नाम निधिविशेषौ ॥ "निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशंखादयो निधेः" इत्यमरः ॥ दृष्ट्वा च नूनं सत्यमधुनेदानीम् ॥ "अधुना" इति निपातः ॥ मद्वियोगेन मम प्रवासेन क्षामच्छायं मन्दच्छायमुत्सवोपरमात्क्षीणकान्ति भवनं मद्गृह लक्षयेथा निश्चिनुयाः । तथा हि । सूर्यापाये सति कमलं पद्मं स्वामात्मीयामभिख्यां शोभाम् ॥ "अभिख्या नामशोभयोः" इत्यमरः ॥ न पुष्यति नोपचिनोति खलु । सूर्यविरहितं पद्ममिव पतिविरहितं गृहं न शोभत इत्यर्थः ।

निजगृहनिश्चयानन्तरं कृत्यमाह—

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः
क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।
अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥ ८९ ॥

(*a*) तत्परित्राणहेतो W.

८९. गत्वेति ॥ हे मेघ । शीघ्रसंपात एव हेतुस्तस्य । शीघ्रप्रवेशार्थमित्यर्थः ॥ " षष्ठी हेतुप्रयोगे " इति षष्ठी ॥ " संपातः पतने योगे प्रवेशे वेदसंविदोः " इति शब्दार्णवे ॥ सद्यः सपदि कलभस्य करिपोतस्य तनुरिव तनुर्यस्य तस्य भावस्तामल्पशरीरतां गत्वा प्राप्य प्रथमकथिते " तस्यास्तीरे " इत्यादिना पूर्वोद्दिष्टे रम्यसानौ । निषदनयोग्य इत्यर्थः । क्रीडाशैले निषण्ण उपविष्टः सन् । अल्पाल्पाल्पप्रकारा भाः प्रकाशो यस्यास्ताम् ॥ "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विरुक्तिः॥ खद्योतानामाली तस्या विलसितेन स्फुरितेन निभां समानां विद्युदुन्मेषो विद्युत्प्रकाशः स एव दृष्टिस्तां भवनस्यान्तरन्तर्भवनं तत्र पतितां प्रविष्टां कर्तुमर्हसि । यथा कश्चित्किंचिदन्विष्यन्क्वचिदुन्नते स्थित्वा शनैः शनैरतितरां द्राघीयसीं दृष्टिमिष्टदेशे पातयाति तद्वदित्यर्थः ॥

सर्वाविरहिणीसाधारणानि लक्षणानि संभावनयोत्प्रेक्ष्याणीत्याह "आलोके" इत्यादिभिस्त्रिभिः—

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।
पृच्छन्ती वा मधुरवचनं सारिकां पञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥ ९० ॥

(*a*) पुरे W. (*c*) **मधुरवचनां** Ml. W. etc. (*d*) निभृते W. Vl.

९०. आलोकेति ॥ हे मेघ । सा मत्प्रिया । बलिषु नित्येषु प्रोषितागमनार्थेषु च देवताराधनेषु व्याकुला व्यापृता वा । विरहेण तनु कृशं भावगम्यम् । तत्कार्श्यस्यादृष्टचरत्वात्संप्रति संभावनयोत्प्रेक्ष्यमित्यर्थः । मत्सादृश्यं मदाकारसाम्यम् । मत्प्रातिकृतिमित्यर्थः । यद्यपि सादृश्यं नाम प्रसिद्धवस्त्वन्तरगतमाकारसाम्यं तथापि प्रतिकृतित्वेन विवक्षितमितरथालेख्यत्वासंभवात् । अक्षय्यकोशे "आलेख्येऽपि च सादृश्यम्" इत्यभिधानात् ॥ लिखन्ती क्वचित्फलकादौ विन्यस्यन्ती वा । चित्रदर्शनस्य विरहिणीविनोदोपायत्वादिति भावः ॥ एतच्च कामशास्त्रसंवादेन सम्यग्विवेचितमस्माभि रघुवंशसंजीविन्याम् "सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः" इत्यत्र । मधुरवचनां मञ्जुभाषिणीम् । अत एव पञ्जरस्थाम् । हिंस्रेभ्यः कृतसंरक्षणा-

मित्यर्थः । सारिकां स्त्रीपक्षिविशेषम् । हे रसिके भर्तुः स्वामिनः स्मरसि कच्चित् ॥ " कच्चित्कामप्रवेदने " इत्यमरः ॥ भर्तारं स्मरसि किमित्यर्थः ॥ " अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति कर्मणि षष्ठी ॥ स्मरणे कारणमाह । हि यस्मात्कारणात्त्वं तस्य भर्तुः । प्रीणातीति प्रिया ॥ " इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः " इति कप्रत्ययः ॥ अतः प्रेमास्पदत्वात्स्मर्तुमर्हसीति भावः । इत्येवं पृच्छन्ती वा ॥ वाशब्दो विकल्पे ॥ " उपमायां विकल्पे वा " इत्यमरः ॥ ते तवालोके दृष्टिपथे पुरा निपतति । सद्यो निपतिष्यतीत्यर्थः ॥ " स्यात्प्रबन्धे पुरातीते निकटागामिके पुरा " इत्यमरः ॥ " यावत्पुरानिपातयोर्लट् " इति लट् ॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्रांकं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
तन्त्रीरार्द्रा नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचि-
द्भूयो भूयः स्वयमधिकृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥९१॥

(*c*) तंत्रीमार्द्रां Ml. Vl. Sd. St. Sv. Ms. (*d*) स्वयमपि कृतां Ml. W. etc.

९१. उत्सङ्गेति ॥ हे सौम्य साधो । मलिनवसने । " प्रोषिते मलिना कृशा " इति शास्त्रादित्यर्थः ॥ उत्सङ्ग ऊरौ वीणां निक्षिप्य । मम गोत्रं नामाङ्कश्चिह्नं यस्मिंस्तन्मद्गोत्राङ्कं मन्नामाङ्कं यथा तथा ॥ " गोत्रं नाम्नि कुलेऽचले " इत्यमरः ॥ विरचितानि पदानि यस्य तत्तथोक्तं गेयं गानार्हं प्रबन्धादि ॥ " गीतम् " इति पाठे स एवार्थः ॥ उद्गातुमुच्चैर्गातुं कामो यस्याः सा ॥ " तुं काममनसोरपि " इति मकारलोपः ॥ देवयोनित्वाद्गान्धारग्रामेण गातुकामेत्यर्थः । तदुक्तम्—" षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः" इति ॥ तथा नयनसलिलैः प्रियतमस्मृतिजनितैरश्रुभिरार्द्रां तन्त्रीं कथंचित्कृच्छ्रेण सारयित्वा । आर्द्रत्वापहरणाय करेण प्रमृज्यान्यथा क्वणनासंभवादिति भावः । भूयो भूयः पुनः पुनः स्वयमात्मना कृतामपि । विस्मरणानर्हामपीत्यर्थः । मूर्च्छनां स्वरारोहावरोहक्रमम् । " स्वराणां स्थापनाः सान्ता मूर्च्छनाः सप्त सप्त हि " इति संगीतरत्नाकरे ॥ विस्मरन्ती वा । " आलोके ते निपतति " इति पूर्वेणान्वयः ॥ विस्मरणं चात्र दयितगुणस्मृतिजनितमूर्च्छावशादेव ॥ तथा च रसरत्नाकरे— " वियोगायोगयोरिष्टगुणानां कीर्तनात्स्मृतेः । साक्षात्कारोऽथवा मूर्च्छा दशधा जायते तथा " इति ॥ मत्सादृश्यमित्यादिना मनःसङ्गानुवृत्तिः सूचिता ॥

शेषान्मासान्विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीमुक्तपुष्पैः ।

संयोगं वा हृदयरचितारम्भमास्वादयन्ती
प्रायेणैते रमणविरहेष्वंगनानां विनोदाः ॥ ९२ ॥

(*a*) गमनदिवस° W. Vl. Sd. St. Sv. Ms. (*b*) °दत्तपुष्पैः Ml. (*c*) संभोगं वा हृदयनिहितारंभं Ml., संयोगं वा हृदयनिहितारंभं W. Sd. St. Sv. Ms., मत्संयोगं हृदयनिहितारंभं Vl.; आसादयंती Ms. W. (*d*) विरहे हि W.

९२. शेषानिति ॥ अथवा विरहस्य दिवसस्तस्मात्स्थापितस्य तत आरभ्य निश्चितस्यावधेरन्तस्य शेषान्गतावशिष्टान्मासान्देहलीदत्तपुष्पैः ॥ देहली द्वारस्याधारदारु ॥ "गृहावग्रहणी देहली" इत्यमरः ॥ तत्र दत्तानि राशित्वेन निहितानि यानि पुष्पाणि तैर्गणनया । एको द्वावित्यादिसंख्यानेन भुवि भूतले विन्यस्यन्ती वा । पुष्पविन्यासैर्मासान्गणयन्ती वेत्यर्थः ॥ यद्वा हृदये निहितो मनसि संकल्पित आरम्भ उपक्रमो यस्य तम् । अथवा हृदयनिहिता आरम्भाश्चुम्बनादयो व्यापारा यस्मिंस्तं संभोगं रतिमास्वादयन्ती वा । "आलोके ते निपतति" इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ननु कथमयं निश्चय इत्याशङ्क्यार्थांतरन्यासेन परिहरति । प्रायेण बाहुल्येनाङ्गनानां रमणविरहेष्वेते पूर्वोक्ता विनोदाः कालयापनोपायाः । एतेन संकल्पावस्थोक्ता । तदुक्तम्—"संकल्पो नाथविषयमनोरथ उदाहृतः" इति ॥

सव्यापारामहनि न तथा पीडयेद्विप्रयोगः
शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ।
मत्संदेशैः सुखयितुमतः पश्य साध्वीं निशीथे
तामुन्निद्रामवनिशयनां सद्मवातायनस्थः ॥ ९३ ॥

(*a*) मद्विियोगः W. Vl. St. Ms. Sd. Sv. (*c*) अलं Ml. W. etc. (*d*) °शयनां सौधवातायन° Ml., शयनासन्नवातायन° Sv. Sd., °शयनां सन्नवातायन° W.

९३. सव्यापारामिति ॥ हे सखे । अहनि दिवसे सव्यापारां पूर्वोक्तबलिचित्रलेखनादिव्यापारवतीं ते सखीं स्वप्रियां विप्रयोगो मद्विरहस्तथा तेन प्रकारेण ॥ "प्रकारवचने थाल्" इति थाल्प्रत्ययः ॥ न पीडयेत् । यथा रात्राविति शेषः ॥ किं तु रात्रौ निर्विनोदां निर्व्यापारां ते सखीं गुरुतरा शुग्यस्यास्तां गुरुतरशुचमतिदुर्भरदुःखां शङ्के तर्कयामि ॥ "शङ्का वितर्कभययोः" इति शब्दार्णवे ॥ अतो निशीथेऽर्धरात्र उन्निद्रामुत्सृष्टनिद्राम् । अवनिरेव शयनं शय्या यस्यास्ताम् ॥ नियमार्थं स्थण्डिलशायिनीम् । साध्वीं पतिव्रताम् ॥ "साध्वी पतिव्रता" इत्यमरः ॥ अतो नान्यथा शङ्कितव्यामिति भावः । तां त्वत्सखीं मत्संदेशैर्मद्वार्ताभिरलं पर्याप्तं सुखयितुमानन्दयितुं सौधवातायनस्थः सन्पश्य ॥ "सखा धात्री च पितरौ मित्रदूतशुकादयः । सुखयन्तीष्टकथनसुखोपायैर्वियोगिनीम्" इति रसरत्नाकरे । दूतश्चायं मेघ इति भावः ॥ अनेन जागरावस्थोक्ता ॥

पुनस्तामेव विशिनष्टि " आधिक्षामाम् " इत्यादिभिश्चतुर्भिः—

आधिक्षामां विरहशयने संनिषण्णैकपार्श्वां
प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः ।
नीता रात्रिः क्षणमिव मया सार्धमिच्छारतैर्या
तामेवोष्णैर्विरहमहतीमश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥ ९४ ॥

(*a*) संनिकीर्णैकपार्श्वां W. (*c*) क्षण इव Ml. (*d*) विरहजनितैः W. Ms. St. Sd., विरहपतितैः Sv. Vl.

९४. आधिक्षामामिति ॥ आधिना मनोव्यथया क्षामां कृशाम् ॥ " पुंस्याधिर्मानसी व्यथा " इत्यमरः ॥ क्षायतेः कर्तरि क्तः ॥ " क्षायो मः " इति निष्ठातकारस्य मकारः ॥ विरहे शयनं तस्मिन्विरहशयने । पल्लवादिरचित इत्यर्थः । संनिषण्णमेकं पार्श्वं यस्यास्ताम् । अत एव प्राच्याः पूर्वस्या दिशो मूले । उदयप्रान्त इत्यर्थः ॥ प्राचीग्रहणं क्षीणावस्थाद्योतनार्थम् । कलामात्रं कलैव शेषो यस्यास्तां हिमांशोस्तनुं मूर्तिमिव स्थिताम् । तथा या रात्रिर्मया सार्धमिच्छया कृतानि रतानि तैः ॥ शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः ॥ क्षण इव नीता यापिता तां तज्जातीयामेव रात्रिं विरहेण महतीं महत्त्वेन प्रतीयमानामुष्णैरश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥ यातेर्ण्यन्ताच्छतृप्रत्ययः ॥ " अर्तिह्री—" इत्यादिना पुगागमः ॥ स एव कालः सुखिनामल्पः प्रतीयते । दुःखिनां तु विपरीत इति भावः ॥ एतेन कार्श्यावस्थोक्ता ॥

निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्तीं
शुद्धस्नानात्परुषमलकं नूनमागण्डलम्बम् ।
मत्संयोगः कथमुपनयेत्स्वप्नजोऽपीति निद्रा-
माकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ ९५ ॥

(*b*) °गंडलंबि St. Sd. Vl. Ms. Sv. (*c*) मत्संभोगः Ml ; कथमुपनमेत् Ml., सुखमुपनयेत् Vl. Ms. Sd. Sv., कथमपि भवेत् St., क्षणमपि भवेत् W.

९५. निश्वासेति ॥ शुद्धस्नानात्तैलादिरहितस्नानात्परुषं कठिनस्पर्शं नूनं निश्चयेनागण्डलम्बम् ॥ सुप्सुपेति समासः ॥ अलकं चूर्णकुन्तलान् ॥ जातावेकवचनम् ॥ अधरकिसलयं क्लेशयति क्लिश्नातीति वा तेन तथोक्तेन । उष्णेनेत्यर्थः॥ क्लिश्यतेर्ण्यन्तात्क्लिश्नातेरण्यन्ताद्वा ताच्छील्ये णिनिः ॥ निःश्वासेन विक्षिपन्तीं चालयन्तीं तथा स्वप्नजोऽपि स्वप्नावस्थाजन्योऽपि । साक्षात्संभोगासंभवादिति भावः । मत्संभोगः कथं केन प्रकारेणोपनमेदागच्छेत् । इत्याशयेनेति शेषः ॥ इतिनैवोक्तार्थत्वादप्रयोगपौनरुक्त्यादित्याशंकानिरासः ॥ प्रार्थनायां लिङ् ॥ नयनसलिलोत्पीडेनाश्रुप्रवृत्त्या रुद्धावकाशामाक्रान्तस्थानाम् । दुर्लभामित्यर्थः । निद्रामाकांक्षन्तीम् । स्नेहातुरत्वादिति भावः ॥ अत्राश्रुविसर्जनेन लज्जात्यागो व्यज्यते ॥

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा
शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्वेष्टनीयाम् ।
स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्तीं
गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥ ९६ ॥

(*b*) सा मयोद्वेष्टनीया St. Vl. Ms. Sd., या मयोद्वेष्टनीया W. Vl.
(*d*) कठिणाविषमात् Vl.

९६. आद्य इति ॥ आद्ये विरहदिवसे दाम मालां हित्वा त्यक्त्वा या शिखा बद्धा ग्रथिता शापस्यान्ते विगलितशुचा वीतशोकेन मयोद्वेष्टनीयां मोचनीयां स्पर्शक्लिष्टाम् । स्पर्शे सति मूलकेशेषु सव्यथामित्यर्थः । कठिना च सा विषमा निम्नोन्नता च ताम् ॥ खञ्जकुब्जादिवदन्यतरस्य प्राधान्यविवक्षायां " विशेषणं विशेष्येण बहुलम् " इति समासः । एकवेणीमेकीभूतवेणीम् ॥ " पूर्वकाल—" इत्यादिना तत्पुरुषः ॥ तथाभूतां तां शिखाम् । अयमिता अकर्तितोपान्ता नखा यस्य तेन करेण गण्डाभोगात्कपोलविस्तारादसकृन्मुहुर्मुहुः सारयन्तीमपसारयन्तीम् । " तां पश्य " इति पूर्वेण संबन्धः । असकृत्सारणाच्चिन्नविभ्रमदशा सूचिता ॥

पादानिन्दोरमृतशिशिराञ्जालमार्गप्रविष्टा-
न्पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं संनिवृत्तं तथैव ।
खेदाच्चक्षुः सलिलगुरुभिः पक्ष्मभिश्छादयन्तीं
साभ्रेऽह्नीव स्थलकमलिनीं नप्रबुद्धां नसुप्ताम् ॥९७॥

(*c*) चक्षुः खेदात Ml. W. St. Sd.

९७. पादानिति ॥ जालमार्गप्रविष्टान्गवाक्षविवरगतानमृतशिशिरानिन्दोः पादान्रश्मीन्पूर्वप्रीत्या पूर्वस्नेहेन । पूर्ववदानन्दकरा भविष्यन्तीति बुद्ध्येति भावः । अभिमुखं यथा तथा गतं तथैव संनिवृत्तं । यथा गतं तथैव प्रतिनिवृत्तम् । तदा तेषामतीव दुःसहत्वादिति भावः । चक्षुर्दृष्टिं खेदात्सलिलगुरुभिरश्रुदुर्भरैः पक्ष्मभिश्छादयन्तीम् । अत एव साभ्रे दुर्दिनेऽह्नि दिवसे नप्रबुद्धां मेघावरणादविकसितां नसुप्तामहरित्यमुकुलिताम् ॥ उभयत्रापि नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ स्थलकमलिनीमिव स्थिताम् । एतेन विषयद्वेषाख्या षष्ठी दशा सूचिता ॥

सा संन्यस्ताभरणमबला पेलवं धारयन्ती
शय्योत्संगे निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम् ।
त्वामप्यस्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं
प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥९८ ॥

(*a*) पेशलं Ml. Sv. Vl. Sd., कोमलं W. Ms. (*c*) अश्रुं W. Sv. जलल‍ेमयं W., जलकणमय Ms.

९८. सेति ॥ अबला दुर्बला संन्यस्ताभरणं कृशत्वात्परित्यक्ताभरणमसकृदनेकशो दुःखदुःखेन दुःखप्रकारेण ॥ " प्रकारे गुणवचनस्य " इति द्विर्भावः ॥ शय्योत्सङ्गे निहितं पेशलं मृदुलं गात्रं शरीरं धारयन्ती वहन्ती ॥ अनेनात्यन्ताशक्त्या मूर्च्छावस्था सूच्यते ॥ सा त्वत्सखी त्वामपि नवजलमयं नवाम्बुरूपमस्रं बाष्पमवश्यं सर्वथा मोचयिष्यति ॥ " द्विकर्मसु पचादीनामुपसंख्यानम् " इति मुचेः पचादित्वाद् द्विकर्मकत्वम् ॥ तथा हि। प्रायः प्रायेणार्द्रान्तरात्मा मृदुहृदयः। मेघस्तु द्रवान्तःशरीरः । सर्वः करुणा करुणामयी वृत्तिरन्तःकरणवृत्तिर्यस्य स करुणावृत्तिर्भवति । अस्मिन्नवसरे सर्वथा त्वया शीघ्रं गन्तव्यमनन्तरदशापरिहारायेति संदर्भाभिप्रायः ॥ ननु किमिदमादिमां चक्षुःप्रीतिमुपेक्ष्यावस्थान्तराण्येव तत्रभवान्कविरुदाहृतवान् । उच्यते—संभोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार उच्यते । संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ॥ पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासकरुणात्मना । विप्रलम्भश्चतुर्धात्र प्रवासस्तत्र च त्रिधा । कार्यतः संभ्रमाच्छापादस्मिन्काव्ये तु शापजः ॥ प्रागसंगतयोर्यूनोः सति पूर्वानुरञ्जने । चक्षुःप्रीत्यादयोऽवस्था दश स्युस्तत्क्रमो यथा । दृङ्मनःसङ्गसंकल्पा जागरः कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥ पूर्वसंगतयोरेव प्रवास इति कारणात् । न तत्रापूर्ववच्चक्षुःप्रीतिरुत्पत्तिमर्हति ॥ हृत्सङ्गस्य तु सिद्धस्याप्यविच्छेदोऽत्र वर्ण्यते । अन्याश्च पूर्ववद्वाच्या इति तावद्व्यवस्थितिः ॥ वैयर्थ्यादादिमां हित्वा वैरस्यादन्तिमां तथा । हृत्सङ्गादिरिहाचष्ट कविरष्टाविति स्थितिः ॥ मत्सादृश्यं लिखन्तीति पद्येऽस्मिन्प्रतिपादिता । चक्षुःप्रीतिरिति प्रोक्तं निरुत्तर(क्तक)रुता न तत् ॥ चक्षुःप्रीतिर्भवेच्चित्रेष्वदृष्टचरदर्शनात् । यथा मालविकारूपमाग्निमित्रस्य पश्यतः ॥ प्रोषितानां च भर्तॄणां क्व दृष्टादृष्टपूर्वता । अथ तत्रापि संदेहे स्वकलत्राणि पृच्छतु ॥ किं भर्तृप्रत्यभिज्ञा स्यात्किं वैदेशिकभावना । प्रवासादागते स्वास्मिन्नित्यलं कलहैर्वृथा इति ॥

नन्वीदृशीं दशामापन्नेति कथं त्वया निश्चितमत आह—

जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मा-
दित्थंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।
वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति
प्रत्यक्षं ते निखिलमचिराद्भ्रातरुक्तं मया यत् ॥ ९९ ॥

९९. जान इति ॥ हे मेघ । तव सख्या मनो मयि संभृतस्नेहं संचितानुरागं जाने । अस्मात्स्नेहज्ञानकारणात्प्रथमविरहे । प्रथमग्रहणं दुःखातिशयद्योतनार्थम् । तां त्वत्सखीमित्थंभूतां पूर्वोक्तावस्थामापन्नां तर्कयामि ॥ ननु सुभगमानिनामेष स्वभावो यदात्मनि स्त्रीणामनुरागप्रकटनं तत्राह—वाचालमिति ॥ सुभगमात्मानं मन्यत इति सुभगंमन्यः ॥ " आत्ममाने खश्च " इति खश्प्रत्ययः । " अरुर्द्विषद्–"

इत्यादिना मुमागमः ॥ तस्य भावः सुभगंमन्यभावः । सुभगमानित्वं मां वाचालं बहुभाषिणं न करोति खलु । सौन्दर्याभिमानान्न प्रलपामीत्यर्थः ॥ "स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्" इत्यमरः ॥ "आलजाटचौ बहुभाषिणि" इत्यालच्प्रत्ययः ॥ किं तु हे भ्रातः । मयोक्तं यत् "आभिक्षामाम्" इत्यादि तन्निखिलं सर्वमचिराच्छीघ्रमेव ते तव प्रत्यक्षम् । भविष्यतीति शेषः ॥

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शंके मृगाक्ष्या
मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥ १०० ॥

(*d*) मीनक्षोभाकुलकुवलय° W.

१००. रुद्धेति ॥ अलकै रुद्धा अपाङ्गयोः प्रसरा यस्य तत्तथोक्तम् । अञ्जनेन स्नेहः स्निग्ध्यं तेन शून्यम् । अपि च किं च मधुनो मद्यस्य प्रत्यादेशान्निराकरणात् । परित्यागादित्यर्थः ॥ "प्रत्यादेशो निराकृतिः" इत्यमरः ॥ विस्मृतो भ्रूविलासो भ्रूभङ्गो येन तत् । नयनस्य रुद्धापाङ्गप्रसरत्वादिकं विरहसमुत्पन्नमिति भावः। त्वय्यासन्ने सति । स्वकुशलवार्ताशंसिनीति शेषः । उपर्यूर्ध्वभागे स्पन्दते स्फुरतीत्युपरिस्पन्दि । तथा च निमित्तनिदाने—"स्पन्दान्मूर्ध्नि च्छत्रलाभं ललाटे पट्टमंशुकम् । इष्टप्राप्तिं दृशोरूर्ध्वमपाङ्गे हानिमादिशेत्" इति ॥ मृगाक्ष्यास्त्वत्सख्या नयनम् । वाममिति शेषः । "वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलंकरणेऽपि च" इति स्त्रीणां वामभागप्राशस्त्यात् ॥ मीनक्षोभान्मीनचलनाच्चलस्य कुवलयस्य श्रियाः शोभायास्तुलां सादृश्यमेष्यतीति शङ्के तर्कयामि ॥ "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्" इत्यत्र सदृशपर्यायस्य तुलाशब्दस्य प्रतिषेधादत्र च सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेपि(-गे न) तृतीया ॥

वामश्चास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै-
र्मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूरुः सरसकदलीगर्भगौरश्चलत्वम् ॥ १०१ ॥

(*a*) वामो वास्याः Vl. (*b*) चिरविरचितं W. (*d*) कनककदलीस्तंभ° W. Vl., सरसकदलीस्तंभ° Ml. St. Sd. Sv. Ms.

१०१. वाम इति ॥ मदीयैः कररुहपदैर्नखपदैः ॥ "पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ मुच्यमानः परिहीयमाणः । नखाङ्करहित इत्यर्थः । ऊर्वोर्नखपदास्पदत्वं तु रतिरहस्ये—"कण्ठकुक्षिकुचपार्श्वभुजोरःश्रोणिसक्थिषु नखास्पदमाहुः" इति ॥ चिरपरिचितं चिराभ्यस्तं मुक्ताजालं मौक्तिकसरमयं कटिभूषणं दैवगत्या दैववशेन त्याजितः । संप्रति नखपदोष्माभावेन शीतोपचारस्य

तस्य वैयर्थ्यादिति भावः ॥ त्यजतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । "द्विकर्मसु पचादीनां चोपसंख्यानमिष्यते" इति पचादित्वाद् द्विकर्मकत्वम् ॥ संभोगान्तो मम हस्तसंवाहनानां हस्तेन मर्दनानाम् ॥ "संवाहनं मर्दनं स्यात्" इत्यमरः ॥ समुचितो योग्यः ॥ सरसो द्रवभावः परिपक्वो न शुष्कश्च विवक्षितः । तत्रैव पाण्डिमसंभवात् । स चासौ कदलीस्तम्भश्च स इव गौरः पाण्डुरः ॥ "गौरः करीरे सिद्धार्थे शुक्ले पीतेऽरुणेऽपि च" इति मालतीमालायाम् ॥ अस्याः प्रियाया वाम ऊरुश्चलत्वं स्पन्दनं यास्यति प्राप्स्यति ॥ "ऊरोः स्पन्दाद्रतिं विद्यादूर्वोः प्राप्तिं सुवाससः" इति निमित्तनिदाने ॥

तस्मिन्काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-
दन्वास्यैनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व ।
मा भूदस्याः प्रणयिनि जने स्वप्नलब्धे कथंचि-
त्सद्यःकण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम् ॥ १०२ ॥

(*b*) तत्रासीनः W. Vl. St. Sd. Sv. Ms.; सहेथाः W. (*c*) **मयि** Ml. W. &c.

१०२. तस्मिन्निति ॥ हे जलद । तस्मिन्काले त्वदुपसर्पणकाले सा मत्प्रिया लब्धं निद्रासुखं यया तादृशी स्याद्यदि स्याच्चेत् । एनां निद्राणामन्वास्य । पश्चादासित्वेत्यर्थः ॥ उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् ॥ स्तनितविमुखो गर्जितपराङ्मुखो निःशब्दः सन् । अन्यथा निद्राभङ्गः स्यादिति भावः । याममात्र प्रहरमात्रम् ॥ "द्वौ यामप्रहरौ समौ" इत्यमरः ॥ सहस्व प्रतीक्षस्व ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ शक्तयोरेकवारसुरतस्य यामावधिकत्वात्स्वप्नेऽपि तथा भवितव्यमित्याभिप्रायः । तथा च रतिसर्वस्वे—"एकवारावधिर्यामो रतस्य परमो मतः । चण्डशक्तिमतोर्यूनोरूढक्रमवर्तिनोः" इति ॥ यामसहनस्य प्रयोजनमाह—मा भूदिति ॥ अस्याः प्रियायाः प्रणयिनि प्रेयसि मयि कथंचित्कृच्छ्रेण स्वप्नलब्धे सति । गाढोपगूढं गाढालिङ्गनम् ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ सद्यस्तत्क्षणं कण्ठाच्च्युतः स्रस्तो भुजलतयोर्ग्रन्थिर्बन्धो यस्य तन्मा भून्मास्तु । कथंचिल्लब्धस्यालिङ्गनस्य विघातो मा भूदित्यर्थः । न चात्र निद्रोक्तिः "तामुन्निद्राम्" इति पूर्वोक्तेन निद्राच्छेदेन विरुध्यते पुनः सप्तम्याद्यवस्थासु पाक्षिकनिद्रासंभवात् ॥ तथा च रसरत्नाकरे—"अशक्ती रोदनं निद्रा निर्लज्जानर्थवाग्भ्रमः । सप्तमादिषु जायन्ते दशाभेदेषु वासुके" इति ॥

प्रोत्थाप्यैनां स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ।

विद्युद्गर्भे स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
वक्तुं धीर स्तनितवचनो मानिनीं प्रक्रमेथाः ॥ १०३ ॥

(*a*) **तामुत्थाप्य** Ml. W. etc. (*c*) **विद्युद्गर्भः** Ml. St. Sd., विद्युद्गर्भे Sv. Ms. Vl., विद्युत्कम्प॰ W. (*d*) **धीरः स्तनितवचनैः** Ml. Sd. Ms. St., धीरस्तनितवचनैः Vl. W.

१०३. तामिति ॥ तां प्रियां स्वस्य जलकणिकाभिर्जलबिंदुभिः शीतलेनानिलेनोत्थाप्य प्रबोध्य । एतेन तस्याः प्रभुत्वाद्व्यजनानिलसमाधिर्व्यज्यते । यथाह भोजराजः—"मृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतलैर्व्यजनैस्तनौ । श्रुतौ च मधुरैर्गीतैर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम् " इति ॥ अभिनवैर्नूतनैर्मालतीनां जालकैः समं जातिकुड्मलैः सह ॥ " सुमना मालती जातिः " इति । " साकं सत्रा समं सह " इति । " क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् " इति चामरः ॥ प्रत्याश्वस्तां सुस्थिताम् । शिशिरानिलसंपर्कात्पुलरुज्जीवितामित्यर्थः । श्वसेः कर्तरि क्तः । " आदितश्च " इति चकारादिट्प्रतिषेधः ॥ एतेनास्याः कुसुमसौकुमार्यं गम्यते ॥ त्वत्सनाथे त्वत्सहिते ॥ " सनाथं प्रभुमित्याहुः सहिते चित्ततापिनि " इति शब्दार्णवे ॥ गवाक्षे स्तिमितनयनां कोऽसाविति विस्मयान्निश्चलनेत्रां मानिनीं मनस्विनीम् । अनौचित्यासहिष्णुमित्यर्थः । विद्युद्गर्भोऽन्तःस्था यस्य स विद्युद्गर्भः । अन्तर्लीनविद्युत्क इत्यर्थः ॥ " गर्भोऽपवरकेऽन्तःस्थे गर्भोऽग्नौ कुक्षिगेऽर्भके " इति शब्दार्णवे ॥ दृष्टिप्रतिघातेन वक्तुर्मुखावलोकनप्रतिबन्धकत्वान्न द्योतितव्यमिति भावः । धीरो दृढः सन् । अन्यथाशीलत्वादिनैतदनाश्वासनप्रसङ्गादिति भावः । स्तनितवचनैः स्तनितान्येव वचनानि तैर्वक्तुं प्रक्रमेथा उपक्रमस्व ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ " प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् " इत्यात्मनेपदम् ॥

संप्रति दूतस्य श्रोतृजनाभिमुखीकरणचातुरीमुपदिशति—

भर्तुर्मित्रं प्रियमभिदधे विद्धि मामम्बुवाहं
तत्संदेशैर्मनसि निहितैरागतं त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मंद्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥ १०४ ॥

(*a*) **अविधवे** Ml. W. etc. (*b*) तत्संदेशात् W.; **हृदयनिहितैः** Ml. Ms., मनसि निहितात् W.

१०४. भर्तुरिति ॥ विधवा गतभर्तृका न भवतीत्यविधवे सभर्तृके । अनेन भर्तृजीवनसूचनादनिष्टागमशङ्कां निरस्यति । मां भर्तुस्तव पत्युः प्रियं मित्रं प्रियसुहृदम् । तत्रापि हृदयनिहितैर्मनसि स्थापितैस्तत्संदेशैस्तस्य भर्तुः संदेशैस्त्वत्समीपमागतम् । भर्तृसंदेशकथनार्थमागतमित्यर्थः । अम्बुवाहं मेघं विद्धि जानीहि ॥ न केवलमहं वार्ताहरः किंतु घटकोऽपीत्याशयेनाह । योऽम्बुवाहो मेघः । अबलानां

स्त्रीणां वेणयस्तासां मोक्षे मोचन उत्सुकानि पथि श्राम्यतां श्रान्तिमापन्नानां प्रोषितानां प्रवासिनाम् । पान्थानामित्यर्थः । वृन्दानि संघान् । मंद्रैर्गंभीरैरत एव स्निग्धैर्मधुरैर्गर्जितैः । करणैः । त्वरयति । पान्थोपकारिणो मे किमु वक्तव्यं सुहृदुपकारित्वमिति भावः ॥

भर्तृसख्यादिज्ञापनस्य फलमाह—

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैव ।
श्रोष्यत्यस्मात्परमवहितं सोम्य सीमन्तिनीनां
कान्तोपान्तात्सुहृदुपगमः संगमात्किंचिदूनः ॥ १०५ ॥

(*b*) संभाष्य W. Vl. Ms.; चैवं Sd. Vl. W. (*c*) अवहिता Ml. W. St. Sd. Vl. Ms. (*d*) कान्तोदंतः Ml. St. Sd. W. Vl. Ms.; सुहृदुपगतः Ml. W.; सुहृदुपहृतः Vl. Sd. St. Ms.

१०५. इतीति ॥ इत्येवमाख्याते सति पवनतनयं हनूमन्तं मैथिलीव सीतेव सा मत्प्रिया । उन्मुख्युत्कंठयौत्सुक्येनोच्छ्वसितहृदया विकसितचित्ता सती त्वां वीक्ष्य संभाव्य सत्कृत्य च । अस्माद्भर्तृमैत्रीज्ञापनात्परं सर्वं श्रोतव्यम् । अवहिता प्रमत्ता सती श्रोष्यत्येव ॥ अत्र सीताहनूमदुपमानादस्याः पातिव्रत्यं मेघस्य दूतगुणसंपत्तिश्च व्यज्यते । तद्गुणास्तु रसाकरे—“ ब्रह्मचारी बली धीरो मायावी मानवर्जितः । धीमानुदारो निःशङ्को वक्ता दूतः स्त्रियां भवेत् ” इति ॥ ननु वार्तामात्रश्रवणादस्याः को लाभ इत्याशङ्क्यार्थान्तरं न्यस्यति । हे सौम्य साधो । सीमन्तिनीनां वधूनाम् ॥ “ नारी सीमन्तिनी वधूः ” इत्यमरः ॥ सुहृदा सुहृन्मुखेनोपगतः प्राप्तः सन् । सुहृत्पदं विप्रलम्भशङ्कानिवारणार्थम् । कान्तस्योदन्तो वार्ता कान्तोदन्तः ॥ “ वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात् ” इत्यमरः ॥ संगमात्कान्तसंपर्कात्किंचिदून ईषदूनस्तद्वदेवानन्दकारीत्यर्थः ॥

संप्रति संदिशति—

तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
ब्रूयादेवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां नियुक्तः
पूर्वाशास्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥ १०६ ॥

(*b*) ब्रूया एवं W. Ml. (*c*) वियुक्तः Ml. Vl. Sv. Ms. St. Sd., वियुक्तां W. (*d*) पूर्वाभाष्यं Ml. Vl. Sd. St. Sv. Ms., भूतानां हि क्षयिषु करणेष्वाद्यमाश्वास्यमेतत् W.

१०६. हे आयुष्मन् ॥ प्रशंसायां मतुप् ॥ परोपकारश्लाघ्यजीवितेत्यर्थः । मम वचनं प्रार्थनावचनं तस्माच्चात्मनः स्वस्योपकर्तुं च । परोपकारेणात्मानं कृतार्थ-

यितुमित्यर्थः ॥ उपकारक्रियां प्रति कर्मत्वेऽपि तस्यानुकरोतीत्यादिवत्संबन्धमात्रविवक्षायामात्मन इति षष्ठी न विरुध्यते । यथाह भारविः—"सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम्" इति । तथा श्रीहर्षश्च—"साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् । न कुतूहलि कस्य मनश्चरितं च महात्मनां श्रोतुम्" इति । तथा च "क्वचित्क्वचिद् द्वितीयादर्शनात्सर्वस्य तथा" इति नाथवचनमनाथवचनमेव ॥ तां प्रियामेवं ब्रूयाः । किमित्याह । हे अबले । तव सहचरो भर्ता रामगिरेश्चित्रकूटस्याश्रमेषु तिष्ठतीति रामगिर्याश्रमस्थः सन्नव्यापन्नः । न मृत इत्यर्थः । वियुक्तो वियोगं प्राप्तो दुःखी संस्त्वां कुशलं पृच्छति ॥ दुह्यादित्वात्पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ॥ तथाहि सुलभविपदामयत्नासिद्धविपत्तीनां प्राणिनामेतदेव कुशलमेव पूर्वाभाष्यमेतदेव प्रथममवश्यं प्रष्टव्यम् ॥ "कृत्याश्च" इत्यावश्यकार्थे ण्यत्प्रत्ययः ॥

अंगेनांगं तनु च तनुना गाढतप्तेन तप्तं
सास्रेणास्रद्रवमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।
उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती
संकल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥ १०७ ॥

(*a*) **प्रतनु** Ml. St. Sd. Vl. Sv., सतनु W. (*b*) **अश्रुद्रुतं** Ml. W., अश्रुद्रवं Sv. St. (*c*) दीर्घोच्छ्वासं W. Sd., सोष्णोच्छ्वासं Vl. (*d*) संकल्पैस्ते W.

१०७. अंगेनेति ॥ किं च । दूरवर्ती दूरस्थः । न चागन्तुं शक्यत इत्याह । वैरिणा विरोधिना विधिना दैवेन रुद्धमार्गः प्रतिबद्धवर्त्मा स ते सहचरः । तनुना कृशेन गाढतप्तेनात्यन्तसंतप्तेन सास्रेण साश्रुणा । उत्कण्ठा वेदनास्य जातोत्कण्ठितं तेनोत्कण्ठितेन ॥ "तदस्य संजातम्–" इत्यादिनेतच्प्रत्ययः । उत्कण्ठतेर्वा कर्तरि क्तः ॥ समधिकतरमतिप्रबलमुच्छ्वसितीति समधिकतरोच्छ्वासि तेन । दीर्घनिःश्वासिनेत्यर्थः ॥ ताच्छील्ये णिनिः ॥ अङ्गेन स्वशरीरेण प्रतनु कृशं तप्तं वियोगदुःखेन प्लुष्टमश्रुद्रुतमश्रुक्लिन्नम् ॥ "अश्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमस्रु च" इत्यमरः ॥ अविरतोत्कण्ठमविच्छिन्नवेदनमुष्णोच्छ्वासं तीव्रनिःश्वासम् ॥ "तिग्मं तीव्रं खरं तीक्ष्णं चण्डमुष्णं पटु स्मृतम्" इति हलायुधः ॥ अङ्गं त्वदीयं शरीरं तैः स्वसंवेद्यैः संकल्पैर्मनोरथैर्विशति । एकीभवतीत्यर्थः ॥ अत्र समानुरागित्वद्योतनाय नायकेन नायिकायाः स्वसमानावस्थात्वमुक्तम् ॥

संप्रति स्वावस्थानिवेदनाय प्रस्तौति—

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्ता-
त्कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट-
स्त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥ १०८ ॥

(*c*) अदृश्यः W. Sd. St. Vl. Sv. Ms.

१०८. शब्दाख्येयमिति ॥ हे अबले । यस्ते प्रियः सखीनां पुरस्तादग्र आननस्पर्शी त्वन्मुखसंपर्के लोभाद्वाध्न्यात् । अधरपानलोभादित्यर्थः । शब्दाख्येयं शब्देन रवेणाख्येयमुच्चैर्वाच्यमपि यत् । तद्वचनमपीति शेषः । कर्णे कथयितुं लोलो लालसोऽभूत्किल ॥ “ लोलुपो लोलुभो लोलो लालसो लम्पटोऽपि च ” इति यादवः ॥ श्रवणविषयं कर्णपथमतिक्रान्तः । तथा लोचनाभ्यामदृश्यः । अतिदूरत्वाद्द्रष्टुं श्रोतुं च न शक्य इति भावः । स ते प्रियः । त्वामुत्कण्ठया विरचितानि पदानि सुप्तिङन्तशब्दा वाक्यानि वा यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “ पदं शब्दे च वाक्ये च ” इति विश्वः ॥ इदं वक्ष्यमाणं “ श्यामास्वङ्गम् ” इत्यादिकं मन्मुखेनाह । मद्व्यवधानेन स एव ब्रूत इत्यर्थः ॥

सादृश्यप्रतिकृतिस्वप्नदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाख्यानि चत्वारि विरहिणां विनोदस्थानानि । तथा चोक्तं पताकायाम्—“ वियोगे चायोगे प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपनतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोऽपि गदितः ” इति ॥ तत्र सदृशवस्तुदर्शनमाह—

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षिते दृष्टिपातं
वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासा-
न्हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥ १०९ ॥

(*a*) °प्रेक्षणं Ml. Vl.; दृष्टिपातान् W. Sd. St. Vl. Sv. Ms.
(*b*) गण्डच्छायं W. (*d*) एकस्मिन् Ml.; भीरु Ms. Sd. Sv.

१०९. श्यामास्विति ॥ श्यामासु प्रियङ्गुलतासु ॥ “ श्यामा तु महिलाह्वया । लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियंगुः फलिनी फली ” इत्यमरः ॥ अङ्गं शरीरमुत्पश्यामि । सौकुमार्यादिसाम्यादङ्गमिति तर्कयामीत्यर्थः । तथा चकितहरिणीनां प्रेक्षणे ते दृष्टिपातं । शशिनि चन्द्रे वक्त्रच्छायां मुखकान्तिम् । तथा शिखिनां बर्हिणां बर्हभारेषु बर्हसमूहेषु केशान् । प्रतनुषु स्वल्पासु नदीनां वीचिषु ॥ अत्र वीचिनां विशेषणोपादाने नानुक्तगुणग्रहदोषः । भ्रूसाम्यनिर्वाहाय महत्त्वदोषनिराकरणार्थत्वात्तस्येति । तदुक्तं रसरत्नाकरे—“ ध्वन्युत्पादे गुणोत्कर्षे भावोक्तौ दोषवारणे । विशेषणाद्विशेष्यस्य नास्त्यनुक्तगुणग्रहः ” इति गुणविशेषणे गुणग्रहणात् ॥ भ्रूविलासान् ॥ “ भ्रूपताकाः ” इति पाठे भ्रुवः पताका इवेत्युपमितसमासः ॥ उत्पश्यामीति सर्वत्र संबध्यते ॥ तथापि नास्ति मनोनिर्वृतिरित्याशयेनाह— हन्तेति ॥ हन्त विषादे ॥ “ हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ” इत्यमरः ॥ हे चण्डि कोपने ॥ “ चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ” इत्यमरः ॥ गौरादित्वाद् ङीष् ॥ उपमानकथनमात्रेण न कोपितव्यमिति भावः । क्वचिदपि कस्मिन्नप्येकस्मिन्वस्तुनि ते तव सादृश्यं नास्ति अतो न निर्वृणोमीत्यर्थः । अनेनास्याः सौन्दर्यमनुपममिति व्यज्यते ॥

संप्रति प्रतिकृतिदर्शनमाह—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ ११० ॥

११०. त्वामिति ॥ हे प्रिये । प्रणयेन प्रेमातिशयेन कुपितां कुपितावस्था-युक्तां त्वाम् । त्वत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । धातवो गैरिकादयः ॥ "धातुर्भूवादिशब्दादिगैरिकादित्वगादिषु" इति यादवः ॥ त एव रागा रञ्जकद्रव्याणि ॥ "चित्रादिरञ्जकद्रव्ये लाक्षादौ प्रणयेच्छयोः । सारङ्गादौ च रागः स्यादारुण्ये रञ्जने पुमान्" इति शब्दार्णवे ॥ तैर्धातुरागैः । शिलायां शिलापट्ट आलिख्य निर्मायात्मानं माम् । मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । ते तव । चित्रगताया इत्यर्थः । चरणपतितं कर्तुं तथा लेखितुं यावदिच्छामि तावदिच्छासमकालं मुहुरुपचितैः प्रवृद्धैरस्रैरश्रुभिः । कर्तृभिः ॥ "अस्रमश्रुणि शोणिते" इति विश्वः ॥ मे दृष्टिरालुप्यते । आव्रियत इत्यर्थः । ततो दृष्टिप्रतिबन्धनाल्लेखनं प्रतिबध्यत इति भावः । क्रूरो घातुकः ॥ "नृशंसो घातुकः क्रूरः" इत्यमरः ॥ कृतान्तो दैवम् ॥ "कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु" इत्यमरः ॥ तस्मिन्नपि चित्रेऽपि ॥ नावावयोः ॥ "युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ" इति नावादेशः ॥ संगमं सहवासं न सहते । संगमलेखनमप्यावयोरसहमानं दैवमावयोः सङ्गं न सहत इति किमु वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः ॥

अधुना स्वप्नदर्शनमाह—

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥ १११ ॥

१११. मामिति ॥ सुप्तस्य विज्ञानं स्वप्नः ॥ "स्वप्नः सुप्तस्य विज्ञानम्" इति विश्वः ॥ संदर्शनं संवित् ॥ "दर्शनं समये शास्त्रे दृष्टौ स्वप्नेऽक्षिण संविदि" इति शब्दार्णवे ॥ स्वप्ना इति संदर्शनानि विज्ञानानि स्वप्नसंदर्शनानि ॥ चूतवृक्षादिवत्सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः ॥ तेषु मया कथमपि महता प्रयत्नेन लब्धाया गृहीतायाः । दृष्टाया इति यावत् ॥ ते तव निर्दयाश्लेषो गाढालिङ्गनं स एव हेतुस्तस्य । निर्दयाश्लेषार्थमित्यर्थः ॥ "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी ॥ आकाशे निर्विषये प्रणिहितभुजं प्रसारितबाहुं मां पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानां मुक्ता मौक्तिकानीव स्थूला अश्रुलेशा बाष्पबिन्दवस्तरुकिसलयेषु । अनेन चेलाञ्चलेनाश्रुधारणसमाधिर्ध्वन्यते । बहुशो न पतन्तीति न किंतु पतन्त्येवेत्यर्थः ॥ निश्चये

नञ्द्वयप्रयोगः। तथा चाधिकारसूत्रम्—"स्मृतिनिश्चयसिद्धार्थेषु नञ्द्वयप्रयोगः" इति। "महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि। देशभंगो महादुःखं मरणं च भवेद् ध्रुवम्" इति क्षितौ देवताश्रुपातनिषेधदर्शनाद्यक्षस्य मरणाभावसूचनार्थं तरुकिसलयेषु पतन्तीत्युक्तम्॥

संक्षिप्येत क्षणमिव कथं दीर्घयामा त्रियामा
सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात्।
इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः॥ ११२॥

(*a*) संक्षिप्यंते Sd. St. Sv. Ms., संक्षिप्येरन् Vl.; क्षण इव Ml. Sd.; दीर्घयामास्त्रियामाः St. Sd. Sv. Ms. Vl.

११२. संक्षिप्येतेति॥ दीर्घा यामाः प्रहरा यस्यां सा दीर्घयामा। विरहवेदनया तथा प्रतीयमानेत्यर्थः। त्रियामा रात्रिः॥ "आद्यन्तयोरर्धयामयोर्दिनव्यवहारात्त्रियामा" इति क्षीरस्वामी॥ क्षण इव कथं केन प्रकारेण संक्षिप्येत लघूक्रियेत। अहरपि सर्वावस्थासु। सर्वकालेष्वित्यर्थः। मन्दमन्दो मन्दप्रकारः॥ "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विरुक्तिः। "कर्मधारयवदुत्तरेषु" इति कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक्॥ मन्दमन्दातपमत्यल्पसंतापं कथं स्यात्। न स्यादेव। हे चटुलनयने चञ्चलाक्षि। इत्थमनेन प्रकारेण दुर्लभप्रार्थनमप्राप्यमनोरथं मे मम चेतो गाढोष्माभिरतितीव्राभिस्त्वद्वियोगव्यथाभिरशरणमनाथं कृतम्॥

इदानीं तदङ्गस्पृष्टवस्तुदर्शनमाह—

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुद्रुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः।
आलिंग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदंगमेभिस्तवेति॥ ११३॥

११३. भित्त्वेति॥ देवदारुद्रुमाणां किसलयपुटान्पल्लवपुटान्सद्यो भित्त्वा। तत्क्षीरस्रुतिसुरभयस्तेषां देवदारुद्रुमाणां क्षीरस्रुतिभिः क्षीरनिष्यन्दैः सुरभयः सुगन्धयः। तुषाराद्रिजातत्वे लिङ्गमिदम्। ये वाता दक्षिणेन दक्षिणमार्गेण॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीया समेन यातीतिवत्। तत्रापि करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात्। "कर्तृकरणयोरेव तृतीया" इति भाष्यकारः॥ प्रवृत्ताश्चलिताः। हे गुणवति सौशील्यसौकुमार्यादिगुणसंपन्ने। ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं प्रागेभिर्वातैस्तवाङ्गं स्पृष्टं भवेद्यदि। किलेति संभावितमेतदिति बुद्ध्येत्यर्थः॥ "वार्त्तासंभाव्ययोः किल" इत्यमरः। मयालिङ्ग्यन्त आश्लिष्यन्ते॥ अत्र वायूनां स्पृश्यत्वेऽप्यमूर्तत्वेनालिङ्गनायोगादालिङ्ग्यन्त इत्यभिधानं यक्षस्योन्मत्तत्वात्प्रलपितमित्यदोष इति वदन्निरुक्तकारः स्वयमेवोन्मत्तप्रलापीत्युपेक्षणीयः॥

न च मदीयदुर्दशाश्रवणाद्भेतव्यमित्याह—

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे
तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।
कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ११४ ॥

(*a*) न त्वात्मानं Ml., इत्यात्मानं Sd. Ms. Sv.; आत्मना नावलंबे W. (*b*) सुतरां Vl. W. Sv. Sd. St. Ms. (*c*) कस्यात्यंतं Vl. Sd. St. W. Ms. Sv.; उपगतं Vl. W. Sd.

११४. नन्विति ॥ न त्वित्येकं वाक्यं । तुशब्दो भेदकः । किं तु न भेतव्यमित्यर्थः ॥ अथवा नन्विति पाठः । नन्वित्यामन्त्रणे ॥ "प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु" इत्यमरः ॥ ननु प्रिये बहु विगणयञ्शापान्ते सत्येवमेवं करिष्यामीत्यावर्तयन्नात्मानमात्मनैव स्वेनैव ॥ "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति तृतीया ॥ अवलम्बे धारयामि । यथा कथंचिज्जीवामीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात् । हे कल्याणि सुभगे । त्वत्सौभाग्येनैव जीवामीति भावः ॥ "बह्वादिभ्यश्च" इति ङीष् ॥ त्वमपि नितरामत्यन्तं कातरत्वं भीरुत्वं मा गमो मा गच्छ ॥ गमेर्माङि लुङ् । "न माङ्योगे" इत्यडागमाभावः ॥ तादृक्सुखिनोरावयोरीदृशि दुःखे कथं न बिभेमीत्याशंक्याह— कस्येति ॥ कस्य जनस्यैकान्तं नियतं सुखमुपनतं प्राप्तमेकान्ततो नियमेन दुःखं वोपनतम् । किं तु दशावस्था चक्रस्य रथाङ्गस्य नेमिस्तदन्तः ॥ "चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्" इत्यमरः ॥ तस्याः क्रमेण परीपाट्या ॥ "क्रमः शक्तौ परीपाट्याम्" इति विश्वः ॥ नीचैरध उपरि च गच्छति प्रवर्तते । एवं जन्तोः सुखदुःखे पर्यावर्तेते इत्यर्थः ॥

न च निरवधिकमेतद्दुःखमित्याह—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानन्यान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमेवाभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥ ११५॥

(*b*) शेषान्मासान् Ml. Sd. St. Sv. Ms. Vl., मासानेतान् W.
(*c*) विरहगणितं Ml. St.; आत्माभिलाषं Ml. W. etc.

११५. शापान्त इति ॥ शार्ङ्गं नाम धनुः पाणौ स्थितं यस्य स तस्मिञ्शार्ङ्गपाणौ विष्णौ ॥ "सप्तमीविशेषणे–" इत्यादिना बहुव्रीहिः । "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः" इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः ॥ भुजगः शेष एव शयनं तस्मादुत्थिते सति मे शापान्तः शापावसानम् । भविष्यतीति शेषः । शेषानवशिष्टांश्चतुरो मासान् । मेघदर्शनप्रभृति हरिबोधनदिनान्तमित्यर्थः । दश-

दिवसाधिक्यं त्वत्र न विवक्षितमित्युक्तमेव। लोचने मीलयित्वा निमील्य गमय। धैर्येणातिवाहयेत्यर्थः। पश्चादनन्तरं त्वं चाहं चावाम्॥ "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" इत्येकशेषः॥ "त्यदादीनां मिथो द्वन्द्वे यत्परं तच्छिष्यते" इत्यस्मदः शेषः॥ विरहे गणितमेवमेवं करिष्यामीति मनस्यावर्तितम्। तं तम्॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः॥ "त्यदादीनां मिथो द्वन्द्वे यत्परं तच्छिष्यते" इत्यस्मदः शेषः॥ विरहे गणितमेवमेवं करिष्यामीति मनस्यावर्तितम्। तं तम्॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः॥ आत्मनोरावयोरभिलाषं मनोरथम्। परिणताः शरच्चन्द्रिका यासां तासु क्षपासु रात्रिषु॥ निर्वेक्ष्यावो भोक्ष्यावहे॥ विशतेर्लृट्॥ "निर्वेशो भृतिभोगयोः" इत्यमरः॥ अत्र केश्चित् "नभोनभस्ययोरेव वार्षिकत्वात्कथमाषाढादिचतुष्टयस्य वार्षिकत्वमुक्तमिति चोदयित्वर्तुत्रयपक्षाश्रयणादविरोधः" इति पर्यहारि तत्सर्वमसंगतम्। अत्र गतशेषाश्चत्वारो मासा इत्युक्तं कविना न तु ते वार्षिका इति। तस्मादनुक्तोपालम्भ एव। यच्च नाथेनोक्तम् "कथमाषाढादिचतुष्टयात्परं शरत्कालः" इति तत्राप्याकार्तिकसमाप्तेः शरत्कालानुवृत्तेः परिणतशरच्चन्द्रिकास्वित्युक्तम्। न तु तदैव शरत्प्रादुर्भाव उक्त इत्यविरोध एव॥

संप्रति तस्या मेघे वञ्चकत्वशंकानिरासायातिगूढमभिज्ञानमुपादिशति–

भूयश्चाह त्वमसि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वरं विप्रबुद्धा।
सान्तर्हासं कथितमसकृत्पृच्छतोसि त्वया मे
दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति॥ ११६॥

(*a*) चापि W.; चासि Vl.; **त्वमपि** Ml. Vl. St. Sv. Ms. Sd.
(*b*) सत्वरं W. Sv. Sd. Ms. (*c*) **पृच्छतश्च** Ml. St. W. Vl. Ms. Sd.

११६. भूय इति॥ हे अबले। भूयः पुनरप्याह। त्वद्भर्ता मन्मुखेनेति शेषः। मेघवचनमेतत्। किमित्यत आह–पुरा पूर्वम्। पुराशब्दश्चिरातीते॥ "स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा" इत्यमरः॥ शयने मे कण्ठलग्नापि त्वम्। गले बद्धस्य कथमपि गमनं न संभवेदिति भावः। निद्रां गत्वा किमपि। केन वा निमित्तेनेत्यर्थः। सस्वरं सशब्दम्। उच्चैरित्यर्थः। रुदती सती विप्रबुद्धा। आसीरीति शेषः। असकृद्बहुशः पृच्छतः। रोदनहेतुमिति शेषः। मे मम। हे कितव। त्वं कामपि रमयन्मया स्वप्ने दृष्ट इति त्वया सान्तर्हासं समन्दहासं यथा तथा कथितं चेति। त्वद्भर्ता भूयश्चाहेति योजना॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनादसितनयने मय्यविश्वासिनी भूः।
स्नेहानाहुः किमपि विरहे ह्रासिनस्तेप्यभोगा-
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति॥ ११७॥

(*c*) **विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगात्** Ml. विरहध्वंसिनस्ते ह्यभोग्याः Vl., विरहव्यापदस्ते ह्यभोग्याः W., विरहे ध्वंसिनस्ते ह्यभोगात् Sv. Sd., विरहध्वंसिनस्ते ह्यभोगात् Ms. St. (*d*) **दृष्टे** W. Vl.

११७. एतस्मादिति ॥ एतस्मात्पूर्वोक्तात् । अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानं लक्षणं तस्य दानात्प्रापणान्मां कुशलिनं क्षेमवन्तं विदित्वा ज्ञात्वा । हे असितनयने । कुले जनसमूहे भवात्कौलीनाल्लोकप्रवादात् । एतावता कालेन परासुर्नो चेदागच्छतीति जनप्रवादादित्यर्थः ॥ "स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम्" इत्यमरः ॥ मयि विषयेऽविश्वासिनी मरणशंकिनी मा भून्न भव ॥ भवतेर्लुङ् । "न माङ्योगे" इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ न च दीर्घकालविप्रकर्षात्पूर्वस्नेहनिवृत्तिराशंक्येत्याह—स्नेहानिति ॥ किमपि । किंचिन्निमित्तं न विद्यत इति शेषः ॥ स्नेहान्प्रीतीर्विरहे सत्यन्योन्यविप्रकर्षे सति ध्वंसिनो विनश्वरानाहुः । तत्तथा न भवतीत्यभिप्रायः । किं तु ते स्नेहा अभोगाद्विरहे भोगाभावाद्धेतोः ॥ "प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि" नञ्समास इष्यते । इष्टे वस्तुनि विषये । उपचितो रसः स्वादो येषु त उपचितरसाः सन्तः । प्रवृद्धतृष्णा इत्यर्थः ॥ "रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः" इति विश्वः ॥ प्रेमराशीभवन्ति । वियोगासहिष्णुत्वमापद्यन्त इत्यर्थः ॥ स्नेहप्रेम्णोरवस्थाभेदाद्भेदः । तदुक्तम्—"आलोकनाभिलाषौ रागस्नेहौ ततः प्रेमा । रतिशृंगारौ योगे वियोगतो विप्रलम्भश्च" इति । तदेव स्फुटीकृतं रसाकरे—"प्रेमा दिदृक्षा रम्येषु तच्चिन्ता त्वभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात्स्नेहस्तत्प्रणयक्रिया ॥ तद्वियोगासहं प्रेम रतिस्तत्सहवर्तनम् । शृंगारस्तत्समः क्रीडासंयोगः सप्तधा क्रमात्" इति ॥

इत्थं स्वकुशलं संदिश्य तत्कुशलसंदेशानयनमिदानीं याचते—

आश्वास्यैनां प्रथमविरहे शोकदग्धां सखीं ते
तस्मादद्रेस्त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः ।
साभिज्ञानं प्रहितवचनैस्तत्र युक्तैर्ममापि
प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेदम् ॥ ११८ ॥

(*a*) आश्वास्यैवं Ml. Vl. Sv. Sd. Ms.; °विरहोदग्रशोकां Ml. St. Sd. Sv. Ms., °विरहादुग्रशोकां Vl. W. (*b*) शैलादाशु Ml. Vl. Sd. Sv., °शैलादस्मात् W. St. (*c*) साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिः Ml. W. etc. (*d*) धारयेथाः Ml. W. etc.

११८. आश्वास्येति ॥ प्रथमविरहेणोदग्रशोकां तीव्रदुःखां ते सखीमेवं पूर्वोक्तरीत्याश्वास्योपजीव्य त्रिनयनस्य त्र्यम्बकस्य वृषेण वृषभेणोत्खाता अवदारिताः कूटाः शिखराणि यस्य तस्मात् ॥ "कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इत्यमरः ॥ शैलात्कैलासादाशु निवृत्तः सन्प्रत्यावृत्तः सन्साभिज्ञानं सलक्षणं यथा तथा प्रहितं प्रेषितं कुशलं येषु तैस्तस्यास्त्वत्सख्या वचोभिर्ममापि प्रातःकुन्दप्रसवमिव शिथिलं दुर्बलं जीवितं धारयेथाः स्थापय ॥ प्रार्थनायां लिङ् ॥

संप्रति मेघस्य प्रार्थनाङ्गीकारं प्रश्नपूर्वकं कल्पयति—

कच्चित्सोम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।

निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ ११९ ॥

(*b*) प्रत्यादेष्टुं Vl. St., प्रत्याख्यातुं Sv. Sd. Ms.; अधीरतां Ms. Sv.; तर्कयामि Vl. W. St. Sd.

११९. कच्चिदिति ॥ हे सौम्य साधो । इदं मे बन्धुकृत्यं बन्धुकार्यम् ॥ देवदत्तस्य गुरुकुलमितिवत्प्रयोगः ॥ व्यवसितं कच्चित्करिष्यामीति निश्चितं किम् ॥ "कच्चित्कामप्रवेदने" इत्यमरः ॥ अभिप्रायज्ञापनं कामप्रवेदनम् ॥ न च ते तूष्णींभावादङ्गीकारं शङ्के यतस्ते स एवोचित इत्याह– प्रत्यादेशात्करिष्यामीति प्रतिवचनात् ॥ "उक्तिराभाषणं वाक्यमादेशो वचनं वचः" इति शब्दार्णवे ॥ भवतस्तव धीरतां गम्भीरत्वं न कल्पयामि न समर्थये खलु । तर्हि कथमङ्गीकारज्ञानं तत्राह– याचितः सन्निःशब्दोऽपि निर्गर्जितोऽपि । अप्रतिजानानोऽपीत्यन्यत्र । चातकेभ्यो जलं प्रदिशसि ददासि । युक्तं चैतदित्याह– हि यस्मात्सतां सत्पुरुषाणां प्रणयिषु याचकेषु विषय ईप्सितार्थक्रियैवापेक्षितार्थसंपादनमेव प्रत्युक्तं प्रतिवचनम् । क्रिया केवलमुत्तरमित्यर्थः ॥ "गर्जति शरदि न वर्षति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः । नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव" इति भावः ॥

संप्रति स्वापराधसमाधानपूर्वकं स्वकार्यस्यावश्यं करणं प्रार्थयमानो मेघं विसृजति–

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितं प्रार्थनादात्मनो मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या ।
इष्टान्देशान्विचर जलद प्रावृषा संभृतश्री-
र्मा भूदेवं क्षणमपि सखे विद्युता विप्रयोगः ॥ १२० ॥

(*a*) प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्मनः Vl. St. Sd. Sv., प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनः Ms., प्रियसमुचितं प्रार्थनं चेतसः W. (*c*) जलद विचर Ml. Sv. Sd. (*d*) क्वचिदपि W.; च ते Ml. Vl. Ms. St. Sd. Sv., न ते W.

१२०. एतादिति ॥ हे जलद । सौहार्दात्सुहृद्भावाद्वा ॥ "हृद्भगसिन्ध्वंते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदवृद्धिः । विधुरो वियुक्त इति हेतोः ॥ "विधुरं तु प्रविश्लेषे" इत्यमरः ॥ मयि विषयेऽनुक्रोशबुद्ध्या करुणाबुद्ध्या वा । आत्मनस्तवानुचितमननुरूपमपि । मे प्रियं मम प्रियमेतत्संदेशहरणं प्रार्थनात् कृत्वा संपाद्य प्रावृषा वर्षाभिः ॥ "स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः" इत्यमरः ॥ संभृतश्रीरुपचितशोभः सन् । इष्टान्स्वाभिलषितान्देशान्विचर । यथेष्टदेशेषु विहरेत्यर्थः ॥ "देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्" इति वचनात्कर्मत्वम् ॥ एवं मद्वत्क्षणमपि स्वल्पकालमपि ते तव विद्युता । कलत्रेणेति शेषः । विप्रयोगो विरहो मा भून्मास्तु ॥ "माङि लुङ्" इत्याशिषि लुङ् ॥ "अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात्कुर्यादाशिषमुत्तमाम् । सर्वत्र व्याप्तये विद्वान्नायकेच्छानुरूपिणीम्" इति सारस्वतालंकारे दर्शनात्काव्यान्ते नायकेच्छानुरूपोऽयमाशीर्वादः प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासविरचिते मेघदूते काव्य उत्तरमेघः समाप्तः ।

APPENDIX I

Spurious Verses found in the works consulted and elsewhere.
(with the commentary of Ml. on B)

After the 17th—

A अध्वक्लांतं प्रतिमुखगतं सानुमानाम्रकूट-
स्तुङ्गेन त्वां जलद शिरसा वक्ष्यति श्लाघ्यमानः ।
आसारेण त्वमपि शमयेस्तस्य नैदाघमग्निं
सद्भावार्द्रः फलति नचिरेणोपकारो महत्सु ॥

After the 21st—

प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते—

B अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः ।
त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसंभ्रमालिंगितानि ॥

अम्भ इति ॥ अम्भोविबिन्दूनां वर्षोदबिन्दूनां ग्रहणे । " सर्वसहापतित-मम्बु न चातकस्य हितम् " इति शास्त्राद्भूस्पृष्टोदकस्य तेषां रोगहेतुत्वादन्तराल एव स्वीकारे । चतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः कौतुकात्पश्यन्तः श्रेणीभूता बद्धपङ्क्तीः॥ अभूततद्भावे च्विः ॥ बलाका बकपंक्तीः परिगणनयैका द्वे तिस्र इति संख्यानेन निर्दिशन्तो हस्तेन दर्शयन्तः सिद्धाः स्तनितसमये त्वद्गर्जितकाले सोत्कम्पान्युत्कम्पपूर्वकाणि प्रियसहचरीणां संभ्रमेणालिंगितान्यासाद्य। स्वयंग्रहणाश्लेषसुखमनुभूयेत्यर्थः । त्वां मानयिष्यन्ति । त्वन्निमित्तत्वात्सुखलाभस्येति भावः ॥

After the 93rd—

C स्निग्धाः सख्यः क्षणमपि दिवा तां न मोक्ष्यन्ति तन्वी-
मेकप्रख्या भवति हि जगत्यङ्गनानां प्रवृत्तिः ।
स त्वं रात्रौ जलद शयनासन्नवातायनस्थः
कान्तां सुप्ते सति परिजने वीतनिद्रामुपेयाः ॥

D अन्वेष्टव्यामवनिशयने संनिकीर्णैकपार्श्वां
तत्पर्यङ्कप्रगलितलवैश्छिन्नहारैरिवास्रैः ।
भूयो भूयः कठिनविषमां सारयन्तीं कपोला-
दामोक्तव्यामयमितनखेनैकवेणीं करेण ॥

After the 110th—

E धारासिक्तस्थलसुरभिणस्त्वन्मुखस्यास्य बाले
दूरीभूतं प्रतनुमपि मां पंचबाणः क्षिणोति ।
घर्मान्तेऽस्मिन्विगणय कथं वासराणि व्रजेयु-
र्दिक्संसक्तप्रविततघनव्यस्तसूर्यातपानि ॥

After the 120th—

F इत्याख्याते सुरपतिसखः शैलकुल्यापुरीषु
स्थित्वा स्थित्वा धनपतिपुरीं वासरैः कैश्चिदाप ।
मत्वागारं कनकरुचिरं लक्षणैः पूर्वमुक्तै-
स्तस्योत्सङ्गे क्षितितलगतां तां च दीनां ददर्श ॥

G तस्मादद्रेर्निगदितुमथो शीघ्रमेत्यालकायां
यक्षागारं विगलितनिभं दृष्टचिह्नैर्विदित्वा ।
यत्संदिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्नात्
तद्गेहिन्याः सकलमवदत्कामरूपी पयोदः ॥

H तं संदेशं जलधरवरो दिव्यवाचा चचक्षे
प्राणास्तस्या जनहितरतो रक्षितुं यक्षवध्वाः ।
प्राप्योदंतं प्रमुदितमनाः सापि तस्थौ स्वभर्तुः
केषां न स्यादभिमतफला प्रार्थना ह्युत्तमेषु ॥

I श्रुत्वा वार्तां जलदकथितां तां धनेशोऽपि सद्यः
शापस्यान्तं सदयहृदयः संविधायास्तकोपः ।
संयोज्यैतौ विगलितशुचौ दंपती हृष्टचित्तौ
भोगानिष्टानविरतसुखं भोजयामास शश्वत् ॥

TRANSLATION

WITH

NOTES CRITICAL AND EXPLANATORY

The title of the Poem (मेघदूत) is a *Bahuvrîhi* compound and **may** be dissolved– मेघो दूतो यस्मिन् (काव्ये)। The poem is also known as *Meghasandes'a* or simply *Megha* in Southern India. (See Introduction).

1. A certain *Yaksha* neglectful of his duties and shorn of his glory by the curse of his lord, which was to last for a year and was unbearable by reason of his separation from his wife, took up his abode among the hermitages on Mount *Râmagiri* which abounded in shady trees and where the waters were rendered sacred by *Sîtâ's* ablutions.

स्निग्धच्छायातरुषु—Ml. interprets छायातरु as नमेरु ' a kind of tree remarkable for its shade. ' Cf. विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः। R. IV.74. But it may more properly be taken in the sense of ' any shady tree ' as Sd. suggests.

रामगिर्याश्रमेषु—*Râmagiri* is identified by Ml. and Vl. with चित्रकूट. But Wilson says that the mountain here alluded to by the poet is रामटेक ' the hill of *Râma* ' which is situated a short distance to the north of Nagpur. But recent archæological explorations point to *Râmagarh* hill in the Central Provinces as the place intended by the poet owing to its extreme proximity to Âmrakûṭa or Amarakanṭaka the source of the Narmadâ river. (See Modern Review, October 1915, pp. 379–386).

2. Having passed some months on that mountain, the lover, who was separated from his wife and whose forearm was bare by the fall of the golden bracelet, saw on the first of *Âshâḍha* a cloud, resting on the peak, which was as beautiful as an elephant stooping to give a side-blow with his tusks in sport with a rampart.

कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः—The fall of the golden bracelet must be due to his being emaciated. Cf. अनभिलुलितज्याघाताङ्कं मुहुर्मणिबंधनात्कनकवलयं स्त्रस्तं स्त्रस्तं मया प्रतिसार्यते। Sa. III 12.

प्रथमदिवसे—The chief objections started by Vl. and some other commentators against this reading are that *S'râvaṇa* is said to be at

hand in verse 4 (प्रत्यासन्ने नभसि &c.), and therefore प्रशमदिवसे is to be preferred as being nearer to it ; and that the remaining period of the exile is mentioned as four months in verse 115 (शापान्तो मे भुजग° &c.), while there will be ten days in excess of this period if the first reading is adopted. Both these objections are properly refuted by Ml. who says that proximity in general of the months *Âshâḍha* and *S'râvaṇa* is meant and not of any particular days thereof ; and the expression ' four months ' is to be understood not in a literal sense but approximately.

वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं—Here वप्र means ' a rampart or mud-wall ' and वप्रक्रीडा ' sporting with a rampart ' by striking against it with horns or tusks. Cf. निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु । R. V. 4. परिणत is a technical term applied to an elephant striking a side-blow with his tusks. (See *Halâyudha* II. 65).

3. Standing with some difficulty before it, which was the occasion of delight, and suppressing his tears, that servant of the lord of the *Yakshas* thought for a long time ; at the sight of a cloud the feelings even of the happy are changed, how much more must this be the case when the person longing for embracing the neck of his beloved one is far away from her ?

कौतुकाधानहेतोः—This reading is preferable to केतकाधानहेतोः, because the former expresses directly the effect produced on the lover's mind by the approach of the rainy season, while the latter only suggests the blooming of the *Ketakî* plant as a characteristic of the rainy season ; but it is hardly a sign presaging the advent of that season on the first day of *Âshâḍha*.

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः—Sd. explains अन्यथावृत्ति by अस्वस्थं or प्रचलोत्कलिकाकुलं. Cf. एतेन पुनर्निर्वृतानामप्युत्कंठाकारिणा मेघोदयेनानर्थार्थानो भविष्यति । Vi. IV.

4. Desirous of sustaining the life of his beloved one, the month of *S'râvaṇa* being at hand, and of sending news of his welfare to her by the cloud, he, full of joy, bade him a welcome couched in affectionate expressions, after worshipping him with fresh jasmine flowers.

प्रीतिप्रमुखवचनं—Ml. takes this as an adverb, but Sd. explains it as an adjective thus :—प्रीत्या प्रमुखं स्नेहनिर्भरं वचनं यत्र तत् ।

5. What possible connection can there be between a cloud which consists of smoke, light, water, and wind, and messages which can be carried by creatures endowed with sound organs of sense? Unmindful of this, through eagerness, the *Yaksha* requested the cloud; for love-smitten persons are naturally incapable of distinguishing between animate and inanimate things.

क्व-क्व &c.—This expression is an instance of विषमालंकार and is frequently employed to express inconsistency between two things or ideas. *Cf.* क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः । R. I. 2; क्व बतहरिणकानां जीवितं चातिलोलं क्व च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते । Sa. I. 10.

प्रकृतिकृपणाः—Sd. explains it as विवेकुमसमर्थाः । Vl. reads प्रणयकृपणाः though he explains it as above.

6. I know thee to be sprung from the world-renowned line of the *Pushkaras* and the *Avartakas*, to be the principal officer of *Indra*, and to be able to change thy form at will; happily, therefore, I, separated from my wife, apply to thee for help; a request preferred to a well-known person, though not granted, is better than one made to a low-born person and complied with.

पुष्कलावर्तकानां—Ml. takes पुष्कराः and आवर्तकाः as two distinct kinds of superior clouds. Sd. explains :—पुष्करं पानीयमावर्तयंति यथाकामं पृथिव्यां भ्रमयंति तेषां । Wilson says that these are so called from their 'including water in their vortices.' Cf. तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करावर्तकादिषु । K. S. II. 50.

प्रकृतिपुरुषं—Vl. dissolves the compound as प्रकृतिषु पुरुषः प्रधानभूतः । प्रकृतिश्चासौ पुरुषश्चेति वा ।

7. O cloud, thou art the refuge of the distressed; please, therefore, take to my beloved one a message from me who am severed from her by the wrath of the Lord of wealth. Thou art to go to the seat of the lord of the *Yakshas*, called *Alakâ*, where the palaces are lighted up by the crescent moon on the head of *S'iva* standing in the garden outside the city.

यक्षेश्वराणां—On this Sd. and Sv. remark :— गुरावेकश्चेति पूज्यत्वाद्बहुवचनं । (Hemachandra II. 2. 124).

बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चंद्रिका°—Here चंद्रिका means 'a crescent moon.' 'शिरश्चंद्रिका = °मूर्धनिबद्धचंद्रकला Sd. Cf. पत्युः शिरश्चंद्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् । K. S. VII. 19. The grammatical rule "बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च"

इति ञ्यः quoted by Ml. here is neither a *Sûtra* nor a *Vârttika* of *Kâtyâyana* ; but it is found in the *Kâs'ikâ* on IV. 3. 58 in the form of a *Vârttika* based on the authority of the *Mahâbhâshya* on IV. 3. 60.

8. Travellers' wives removing their ringlets and encouraged by the prospect (of their husband's return) look up to thee moving in the air. Thou being at work, who would neglect his wife distressed by separation, provided ofcourse he be not, as I am, dependent upon others ?

प्रत्ययादाश्वसन्त्यः—Sd. explains :—निश्चयात्स्वस्थीभवन्त्यः । This is an instance of a deviation from *Pâṇini* though defended by *Haradatta* in his remarks on the *Kâs'ikâ* II. 4. 72. After quoting the instances न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेपि न विश्वसेत् (*Mahâbhârata* वन० 268, 59), आश्वसेयुर्निशाचराः (*Bhaṭṭi.*) and न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्य (*Panchatantra* III. 1) he says :—निरंकुशाः कवयः । अपर आह– क्षमूष् सहने घटादिस्तत्र घटादयः षिता इति सिद्धे षित्करणं ज्ञापकं– अनित्यं गणकार्यमिति । *Mâdhava* in his *Dhâtupâṭha* adds the instance प्रत्ययादाश्वसन्त्यः and says=अत्र गणकार्यस्यानित्यत्वज्ञापनात्—शपो लुङ् न भवति । (Thus the root श्वस् in these instances is regarded as of the 1st Conjugation).

संनद्धे—Sd. explains :—प्रकटितसुरधनुस्ताडिल्लतागर्जितादिसामग्रीके। Cf. नवजलधरः संनद्धोयं न दृप्तनिशाचरः । Vi. IV. 1.

विरहविधुराम्—See note on विधुर in verse 120.
न स्यादन्योप्ययमिव जनो etc.—The words (न कोप्युपेक्षेत), which are implied in the 3rd line, have to be supplied here.

9. And thou whose course is unimpeded wilt certainly find thy brother's chaste wife alive, and busy counting the days [of my exile]. For the tie of hope generally sustains the heart of women which is tender like a flower, full of affection and apt to sink suddenly during separation.

तां चावश्यं दिवस° etc.—Ml. reads this verse as 10th, but it does not harmonize with the context ; because this verse must come after (त्वामारूढं etc.), since the latter indicates the incidental good that the cloud is likely to do, and the former the principal object of the journey. This connection is naturally expressed by the particle च which Ml. omits to explain. Moreover the verses (मद्रं मद्रं नुदति etc.) and (कर्तुं यच्च प्रभवति etc.) look more natural if they are brought together,

as they both describe the auspicious omens that attend the cloud's journey.

आशाबंधः—Cf. आशातंतुर्न च कथयतात्यंतमुच्छेदनीयः प्राणत्राणं कथमपि करोत्यायताक्ष्याः स एकः । Mal. IX.

रुणद्धि—Sd. explains it by अवलंबते, and Sv. by धारयति ।

10. A favourable wind drives thee in a very gentle and suitable manner; this proud *châtaka* bird sings sweetly on thy left: the female cranes, arranged in rows from their experience of the pleasure of conception, will, assuredly, attend upon thee, who art fine-looking, in the sky.

मंदं मंदं नुदति पवनश्चानुकूलो etc.—The two *chas* here may denote simultaneous actions as Sv. suggests. मंदं मंदं—The quotation from "*Vâwnna* मंदं मंदमित्यत्र प्रकारार्थे द्विर्भावः" इति । is positively wrong, the correct one being मंदं मंदमित्यप्रकारार्थे द्विर्भाव इति । The repetition of the word मंदं here denotes the idea of intensity. Thus मंदं मंदं means 'in a very gentle manner.' When the repetition of such adjectives takes the form of a *Karmadhâraya* compound as in verse 112 (मंदमंदातपं स्यात्), the sense conveyed is differeut. Thus मंदमंदातप means 'having a little mild heat.'

यथा—Ml. explains this by सदृशं, but Sd. and Sv. more properly take it in the sense of 'as' connecting the two subordinate sentences in the first half with the principal one in the second.

वामश्चायं etc.—On this Wilson quotes the following verse:—चार्हिणश्चातकाश्चाषा ये च पुंसंगिताः खगाः । मृगा वा वामगा हृ(दृ)ष्टाः सैन्यसंपद्बलप्रदाः ॥

सगंधः—The other sense of this word is 'a relation' which also suits the context equally well, as there is a poetical kinship between the cloud and the *châtaka* bird. Cf. सर्वः सगंधेषु विश्वसिति । Sa. V.

गर्भाधानक्षणपरिचयात्—This may also mean :—गर्भाधाने गर्भग्रहणावसेर क्षणं क्षणमात्रं परिचयः संगमस्तस्मात् । as Sv. suggests.

सेविष्यंते etc.—Cf. प्रोड्डीयेव बलाकया सरभसं सोत्कंटमालिंगितः (मेघः) । Mri. V. 23.

बलाकाः—Sv. explains this as बकस्त्रियः । The word is always feminine. The rainy season is that of their gestation, which explains their attachment to the cloud.

11. And having heard that thunder of thine which is pleasant to the ear and can make the earth overgrown with mushrooms and fertile, the swans, eager to

go to the lake *Mânasa* and supplied with pieces of shoots of lotus-stalks as food for their journey, will become thy companions in the sky as far as *Kailâsa*.

कर्तुं यच्च प्रभवति etc.—The propriety of the particle च, omitted by Ml. in his explanation, is seen by reading this verse immediately after (मंदं मंदं &c.).

उच्छिलींध्राम्—Cf. छत्रके वृक्षजातौ च शिलींध्रं स्मर्यते बुधैः (*Halâyudha* V. 45).
श्रवणसुभगं etc.—Cf. बलाहकाः श्रोत्रमनोहरस्वनाः Rit. II. 3.
मानसोत्काः—The origin of the lake *Mânasa* is explained thus :—कैलासशिखरे राम मनसा निर्मितं सरः । ब्रह्मणा प्रागिदं यस्मात्तद्भून्मानसं सरः ॥ Râm. It lies, as Wilson says, between the mountain *Himâlaya* and *Kailâsa* a lofty range running parallel with the *Himâlaya* on the north of that chain. It is the special resort of the wild grey goose at the beginning of the rainy season. Cf. verse 81.

आ कैलासात्—*Kailâsa* is to the north of the *Himâlaya* and is the fabled abode of *S'iva* and his friend *Kubera*. Cf. verses 60, 61, 62, and commentary thereon.

बिसकिसलयच्छेदपाथेयवंतः—Cf. पश्चात्सरः प्रति गमिष्यसि मानसं त्वं पाथेयमुत्सृज बिसं ग्रहणाय भूयः । Vi. IV15.

12. Embrace thy dear friend, this lofty mountain, and honour him who on his sides is marked with the footprints of *Râma* which are worthy of being worshipped by men ; who (the mountain) on coming into contact with thee every season manifests his friendship by shedding a hot tear due to a long separation.

आपृच्छस्व—*Kshîrasvâmin* in his commentary (*Amara* III. 2. 7) says आप्रच्छन्नं—आङ्पूर्वः प्रच्छिरालिङ्गनादिनानन्दनार्थः, यथा- आपृच्छस्व प्रियसखममुम् । (Thus the root प्रच्छ् with आ means' to honour; 'to pay respects to'). आपृच्छस्व=ज्योकुरु according to Vl.

प्रियसखममुं...शैलं—The mountain *Râmagiri*. (See note on 1).
भवतो यस्य संयोगमेत्य — Sv. connects यस्य with संयोग and भवतः with स्नेहव्यक्तिः, but Ml.'s interpretation is decidedly superior.

13. O cloud, listen to me who am describing the path fit to be pursued by thee, along which thou wilt travel resting on mountains when thou art much exhausted, and drinking the light waters of rivers when thou art exceedingly emaciated ; thou wilt next hear my message expressed in agreeable words.

अभ्यबंधं—'The arrangement of words in which is pleasing.' The reading of Ml. means nearly the same thing.

14. From this place abounding in wet canes, rise into the sky with thy face to the north, avoiding on the way contact with the massive trunks of the quarter-elephants, thy movements, being watched by the silly wives of the *Siddhas* with their uplifted faces, full of surprise as if the wind were carrying away the crest of the mountain.

अद्रेः शृंगं हरति etc.—According to Ml. *Kâlidâsa* aims a side-thrust at his rival *Diṅnâgâchârya* in this verse, which may therefore admit of the following interpretation:—From this place where stands thy champion *Nichula*, ascend, O muse, the heaven of invention, holding up thy head, and avoiding in the course of thy effort the salient faults indicated by *Diṅnâga* with his hands, while thy flight is admired by good poets and fair women filled with surprise and looking upwards as if the genius of the mighty *Diṅnâga* were eclipsed by thee.

As to *Nichula* nothing more is known than the scanty information vouchsafed by Ml. himself. *Diṅnâgâchârya* was a celebrated Buddhist author. He is said to have written a work entitled *Pramâṇa Samuchchaya. Dharmakîrti,* another celebrated Buddhist writer, wrote *Vârttikas* on his works, and both these writers are attacked by *Kumârila.* Ml.'s tradition about *Diṅnâga* being a contemporary of *Kâlidâsa,* also alluded to by an earlier commentator *Dakshiṇâvatâra* is now confirmed by independent evidence. (See Introduction).
अद्रेः—The mountain, of course, must be *Râmagiri* and not *Chitrakûṭa.* (See note on 1).

दिङ्नागानां—The elephants supposed to preside over the eight quarters are :—ऐरावतः पुंडरीको वामनः कुमुदोंजनः । पुष्पदंतः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ *Amara* I. On the plural form here Sd. remarks :—ननु कुबेरगुप्तायां दिशि प्रस्थितस्यास्य बाधाविधायक एक एव गजः संभवति तत्कथं बहुवचनं । उच्यते बहुत्वमेवात्र विवक्षितं यदंबुदं प्रति यक्षशिक्षेयम् । दिगंतराणि परिहृत्य त्वयोत्तरैव हरित्तूर्णं गतव्येति भावः ।

स्थूलहस्तावलेपान्—Sv. explains :—पुष्टशुंडादंडस्पर्शान् । Sd. :— पीवरकराघातान् ।

15. This fragment of *Indra's* bow in front, as fine-looking as a combination of the rays of gems, rises from the top of the anthill ; from which thy dark body will

receive very great splendour, as that of *Vishṇu* in the disguise of a cowherd derives from a glittering peacock feather.

रत्नच्छायव्यतिकरः—This reading is equally good with that of Ml., the form (रत्नच्छाय°) being explained by *Pâṇini's* rule " छाया बाहुल्ये ".

पुरस्तात्—Explained as पूर्वस्यां दिशि by Sd. and Sv.

वल्मीकाग्रात्—On this Sd. says :—इंद्रचापं किल वल्मीकांतर्व्यवस्थितमहानागशिरोमणिकिरणसमूहात्समुत्पद्यते । Sd. also interprets वल्मीकः as सातपो मेघः, but cites no authority for it. *Varâhamihira* thus explains the origin of a rainbow :—सुर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघट्टिताः साभ्रे वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यंते तदिंद्रधनुः ॥ केचिदनंतकुलोरगनिश्वासोद्भूतमाहुराचार्याः ।

धनुःखण्डम—Here Vl. reads धनुष्खण्डम् and supports it by *Pâṇini Sûtra* नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्य (VIII. 3. 45). But *Chandragomin* omits नित्य in his *Sûtra* समासेनुत्तरस्य (VI. 4. 39) and thus sanctions the form धनुःखण्डम् also given by Ml. and other commentators.

गोपवेषस्य—The allusion here is to the belief that *Vishṇu* was a cowherd in his childhood during the 10th incarnation which is fully described in the *Harivaṁśa* and the *Bhâgavatapurâṇa.*

16. When observed by the village women, with eyes full of affection and ignorant of the amorous sportings of the eye-lashes, because the fruit of agricultural labour depends on thee, retire a little to the west after ascending the *Mâla*, where the fields are at once rendered fragrant by the operation of the plough and then pursue thy northerly course at a swifter pace again.

° लोचनैः पीयमानः—Cf. ता राघवं दृष्टिभिरापिबंत्यः । R. VII. 12, and तमेकदृश्यं नयनैः पिबंत्यः । K. S. VII. 64.

सद्यःसीरोत्कषणसुरभिक्षेत्रं—Ml. takes सद्यःसीरोत्कषणसुरभि as an adverb modifying आरुह्य ; Vl. as an adjective qualifying क्षेत्रं; but Sd. and St. take the whole as a *Bahuvrîhi* compound qualifying मालं. The last interpretation is the best as it then properly describes the region called *Mâla.* (See below).

मालं— Ml. and St. interpret *Mâla* as उन्नतभूतलं। Sv. as मालाख्यं देशं । and quotes:—मालं देशे वनेप्युक्तं मालं ग्रामांतराटवी । मालं मालवदेशे च वसतेर्भूमिरूर्ध्वका ॥ Sd. says:—मालं क्षेत्रसमूहं । मालाख्यं देशं वनभूमिं वा । अत्र केचिन्मालं मालाभिधानं क्षेत्रमिति ब्रुवते तन्न युक्तं कस्यचिदेकस्यादत्तीमिति क्षेत्र(स्या)रोहणेन सकलजनपदवधूनां प्रीतिस्निग्धनयनत्वं न स्यात् । Of these interpretations 'a particular district'

called *Mâla* is preferable. Wilson identifies *Mâla* with a place called Malda, a little to the north of Ratanpore.

किंचित्पश्चात्—St. says मनाक्पश्चिमभागेन । Sd. मनाक्पश्चिमभागाश्रितं । while Vl. explains:—किंचिन्मनागारुह्य पश्चादनंतरं । but the last interpretation is not acceptable as it is not reconcilable with भूयः 'again.' Vl.'s interpretation of भूयः=बहुतरं is not happy.

17. The mountain *Âmrakûṭa* will cheerfully bear thee on its head when thou art fatigued by the journey, because thou hast extinguished the wild fire with shower. Not even a low person, in consideration of previous favours, refuses shelter to a friend who is come to seek refuge ; how much less will one so high ?

आम्रकूटः—Wilson correctly identifies this with Amarakaṇṭaka. It is so called from the abundance of mango trees in the surrounding forests. It is the source of the *Narmadâ* mentioned further on, and forms the eastern portion of the *Vindhya* mountain.

तथोच्चैः—The word उच्चैः, though an indeclinable, has here the force of an adjective.

18. When thou, resembling in colour an oiled braid of hair, art seated on the summit, the mountain *Âmrakûṭa*, whose sides are clothed with wild mango trees shining with ripe fruit, and which is like the earth's nipple, dark in the centre and white on the rest of its surface, will indeed attain to a state worthy to be seen by heavenly pairs.

स्निग्धवेणीसवर्णे—According to Sd., St. and Sv. स्निग्ध means कांतिमत्.

19. Resting for a short while on it (the *Âmrakûṭa*) whose bowers of creepers are used by the wives of foresters, and traversing the road beyond it at a swifter pace by reason of the discharge of water, thou wilt see the *Narmadâ* parted into streamlets at the foot of the *Vindhya* rugged with stones and resembling the figures composed of the marks of painted streaks on the body of an elephant.

तत्परं वर्त्म तीर्णः—Vl. explains :– तस्मादनंतरं वर्त्म मार्गमवतीर्णः । which means 'alighted on the road beyond it.'

रेवां—Another name of the *Narmadâ*, one of the holy rivers of India. It rises from the mountain *Âmrakûṭa*, flows westward, and falls into the gulf of Cambay.

विंध्यपादे—*Vindhya* forms the southern boundary of *Âryâvarta*, reaches almost from the eastern to the western sea, and constitutes the limit between Hindustan proper and the Deccan.

विशीर्णां—Sd. explains this as :—विकीर्णां शतशः स्फुटितप्रवाहाम् ।
भक्तिच्छेदैः etc.—This is explained by Sd. as :—भक्तिच्छेदैर्विच्छित्तिपत्रभंगैर्विरचितां विन्यस्तां । Cf. भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता भाति भूतिरिव मत्तदंतिनः । K. S. VIII. 69.

20. Having poured out showers of rain, thou wilt take its water which is fragrant with the juice of wild elephants and whose current is obstructed by bowers of *jambû* trees. The wind will not be able to move thee full of water ; for every thing empty becomes light ; fullness contributes to heaviness.

तिक्तैः—The other sense of this word given by Ml. is ' pungent ' and the verse suggests that a person, to whom an emetic is administered, must also take a pungent decoction to prevent a tendency to flatulence.

अंतःसारं—Sv. explains :—अंतर्मध्ये सारं जलं यस्य । The other sense of the compound is ' endowed with strength ' as given by Ml.
तुलयितुं—St. and Sv. explain this as :—अभिभवितुं पराभवं कर्तुं वा । Sd. as:—आंदोलयितुं ।

21. Seeing the *kadamba* flower green and brown with half-grown filaments and the plantain trees which have put forth their first buds in the marshes, and smelling the very fragrant odour of the soil in the burnt forests, the deer will indicate the path of thee discharging drops of water.

दग्धारण्येष्वधिकसुरभिं etc.—This reading is preferable to that of Ml. for the following reasons:—The word अधिक gains in propriety, and of the two *chas* the first connects नीपं and कंदलीः and the second the two gerunds दृष्ट्वा and आघ्राय. If the reading (जग्ध्वा etc.) of Ml. were adopted, there would be three gerunds and two *chas,* and the object of जग्ध्वा would be too remote from it.

सारंगाः—Ml. takes the word to mean either 'elephants' or 'deer'. Sv. adds that it may also mean 'back bees.' Sd. takes it to mean all these and the '*châtaka* birds.' Vl. takes it to mean 'peacocks' but cites no authority. St. says that here it only means 'deer,' and I think, rightly; since *Kâlidâsa*, uses this word frequently in this sense. Cf. एष राजेव दुष्यंतः सारंगेणातिरंहसा । Sa. I. 5, इमं तावत्प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं सारंगमासीनमभ्यर्थये । Vi. IV. It is also used by *Kâlidâsa,* though rarely, in the sense of the '*châtaka* birds' in प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारंगैरभिनंदितः । R. XVII. 15. The derivation of सारंग according to *Pâṇini* is (सार + अंग = सारंग). It is a *Bahuvrîhi* compound dissolved as सारमंगं यस्य सः । While the dissolution (सारं गच्छति or सारं गायति, etc.) proposed by other commentators is rather fanciful.

22. I suppose, O friend, that though desirous of travelling quickly for my beloved one's sake, thou wilt be delayed on every mountain fragrant with *kuṭaja* flowers. Received with cries expressive of welcome by the peacocks whose eyes are full of tears, thou wilt try to travel rapidly by some means or other.

मत्प्रियार्थं—Sd. says :—मदभीष्टकार्यसाधनार्थं । अस्मत्प्रियासंदेशकथनार्थं वा । Ms. :—मदीया प्रिया मत्प्रिया तदर्थं । अथवा मत्प्रियं संदेशप्रकाशनलक्षणं तदर्थं ।

23. At thy aproach the *Daśârṇa* country will have its garden-hedges whitened by *ketakî* flowers open at the apex, its trees in the villages disturbed by the nest-making of domestic birds, the skirts of its *jambû* forests dark with ripe fruit, and the swans making a few days' halt there.

सूचिभिन्नैः—St. says :—सुच्याकारेषु मुकुलाग्रेषु भिन्नैर्विकसितैः । The *Ketakî* plant is also called सूचिपुष्प.

°ग्रामचैत्याः—St. says :—ग्रामाणां चैत्यानि चतुष्पथस्थवृक्षाः । Sd. :—चैत्याः पूज्यपादपाः पिप्पलादयाः । Vl. takes चैत्य to mean a बुद्धालय, but it is not preferable to what Ml. and other commentators say.

गृहबलिभुजां—This is explained by St. :—गृहेषु बलिं भुंजत इति । Some take गृह in the sense of कलत्र which is far-fetched.

°जंबूवनांताः—Here, as in *Śiśupâlavadha* IV. 40, Ml. explains अंत by रम्य, and cites in support *Vis'va* and *S'abdârṇava.* But this interpretation, though ingenious, is not acceptable. वनांत is always used by

Kâlidâsa and other classical authors in the sense of 'a forest-region or the skirts of a forest.' Cf. (तं) आवर्तमानं वनिता वनांतात् । and वृत्तः स नौ संगतयोर्वनांते । R. II. 19, 58 ; यत्र रम्यो वनांतः Ut. II. Also Cf. Rit. I. 22, 26 and II. 23. St. explains:—जंबूवनानामंताः पर्यंताः । and *Lakshmînivâsa*:—जंबूवनप्रदेशाः ।

कतिपयदिनस्थायिहंसाः—There is a deviation here from *Pâṇini's* rule which, as Ml. and St. observe, is frequently disregarded. According to it the compound ought to be दिनकतिपय° like उदश्वित्कतिपयं.

दशार्णाः—St. says that this district is situated to the north of the *Vindhya* mountain. It corresponds, according to Wilson, with the Dosarene of Ptolemy and the Periplus. The word is, according to *Kâtyâyana,* derived from दशन् + ऋण, and means 'the district of the ten citadels.' It may be identified with छत्तीसगड. There is also a river of the same name flowing through it.

24. Going to the capital of that (country), whose name *Vidiśâ* is famed throughout the quarters, thou wilt at once realise the great wish of a lover ; where thou wilt drink the sweet water of the undulating *Vetravatî*, which resembles a frowning face, in an agreeable manner, because of thy thunderings near the banks.

प्रथितविदिशालक्षणां—*Vidiśâ*, the modern Bhilsa in Mâlvâ, stands on the *Vetravatî*. The district is frequently called *Vaidis'a* after its capital *Vidiśâ*.

स्वादु यत्र—In Ml.'s reading यत् means 'since' and तत् means 'that, well-known'.

वेत्रवत्याः—The modern name of this river is Betwa. It rises on the north side of the *Vindhya* chain, traverses the province of Malva, and falls into the Jumna below Kalpee. Cf. मज्जन्मालवविलासिनीकुचतटास्फालनजर्जरितोर्मिमालया वेत्रवत्या परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् । Kâd. I.

25. In order to take rest there, thou wilt stay on the mountain called *Nîchaiḥ* bristling, as it were, at thy touch with the *kadamba* trees having full-blown flowers ; (the mountain) which, by means of its stony houses redolent of the perfume used by harlots when sporting, discloses the licentious youth of the townsmen.

नीचैराख्यं गिरिं—This must be the name of a hill near Bhilsa and not necessarily ' a hill of little elevation' as some commentators observe.

विश्रान्तिहेतोः—Here Ml. Vl. etc. read विश्रामहेतोः, and Vl. remarks—विश्रामशब्दः कवीनां प्रमादजः । Ml., however, defends the word by quoting *Chandra Sûtra* ' विश्रामो वा. ' But there is no such *Sûtra* in चन्द्रव्याकरण, which sanctions only the form विश्राम by the *Sûtra* VI. I. 42. Perhaps Ml. may have in his mind the जैनेन्द्र *Sûtra* विश्रमोवा (V. 2. 41). Cf. *Śâkaṭâyana* IV. 1. 233, and Hemachandra IV. 3. 56.

पुलकितमिव – Lit. ' With the hair standing on end as it were. ' The erection of the hair is supposed to be the effect of pleasure.

26. Having refreshed thyself, proceed, sprinkling with drops of fresh water the buds of the jasmine in the gardens on the banks of the *Vananadî*, and acquainted for a moment, by affording shade, with the faces of the women gathering flowers whose ear-lotuses have faded owing to the trouble of wiping the sweat on their cheeks.

वननदीतीरजानां—Here Ml.'s reading, as well as his explanation, is vague and not satisfactory. From the reading in the text it is clear that वननदी must be a proper name, as the whole expression defines the locality of the ' gardens.' Sd. reads नवनदी°, but it seems also to read वननदी° from the explanation, where it adds :–अथवा मालवदेशे यूथिकाखंडमंडितोद्यानमालिततीरदेशा वननदी नाम्ना सरिदस्तीति। Cf. Vl. काननसरिन्नदीविशेषो वा

27. Though the road is circuitous for thee travelling to the North, yet do not fail to take interest in the balconies of the palaces of *Ujjayinî*. If thou art not amused by the eyes of the townswomen there with unsteady side-glances and dazzled by flashes of lightning, thou wilt be deceived.

उज्जयिन्याः—This was the capital of the district of *Avantî*. It is mentioned in the Nasik cave-inscriptions. Ptolemy mentions it as the capital of king *Chashṭana* (A. D. 150). It is one of the seven sacred places in India and visited by numerous pilgrims. It is on the bank of the *Siprâ* and is famous for the temple of *Mahâkâla*. It is also called विशाला and अवंतिका.

वंचितः स्याः—Lit. ' Thou wilt be deceived ' (*i. e.* you will have lived in vain). St. says :–व्यर्थजन्मा भविष्यसि । अथवा यदि तवैवं नोपदिशामि तर्हि त्वं मया वंचितोसि ।

28. Coming on thy way across the *Nirvindhyâ*—having for its girdle-string a row of birds noisy on account of the turbulence of the waves, moving in a beautiful manner owing to stumbling (against rocks), and manifesting its navel-like eddies—drink its waters (enjoy her love); for amorous gestures are women's first expressions of love.

निर्विन्ध्यायाः—Name of a river in Mâlvâ. It springs from the *Vindhya* range as its name implies. It is also mentioned by *Jinasena* in his *Âdipurâṇa*.

रसाभ्यंतरः—In this expression रस means 'water' as well as 'love.'

29. The river *Sindhu*, whose scanty water is braid-like, and whose colour is white on account of withered leaves falling from the trees growing on the banks, manifests, by her being love-lorn, the good fortune of thee, O fortunate one, who hast crossed the *Nirvindhyâ*. Thou alone shouldst adopt the means by which it will abandon its leanness.

तामतीतस्य सिंधुः—This reading is preferable to that of Ml., as there is a river called *Kâlâ-sindhu* in Mâlvâ, which falls into the Chambal. This is supported by Sd. nnd Sv. who say that there is a river of this name in the district. Ml.'s interpretation of अतीतस्य is far-fetched, which is due to his ignorance of the fact stated obove.

30. On reaching the country of the *Avantis*, abounding in old villagers conversant with the story of *Udayana*, approach the town of *Ujjayinî*, mentioned before, which is great in wealth and which is, as it were, a brilliant part of heaven created by the remaining merit of the denizens of heaven who have descended to earth when the reward of their merit had run short.

अवंतीन्—A part of Mâlvâ, with Ujjein as its capital.
उदयनकथा°—For the story of उदयन or वत्सराज *See* note on verse 32.
विशालां—Another name of Ujjein as intimated before. Vl. and Sd. take it as an adjective of पुरीं and explain it as:—विशिष्टाः (विविधा वा) शालाः प्राकारा यस्यां सा ।

31. Where every morning the breeze from the *Siprâ*, lengthening the loud cooing of the cranes rendered sweet by intoxication, fragrant by reason of its contact with the sweet smell of blown lotuses, and agreeable to the body, removes the languor of women due to sensual pleasure, like a lover who employs flattering terms in his address.

सिप्रावात:—*Siprâ* is the name of the river on which Ujjein stands. Cf. सिप्रातरंगानिलकंपितासु विहर्तुमुद्यानपरंपरासु । R. VI. 35.
प्रार्थनाचाटुकार:—Cf. चाटुकार इव दक्षिणानिल: । K. S. VIII. 25.

32. Here *Vatsarâja* carried off the beloved daughter of *Pradyota*. Here too there was the golden garden of *tâla* trees belonging to that very king. Here indeed roamed the elephant *Nalagiri* uprooting his post in madness. With these stories well-informed persons divert their relatives who come on a visit to this place.

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं etc.—Ml. pronounces this verse and the following one spurious but his judgment is erroneous as they are found in the *Pârs'vâbhyudaya*.

Vl. says that the story of *Udayana* is given in the *Bṛihatkathâ*. This work was composed by *Guṇâḍhya* in the *Paiśâchî* dialect. It has been translated into Sanskrit by *Kshemendra* and *Somadeva*. The work of the latter is called कथासरित्सागर. The story as given in this work may be summarized thus:—" चंडमहासेन was a sovereign of Ujjein, who had a daughter named वासवदत्ता. The princess sees the figure of वत्सराज or उदयन in a dream, and becomes enamoured of him. She contrives to inform him of her love and he carries her off from her father." According to Sd. चंडमहासेन was another name of प्रद्योत mentioned in the text, and according to Sv. he was also called चंडप्रद्योत.

नलगिरि:—Was the name of a furious elephant given to प्रद्योत by Indra.

33. Seeing brilliant pearl-strings with precious stones in the centre, crores of conch-shells and pearl-oysters, emeralds dark green like young grass and emitting rays of lustre, and fragments of corals exposed for sale at the

markets, one is led to suppose that the oceans must have only water left in them.

तारान्—Sv. explains:–उज्ज्वलान् । St. :—स्थूलानुज्ज्वलान्वा ।
तरलघुटिकान् Here °घुटिकान् may probably be a mistake for °गुटिकान् or °गुलिकान्. St. explains:—निस्तलमुक्ताफलान्. Sd. :–तरला नायकमणयस्त एव गुलिका येषु तान् ।

तोयमात्रावशेषान्—The appellation (रत्नाकर) of the ocean loses its significance, since it is dispossesed of all its gems to adorn this town.

34. With thy body fattened by the incense used in perfuming the hair and escaping from the lattice-windows, with the dance given as a present (to thee) by the domestic peacocks through brotherly affection,—having recovered from the fatigue, as thou art exhausted by the journey, in the palaces of this (town) scented with flowers and marked with the red lac from the feet of beautiful women—

जालोद्गीर्णैरुपचित° etc.—This verse together with the next must be treated as युग्म or युगल, as is done by Sv. and Sd. Ml. does not do so, as his reading is different.

बंधुप्रीत्या—As for the belief that there is a natural friendship between a cloud and the peacock *See* Ml.'s commentary on verse 64 (हेमांभोज° etc.). Cf. सुहृद: in verse 87.

35. And being eagerly watched by the attendants (of *S'iva*) because thy splendour is like unto that of their lord's neck, thou wilt go to the holy abode of *Chaṇḍîs'vara*, the master of the three worlds, where the garden is shaken by the breezes from the *Gandhavatî*, redolent of lotus pollen and fragrant with the perfumes used by young women engaged in sporting themselves in the waters.

भर्तुः कंठच्छविरिति—The god *Śiva* swallowed the poison produced at the churning of the ocean to save the universe, which made his throat dark blue. Hence his name कंठेकाल: or नीलकंठ:.

चंडीश्वरस्य—Lit. 'the Lord of चंडी or *Pârvatî*,' *i. e. Mahâkâla* referred to in the next verse.

गंधवत्याः—*Gandhavati* is the name of a river in Mâlvâ.

°स्नानतिक्तैः—Sv. explains:-स्नानानि चूर्णानि तैस्तिक्ताः सुरभयः। Sd.:-स्नानानि स्नानीयचूर्णानि तैस्तिक्तः सुरभयः।

36. Though reaching *Mahâkâla* at another time, thou shouldst, O cloud, wait till the sun passes beyond the range of thy sight; playing the laudable part of a drum during the evening worship of *S'iva*, thou wilt receive the complete fruit of thy deep thunderings.

महाकालं—*Mahâkâla* is the name of the sacred place, as well as of the image of *S'iva* in Ojjein. It is one of the twelve *Jyotirlingas.*

अत्येति भानुः—Those, who perfer to read अभ्येति here do not see that the cloud is told simply to wait till sunset in order to attend the evening worship of *Śiva*, to see the city and rest there during the night, and then to resume his journey after sunrise on the following day. (*See* verse 40).

37. There on receiving from thee the first drops of rain pleasing to the nail-marks (on their bodies) the dancing girls–whose girdles tinkle by the movements of their feet and whose hands are wearied by playfully waving the *chauris* with handles adorned by the luster of the gems (of their bangles)–will cast at thee side-glances as long as rows of bees.

रत्नच्छायाखचित°—The other interpretation of this offered by Sd. and others (*viz.* रत्नच्छायाखचिता वलय उद्गरलेखास्तासामेव चामरग्राहिणीनां यैस्तै), is hardly satisfactory.

नखपदसुखान्—Wilson's interpretation of this is wrong. Sd. explains it :-नखपदवत्सुखजनकान्। अथवा नखपदानां सुखान्। where नखपद or नखक्षत, as given by Ml.. means 'the nail-marks made on their bodies by their lovers.' This is also supported by a *Jaina* commentator who says:- सुरतक्रीडायां रमणदत्तनखक्षतामिव सुखदायिकान्। Cf. वेणुना दशनपीडिताधरा वीणया नखपदांकितोरवः R. XIX. 35. (Also see verse 101 Ibid).

38. Afterwards overhanging in a circular form the raised arms (of *S'iva*) resembling a forest of tree, and assuming the lustre of the evening as red as a fresh China rose, take away *S'iva's* desire for a wet skin of an

elephant at the opening of the dance, thy devotion being watched by *Pârvatî* with eyes free from fear and steady.

आर्द्रनागाजिनेच्छा—Here the cloud is requested to serve as a substitute for the wet skin of the elephant demon (गजासुर), which *S'iva* used in his dance, so as to quiet the fears of *Pârvatî*.

दृष्टभक्तिः—According to *Pâṇini's* rule this compound ought to be दृष्टाभक्तिः; but this is one of the well-known deviations from *Pâṇini* which are found in *Kâlidâsa's* works. *See* also Ml.'s commentary on R. XII. 19.

39. To women there, who go to lovers' houses at night when the sight is obstructed by thick darnkness in the high-way, show the path by lightning bright like a streak of gold on a touch-stone, and do not make noise by thundering and discharge of water, for they are timid.

सूचिभेद्यैः—'So thick that it can be pierced with a needle.' On this Sd. says :—अतिनिबिडत्वात्तमसां कविसमये सूचिभेद्यत्वमिष्यते । औपचारिकोयं धर्मः ।

कनकनिकषस्निग्धया—Here Ml. takes स्निग्ध in the sense of 'lustre' and supports it by quoting *S'abdârṇava*. But the word may be taken in its ordinary sense of 'bright, shining.' Sd. explains it:—कषीपलस्फुरत्कांचनरेखासवर्णया । Cf. कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया मम नोर्वशी । Vi. IV. 1.

दर्शयोर्वीम्—Cf. Ṛit. II. 40.

मा च भूः—Here it is needless to remark that this reading is preferable to that of Ml. as there are two verbs which must be joined by च.

40. Having passed that night on some house-roof where pigeons rest, thou, whose lightning-wife is fatigued by constant shining, wilt accomplish the rest of the journey when the sun rises again. Indeed those who have undertaken important business for their friends are never remiss.

भवनवलभौ—St. says:—वलभौ उपरितनभूभौ । Cf. सौधान्यत्यर्थतापाद्वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि । Mâlvi. II. 12.

पुनरपि—those who prefer to read अभ्येति in verse 36 connect this word with दृष्टे सूर्ये । But Ml. connects it with वाहयेत् and this seems preferable. (*See* note on verse 36).

वाहयेदध्वशेषं–Cf. स वाह्यते राजपथः शिवाभिः । R. XVI. 12.

सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः–This compound, which ought to be अभ्युपेतसुहृदर्थकृत्याः, is defended by Ml. according to Patañjali's Mahâbhâshya on (II. 1. 1)––सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः । This means that a relative term, which presupposes the existence of another term, may become a member of a compound though the other term be outside the compound.

41. At that time the tears of disappointed women require to be wiped by lovers, therefore avoid the sun's path quickly ; for when he has returned to remove the dew-tears from the lotus-face of the lotus creeper, he would be extremely wroth with thee impeding his beams.

नलिन्याः—Here, as in verse 70, नलिनी is used in the sense of 'a lotus creeper' as पद्मिनी is verse 84. In *Kâlidâsa* the words नलिनी, पद्मिनी, कमलिनी, etc. are generally found in this sense. Cf. सुरगज इव बिभ्रत्पद्मिनीं दंतलग्नां । K. S. III. 76, नलिनीं क्षतसेतुबंधनो जलसंघात इवासि विद्रुतः । K. S. IV. 6, अभिययुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः । R. IX. 30. न पर्वताग्रे नलिनी प्ररोहति । Mṛi. IV. 17.

कररुधि––There is also an allusion to the other sense of कर, viz. 'a hand.'

42. Even thy reflected image, naturally beautiful, will find its way into the limpid water of the *Gambhirâ* as into a pure mind ; therefore it does not become thee to disappoint through insolence, its glances consisting of the quick gambols of the fish.

गंभिरायाः—*Gambhirâ* is the name of a river in Mâlvâ. It is mentioned by *Jinasena* in his *Âdipurâṇa* chapter XXIX.

छायात्मापि–Sd. explains thus :—छाया प्रतिबिंबं तद्रूप आत्मा । St. says :—छायात्मापि प्रतिबिंबमपि । साक्षात्त्वदीयस्तावत्तिष्टतु तव प्रतिबिंबमपि लप्स्यत इति शब्दार्थः । The gist of all this is 'that despite thyself, thy reflection will enter the water.'

धैर्यात्–Ml.'s interpretation of this word is unusual. The interpretation of Vl. and other commentators, viz. गांभीर्यात् or धीरत्वात 'through self-control, firmness of mind, etc.' is more natural.

43. There will be difficulty attending the departure of thee hanging down, O friend, after taking away its dark water, resembling clothes, which has reached

the branches of the canes, which is as it were slightly held up by the hand, and which has left the bank resembling the loins. Who, that has tasted the pleasure, is able to give up a fair one with loins uncovered ?

44. The cool breeze, which ripens the wild figs, which is agreeable owing to its contact with the smell of the earth swollen by thy showers, and which is inhaled by the elephants with a sweet sound in their trunks, will blow beneath thee desirous of approaching *Devagiri*.

स्रोतोरंध्रध्वानि°—Vl. and Sd. say that the word स्रोतस् itself is a synonym of करिकर 'trunk of an elephant,' & quote *Mâgha* XVIII 49. in support.

नीचैर्वास्यति etc.—According to Ml. the meaning is 'the wind will waft or fan thee gently. But St. takes it more literally thus:—ते तव नीचैरधस्ताद्वास्यति ।

देवपूर्वं गिरिं—The place *Devagiri* alluded to here may be the same with a place called in the map Devagara situated south of the Chambal in the centre of Mâlvâ. This hill is the site of a temple of *Kârttikeya*. This place should not be confounded with देवगिरी or दौलताबाद in the Deccan. With देवपूर्वं etc. Cf. दशपूर्वरथं etc. R. VIII. 29.

45. Assuming the form of a flower, O cloud, thou wilt sprinkle on *Kârttikeya*, who has taken up his abode permanently there, showers of blossoms wet with the water of the celestial Ganges ; for that lustre, surpassing the sun, was placed by *S'iva*, with a new moon on the forehead, in the mouth of fire with a view to the protection of *Indra's* armies.

वासवीनाम् Upon this Vl. remarks that वासवीनां is a mistake for वासवीयानां according to *Pâṇini Sûtra* IV. 2. 114. But Ml. refers to the general *Sûtra* तस्येदम् (IV. 3. 120) as his authority for the word.

हुतवहमुखे etc.—One of the many names of *Kârttikeya* is अग्निभूः 'sprung from fire' (Cf. पावकेः in verse 46). He is also called शरजन्मा 'born in the forest of *Śara* grass' (Cf. शरवणभवं in verse 47). *Kârttikeya* was generated from the semen of *Śiva*, and cast into *Agni* who, too weak to retain it, cast it into the Ganges. The semen is also represented to have been cast into a thicket of *Śara* grass. Thence it was swallowed by the six *Kṛittikâs*, every one of whom produced a

male child. But these six children born severally were combined nto one with six heads and twelve hands. He was appointed the commander of the army of *Indra*, and slew the demon *Târaka*. He is represented as riding a peacock. Cf. सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् । R. II. 75.

46. Afterwards, with thy thunderings made greater by being re-echoed by the mountain, thou wilt cause that peacock of *Kârttikeya* to dance, the outer corners of whose eyes are brightened by the lustre of *Śiva's* moon, and whose fallen feather, covered with circles of streaks of lustre, *Pârvatî* places in her ear, instead of a lotus petal, through affection for her son.

कुवलयदलप्रापि etc.–One interpretation of this word is 'places the feather along with a lotus petal.' In this case it is an adjective of बर्हं. Another interpretation is 'places the feather in her ear which ought to hold a lotus petal.' In this case it qualifies कर्णे.

पावकेः—Lit. of the god 'sprung from fire.' *See* note on verse 45.

47. After worshipping the god *Kârttikeya* born in the forest of the *śara* grass, thou, whose path is left by pairs of the *Siddhas* with lutes in their hands through fear of water-drops, and who hast travelled some distance, wilt halt (there), intending to honour the fame of *Rantideva* which has assumed on the earth the form of a stream and which is sprung from the sacrifice of kine.

शरवणभवं—See note on verse 45.

सुरभितनयालंभजां etc.—The river alluded to here is *Charmaṇvatî*, the modern Chambal. *Rantideva* is fabled to have killed many kine in sacrifices, and their skins sent forth a stream of blood which received the name *Charmaṇvatî*. See the *Mahâbhârata* (वनपर्व), and the *Bhâgavata Purâṇa*.

रंतिदेवस्य—*Rantideva*, king of *Das'apura*, was the son of *Sankṛiti* and six in descent from *Bharata*. He was pious and offered many sacrifices.

48. When thou, resembling *Kṛishṇa* in colour, art stooping to drink water, the current of that river, which

though large appears slender through distance, will be seen, by celestial beings moving in the air and fixing their eyes, as if it were the earth's single-stringed pearl necklace with a large sapphire in the centre.

वर्णचौरे—Cf. कुंदक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषां in verse 49.

पृथुमपि तनुं etc.—Here Wilson seems to have missed the poet's meaning. It is the current of the river that is likened to a pearl-necklace, and the cloud stooping down to drink of its water to a sapphire in the centre. This is one of the finest images to which the poet frequently recurs. Cf. एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरांतरभावतन्वी । मंदाकिनी भाति नगोपकंठे मुक्तावली कंठगतेव भूमेः ॥ R. XIII. 48.

आवर्ज्य—St. explains it by नमयित्वा, Sd. by आनम्य, and Vl. by निक्षिप्य. All these convey the notion of 'bending or casting down' which is perhaps better than Ml.'s explanation.

49. After crossing that river proceed, making thy form an object of curiosity to the eyes of the fair ones of *Daśapura* which are familiar with the movements for the creeper-like eyebrows, which have dark and variegated tints and flashing up by reason of the up-lifting of the eye-lashes, and which assume the beauty of the bees following the movements of the jasmine.

कुंदक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषां—The *kunda* flower is white and the bee seated in the centre of its cup is black. These two together afford a very striking resemblance to the dark iris and white ball of a full black eye.

दशपुरवधु°—*Daśapura*, the modern Dasor or Mandasor on the north or left bank of the Sivadâ, is the chief town of the district of that name in the western Mâlvâ division of central India. It must have been a very prosperous town in ancient times as it is mentioned in the *Mahâbhârata*, the Nâsik inscriptions, and the *Gupta* inscriptions.

°नेत्रकौतूहलानां—Here Sd. remarks :—दशपुराभिधाननगर-नारीनयनाश्चर्यालोकनानां । कौतुकं कारणं विलोकितं कार्यं । कारणे कार्योपचारात्कौतुकं जनयन्निरीक्षितानामिति भावः ।

50. Entering next the region of *Brahmâvarta* by thy shadow, thou wilt proceed to the memorable *Kurukshetra*, which reminds one of the war between the *Kshatriyas*, and where *Arjuna* covered with hundreds

of sharp arrows the heads of warriors as thou dost the lotuses with showers of rain.

ब्रह्मावर्तं—Lit. 'the abode of *Brahman*,' is a region between the rivers *Sarasvatî* and *Drishadvatî* (*Manu* II. 17). It is north-west of *Hastinâpura*, and contiguous to *Kurukshetra*. See *Manu* II. 19.
क्षेत्रं क्षत्रप्रधन°—'The scence of the battle between the *Pândavas* and *Kauravas*', called *Kurukshetra*, lies a little to the south-east of Thaneshvar. It is still a place of pilgrimage, and watered by the river *Sarasvatî*.

अभ्यवर्षन्मुखानि—Cf. मेघाः सस्यमिवांभोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः । R. XV. 58.

51. O gentle one, having used those waters of the *Sarasvatî* which *Balarâma*, who did not take to fighting through his affection for his relatives, drank, abandoning wine possessed of pleasant flavour and marked by *Revatî's* eyes (reflected), thou wilt become inwardly pure, dark only in colour.

रेवतीलोचनांकां—*Revatî* was the wife of *Balarâma*, and shared in the revels of her husband. Hence the wine is said to be marked by the reflections of her eyes. Sd. says :—सहपानाद्रेवतीलोचनप्रतिबिंबसंभवः ।
सौम्य—Here and elsewhere Vl. reads सोम्य and explains it (सोम इव सोम्यः) by *Pâṇini's Sûtra* शाखादिभ्योयत् V. 3. 103. But the शाखादिगण is not an आकृतिगण nor does it specifically mention this word. Older and better authorities are *Amara* and *Kshîrasvâmin*. *Amara* gives सौम्यं तु सुन्दरे सोमदेवते (III. 3. 162) and *Kshîrasvâmin* explains सोमो देवतास्येति सौम्यम् । सोमाट्ट्यण् (VI. 2. 80) । सुन्दरे तूपचारात् ।

सारस्वतीनां—The *Sarasvatî*, one of the holy rivers of India, falls from the southern portion of the *Himâlaya* and runs into the great desert where it is lost in the sands. It flows a little to the north-west of *Kurukshetra*. Sd. quotes the following verse :—गंगा कनखले पुण्या कुरुक्षेत्रे सरस्वती । ग्रामे वा यदि वारण्ये पुण्या सर्वत्र नर्मदा ॥

अंतःशुद्धः etc.—*Balarâma* was sent to perform ablutions in the *Sarasvatî* to atone for the sin of having killed a charioteer at the instance of *Krishṇa*.

त्वमसि भविता—Here असि भविता may be भवितासि 2nd per. sing. of the periphrastic Future of भू, with its two parts transposed against the rules of *Pâṇini*. Cf. पातयां प्रथममास in R. IX. 61. Similar forms are found in *Aśvaghosha's* works and in the inscriptions of the period.

52. Thence thou wilt proceed to *Jahnu's* daughter (the Ganges) which descends from the *Himâlaya* near Mount *Kanakhala*, in which *Sagara's* sons found a flight of steps to heaven, and which, laughing as it were with its foam at the frowns on *Pârvatî's* face, seized *Śiva's* hair, its hand-like waves touching the moon.

अनुकनखलं—*Kanakhala* is a place near *Haridvâra* where the Ganges descends into the low ground of Hindustan. The meaning of the word is explained in the following verse quoted by Wilson :—खलः को नात्र मुक्तिं वै भजते तत्र मज्जनात्। अतः कनखलं तीर्थं नाम्ना चक्रुर्मुनीश्वराः ॥

जह्नोः कन्यां—*Jahnu* was a sage who, being disturbed in his austerities by the passage of the Ganges, drank up its waters. Upon relenting, however, he allowed the stream to re-issue from his ear. Hence the name जाह्नवी or जह्नुतनया.

सगरतनयस्वर्गसोपान°—*Sagara*, a king of the Solar race, commenced a horse-sacrifice and sent his sons with the horse that was let loose. The horse was carried by *Indra* to the lower world and tied behind the sage *Kapila*. In quest of the horse the sons of *Sagara* dug the earth, went down to *Pâtâla* and disturbed the austerities of the sage who reduced the princes to ashes. Their great-grandson *Bhagîratha* brought down the Ganges from heaven to purify them from sin and raise them to heaven. (See the *Râmâyaṇa*, बालकांड).

शंभोः केशग्रहणमकरोत्—The Ganges is said to have first descended upon the earth, but was afterwards received on the head by *Śiva* at the request of *Bhagîratha*. This provoked the jealousy of *Pârvatî*, which is alluded to in the text.

53. If thou shouldst think of drinking its meandering water, clear as pure crystal, like *Indra's* elephant with its hinder part leaning against the sky, then, with thy shadow moving along the stream, the river will at once look as beautiful as if it has been united by the Jumna at another place than *Prayâga*.

सुरगज इव—Sd., Vl. and Sv. explain this as :—ऐरावण इव । *Airâvaṇa* or *Airâvata* is the elephant of *Indra* ; and one belonging to the eastern quarter.

पश्चार्धलंबी—Those who read पूर्वार्धलंबी, take the expression to mean 'with his fore part hanging down.' The compound पश्चार्ध: may, according to *Kâtyâyana*, be dissolved thus:—अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्ध: ।

तिर्यगंभ:—Sv. takes तिर्यक् as an adjective of अंभ:. The *Meghalatâ* explains it as :- तिर्यक्प्रवाहि (अंभ:) ।

अस्थानोपगतयमुना°—The confluence of the Ganges with the Jumna is at *Prayâga* or Allahabad, and is considered very sacred. This idea seems to be favourite with *Kâlidâsa*; for he recures to it in कलिंदकन्या मथुरां गतापि गंगोर्मिसंसक्तजलेव भाति । R. VI. 48.

54. Reaching the mountain which is the source of that very river, which is white with snow, and whose rocks are fragrant with the musk of the deer sitting there, thou, seated on its summit which beguiles the fatigue of the journey, wilt possess a beauty comparable to the mud dug up by *Śiva's* white bull.

नाभिगंधैर्मृगाणां—The musk is called नाभि because it is obtained from the navel of the musk-deer. Cf. चंद्रनेनांगरागं च मृगनाभिसुगंधिना । R. XVII. 24, प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगंधि । K. S. I. 54.

55. If the wild fire, kindled by the friction of the branches of the pine trees when the wind blows, and which burns with its sparks the collection of the *Chamarî's* hair, does harm, thou wilt thoroughly put it out with thousands of showers of water; for the wealth of the great has for its object the alleviation of the distress of the afflicted.

तं चेद्वायौ etc.-Here त्वं is the reading in the *Pârśvâbhyudaya* and may probably be a mistake for तम्.

क्षपितचमरीबालभार:—The *chamarî* is the Yák of Tartary or Bos Grunniens. Sd. calls it अरण्यगवी ।

अलम्—Sv. explains अलमतिशयेन *i. e.* thoroughly. Cf. Ṛit. I. 25.

56. There, with heavy showers of hail, scatter the *śarabhas* which, impetuous in their upward flight, may, to the destruction of their own bodies, suddenly obstruct thee, removed from their path. Whose embarking upon fruitless undertakings will not become an object of ridicule?

मुक्ताध्वानं—Another interpretation of this, offered by Sd. and Vl., and which is also possible, is कृतगर्जितं or गर्जतं (मुक्त+अ+ध्वानं).

शरभाः—The *śarabha* is a fabulous animal having eight legs, and of a fierce untractable nature,

लंघयेयुः–Would attack or assail. Cf. एषा खलु केसरिणी त्वां लंघयति *Śâ*. 7.

57. Bent down with devotion, thou shouldest turn round the foot-print of *Śiva*, with the crescent moon on his fore-head, which is visible on the rock there, which is always worshipped by the *Siddhas* and which, when seen, will fit the believers, absolved from their sins, for the attainment of the permanent position of his attendants after departure from the body.

चरणन्यासं–The spot here alluded to is called श्रीचरणन्यास in the *Śambhurahasya* and may have, as Wilson says, some connection with a hill at *Haridvâra* known by the name of Harakâ-pairî ‘the foot of *Śiva*.’

सिद्धैः—Here *Siddhas* means ‘devotees or *yogins*.’

58. The bamboos, filled with wind, make a pleasant sound, *Śiva's* conquest of *Tripura* is sung by the sweet-voiced wives of the *Kinnaras*. If the noise resounding in the caves resemble that of a drum, *Śiva's* musical apparatus will indeed be complete.

शब्दायंते मधुरं etc.—Cf. स कीचकैर्मारुतपूर्णरंध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यं । R. II. 12. यः पूरयन्कीचकरंध्रभागान्दरीमुखोत्थेनसमीरणेन । K. S. I 8.

संरक्ताभिः—Here Ml. reads संसक्ताभिः which means ‘in consort or to the accompaniment of pipes, etc.’

त्रिपुरविजयः—*Tripura* is, as the word implies, ‘a collection of three cities’ which formed the domain of a demon and was reduced to ashes by *Śiva*.

मुरजः—Here and in veree 66 the reading मुरवः is corrected into मुरजः, as the form मुरव is never met with.

संगीतार्थः—Sd. explains this :–तथा वाद्यनृत्यस्यार्थः समुदायः ।

59. Passing beyond those various curiosities on the slopes of the *Himâlaya*, thou, beautiful by reason of thy

form being compressed obliquely and resembling the black foot of *Vishṇu* intent upon putting down *Bali*, shouldst go to the North by the gap of Mount *Krauñcha* by which flamingoes proceed to the *Mânasa* lake and which established *Paraśurâma's* fame.

हंसद्वारं—The gap or fissure in the *Krauñcha* mountain was made by *Paraśurâma* to open himself a passage to the south from mount *Kailása* where he received instruction from *Śiva*. This passage is said to be used by flamingoes on their way to the *Mânasa* lake.
बलिनियमनेऽभ्युद्यतस्येव—This is an allusion to the myth of *Vishṇu*, who in his dwarf incarnation set his foot on the head of *Bali* and thrust him into the lower world.

60. After proceeding further, thou shouldst become the guest of *Kailâsa*, the joints of whose summits have been slackened by the arms of *Râvaṇa*, which is the mirror of the wives of the gods, which fills the sky with its lofty peaks white like lotuses, and which resembles the laughter of *Śiva* accumulated day by day.

दशमुखभुजोच्छ्वासित°—This alludes to the story that *Râvaṇa* once shook the mount *Kailâsa*. Cf. चन्द्रहासव्रणाङ्कैः in verse 78 ibid.

61. I anticipate that when thou, resembling collyrium powdered and glossy, art on its slopes, the beauty of the mountain, as white as a piece of ivory just cut off, will be such as to be looked at with steady eyes, like the dark cloth of *Balarâma* when it is thrown over his shoulders.

हलभृतः—Lit. 'the bearer of the plough' *Balarâma* is represented as of a fair complexion.

62. If on that mountain of sport (*Kailâsa*) *Pârvatî*, to whom *Śiva* has given his hand leaving aside his serpent-bracelet, should walk on foot, go in front of her and become a flight of steps for the ascent of the jewelled slopes, with thy body of water congealed within thee and arranged into steps.

भङ्गीभक्त्या—Sd. and Vl. explain this :—तरंगविच्छित्त्या (कल्लोलाकारेण) ।

63. There necessarily the celestial damsels will turn thee into a shower-bath when thou art discharging water by striking against the sharp edges of their bangles. If thou, O friend, canst not escape from them as they have acquired thee in the hot season, thou wilt frighten them, engaged in sport, with thunders dreadful to hear.

वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्ण°—Here Sd., Ms., and Sv. read कुलिशवलयोद्घट्टनोद्गीर्ण° and explain it as :—कुलिशसंपृक्तानि हीरकविद्धानि वलयानि कुलिशवलयानि तेषामुद्घट्टनं तेनोद्गीर्णं वान्तं तोयं येन । According to Wilson कुलिश here also means 'thunderbolt or lightning.' St. dissolves the compound वलयमेवकुलिशस्तेन etc.

यंत्रधारागृहत्वं—Sd. says :—यंत्राण्यनेकसंचारचतुरांतार्विवरावभासितशालभंजिकाप्रभृतीनि तत्करनलाद्यवयवप्रवृत्तवारिधाराभिरुपलक्षितं ग्रीष्मोष्मनिषेधकं धनिनां धाम यंत्रधारागृहं । To this Ms. adds :—एकांतस्थाने ग्रीष्मतापनिवारणाय काष्टपाषाणेन पुत्तलिकादिसंबंधेन जलनिर्झरणं मेघजलकणपातनार्थं स्थानं सुखिनां गृहे यंत्रधारागृहं कथ्यते ।

भीषयेस्ताः—Here is another deviation from *Pâṇiṇi*. The causal of भी is भीषयते or भापयते when the fear proceeds directly from the agent ; but when it is caused by an instrument, as it is here, the form ought to be भाययते. Hence Ml. reads भाययेस्ताः । but the reading in the text and that of Sd., Sv., Ms., etc. may be defended in the same way as *Bhaṭṭojî Dikshita* defends विस्मापयन् in R. II. 33, i. e. by taking भीषयेः or भापयेः as the Potential of the causal of भीषयते or भापयते.

64. Drinking the water of the lake *Mânasa* which produces golden lotuses, gratifying *Airāvata* by supplying him, at pleasure, with a covering for his face at the time (of drinking), waving with breezes, the blossoms of the wishing-tree as if they were clothes, thou, O cloud, canst find enjoyment in the lord of mountains by various playful movements.

क्षणमुखपट°—Here क्षण may mean क्षणं यावत् 'for a moment,' which is decidedly better. Sd. says:—मुखपटः करिणां वदनाच्छादकं वासः । तेन प्रीतिं तुष्टिमुत्पादयन् ।

कामं—It is better to connect this word with कुर्वन्, as Sd. does, than with निर्विशेः as Ml. does.

65. O thou who canst wander at will, on seeing *Alakâ* on the top of the mountain, as on a lover's lap,

with her white garment in the shape of the Ganges disarranged. thou wilt certainly recognize the city which, full of lofty palaces, bears during thy season a collection of clouds of shedding water, as a woman does her braid with pearl-strings.

उद्यैर्विमाना—The implied sense of this as referring to कामिनी is 'quite free from anger of pride.' विमान also means a seven-storied palace see verse 74 ibid.

सलिलोद्गारं—This is an adjective of अभ्रवृंदं।

66. Where the palaces, with beautiful women pictures, drums beaten for music, floors set with jewels, and summits kissing the clouds, can stand comparison with thee who art accompanied by lightning and rainbow, possessed of a pleasant deep thunder, filled with water and lofty.

विद्युत्वंतं etc —This verse and the next thirteen verses are devoted to describing *Alakâ*. The order of the verses here greatly differs from that of Ml. as will be seen at a glance from the synoptical table of the verses appended to the Introduction. With many of these verses may be compared the description of ओषधिप्रस्थ in K. S. VI. 37–46.

स्निग्धपर्जन्यघोषं—Here पर्जन्यघोष means 'peals of thunder' and the reading is equally good with that of Ml. adopted in the translation.

67. Where in the dead of night the moon-stones, hanging from the fringe (of the ceiling) and shedding large drops of water owing to moon-beams clear on the removal of the obstruction caused by thee, dispel the languor due to sensual pleasure in the bodies of women released from the embrace in the arms of their lovers.

प्रियतमभुजोच्छ्वासिता°—Those who read प्रियतमभुजालिंगनोच्छ्वसितानां take उच्छ्वसित in the sense of पीडित 'oppressed or troubled.'

तंतुजालावलंबाः—Sd. notices another reading यंत्रजालावलंबाः and explains it as:—यंत्राणि पुत्रिकाप्रभृतीनि तदुक्तेषु जालेषु वातायनेष्ववलंबंते ये ते तथोक्ताः।

68. Where the path, pursued by women at night, is indicated at sunrise by *Mandâra* flowers from their hair, by the pieces of the *patra* creepers, by the golden

lotuses fallen from their ears, by the strings of pearls, and by garlands with their strings cut off through contact with their breasts, owing to their movements in walking.

पत्रच्छेदैः—Sd. takes this as qualifying कनककमलैः and explains it as:—पत्रलतादिपत्राणां छेदो भंगो येषु तानि तैः। नागवल्लीदलशकलैः। Those who read पत्रच्छेद्यैः interpret it as:—पत्राणां दलानां छेदं खण्डनमर्हंतीति पत्रच्छेद्यानि तैः। **स्तनपरिचितच्छिन्न°**—Here परिचित is equivalent to परिचय 'contact'.

69. Where tears are due to joy only and to no other cause, no grief is felt except that which is occasioned by love and which can be alleviated by union with beloved; (where) no separation occurs except in love-quarrels, and no other stage of life than youth is found among the *Yakshas*.

Ml. considers this and the following verse as spurious but he is wrong. (See Introduction.)

वयो यौवनात् etc —Cf. यौवनान्तं वयो यस्मिन् etc. K. S. VI. 44.

70. Where the trees always bear flowers and are full of intoxicated bees; the lotus creepers always bear lotuses and have for their girdles rows of flamingoes; the domestic peacocks with ever-shining plumage lift up their necks for the purpose of crying; and (where) the nights are agreeable because they have their darkness dispelled by constant moon-light.

71. Where women have a lotus in their hand to sport with, and a fresh *kunda* flower wreathed in their hair, have the beauty of their face rendered pale by the pollen of the *lodhra* flower and bear a fresh *kurabaka* flower on their topknot, a fine *śirîsha* flower in their ear, and at the parting of the hair a *kadamba* flower which owes its birth to thy approach.

बालकुंदानुविद्धं—Here अनुविद्धं is a noun. Those who read अलकं treat it as an adjective to it.

72. In which town the *yakshas*, accompanied by beautiful women, having come to the palaces set with crystals and adorned with the reflected images of the

stars resembling flowers, partake of the wine called *Ratiphala* (love-inflaming) yielded by the wishing-tree, while drums as deep in sound as thy thunder are being beaten in an agreeable manner.

हर्म्यस्थलानि—Some commentators take this in the sense of 'the terraces of palaces' probably because they are said to reflect the stars.

73. Where the fine garment of women, with *bimba*-like lips, loosened by the untying of the knot, being carried away through love by lovers with quick hands, the handful of powder thrown by the women overpowered by shame, though it reaches the lamp-like jewels high with rays, becomes fruitless.

अर्चिस्तुंगान--Sd. explains :–महाद्युतीन् । अर्चिषा तेजसा तुंगान्महीयसः ।

74. Where clouds like thee, led by the wind, which propels them, to the terraces of the palaces, having immediately spoiled the pictures with drops of their water and being seized as it were with fear, escape through windows, skilful in imitating the issue of smoke and reduced to particles.

यंत्र जालैः--Sv. reads:–यंत्र जालैः and explains.–यंत्राण्यनेकसंचारचतुरकृत्रिमपुत्तलिकादीनि तैरुपलक्षितानि जालानि गवाक्षाणि तैः । (See note on verse 67 ibid).

75. Where girls courted by the gods, attended by the breezes, cooled by the waters of the Ganges, and protected from the heat by the shade of the *mandâra* trees growing in the forests on the banks, play with jewels which are concealed by being thrown by handfuls into golden sand and which have to be searched for.

76. Where possessed of unfailing wealth in the interior of their houses, accompanied by celestial damsels as mistresses, and engaged in conversation, the lovers every day enjoy themselves in the outer garden called *Vaibhrâja* in company with *Kinnaras*, endowed with sweet voices, celebrating the fame of *Kubera*.

वारमुख्यासहायाः--According to *Amara* वारमुख्या is a respectable dancing-girl attached to a temple etc.

77. Where a variegated garment, wine skilful in teaching tremulous glances to the eyes, the opening of flowers together with sprouts, variety of ornaments, and the red lac fit for applying to the lotus-like feet: all (these) things that adorn the fair sex are produced by the wishing-tree alone.

विभ्रमादेशदक्षम—*Cf.* K. S. IV. 12.

यस्मिन्—This pronoun has for its antecedent वैभ्राज in the last verse.

78. Where the horses, green like leaves, rival the sun's coursers, and the elephants, lofty like mountains send forth showers, like thee, through the flow of their rut, and the best of warriors, who encountered *Râvaṇa* in battle. have the splendour of their ornaments eclipsed by the marks of the wounds inflicted with the sword *Chandrahâsa*.

पत्रश्यामाः etc.—Ml. reads this in the पूर्वमेघ as describing उज्जयिनी; but according to *Jinasena* it describes *Alakā*, particularly the garden called वैभ्राज, and this better suits the context if we remember that *Alakâ* was invaded by *Râvaṇa*. Vl. also reads this verse in the description of *Alakâ*.

प्रभेदात्—St. explains :—कटस्थलभेदात्।

प्रत्यादिष्टाभरण°—Cf. प्रत्यादेशो रूपगर्वितायाः श्रियः। Vl. I.

चंद्रहासव्रणांकैः :—*Chandrahâsa* was the name of *Râvaṇa's* scimitar which 'laughed the moon to scorn.'

79. Where knowing that *Śiva* the friend of *Kubera* resides in person, Cupid through fear does not, as a rule, take up his bow which has bees for its string. His work is accomplished by the sports of clever women alone, in which glances with frowns are let fly and which are effective against lovers who are their mark.

मत्वा देवं...यत्र etc.—This verse also refers to the outer garden. Cf. verse 7 ibid.

भयात्—This alludes to the story of *S'iva* having reduced cupid once to ashes by the fire of his eye. Hence he is supposed to be always in dread of *Śiva*.

षट्पदज्यं—Cf. अलिपंक्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता । K. S. IV. 15.

80. There stands our house which can be recognized from afar by the archway which is to the north of *Kubera's* palace and is as fine as thy rainbow; in the garden of which (house) is reared by my wife, like an adopted son, a young *mandâra* tree which is weighed down by clusters of flowers that are within reach of the hand.

कृतकतनयः—Cf. सोयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते (जहाति) । Śâ IV. 14. In a *Karmadhâraya* compound the word कृतक, like वृद्ध etc. may stand either first or second.

81 In this (house) there is a well, the flight of steps leading to which is built of emeralds, which is full of blown golden lotuses with long stems of *vaidûrya* and in the waters of which the flamingoes, having taken up their abode and being freed from distrees, do not long for the *Mânasa* lake which is near, even at thy approach.

हैमैः स्फीता etc.—Cf. कनककमलैः in verse 68, and हेमांभोजप्रसवि in 64. Here स्फीता means 'abounding with'. Vl. reads स्यूता and explains—स्यूता=प्रोता संबद्धा ।

वैडूर्यनालैः—वैडूर्य or वैडूर्य means *lapis lazuli.* The word is derived from विडूर or विदूर whence it is brought. वालवाय is the name of the mountain where it is found, while it is polished at the town of विडूर or विडूर. Hence its synonym वालवायज given by *Kshîrasvâmin.* (See Amara II. 9. 93). Cf. विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयैव । K. S. I. 24. (See Max Müller's India page 266 and *Mahâbhâshya* on IV.3.84).

न ध्यास्यंति—Sd. and St. render न ध्यास्यंति by न स्मरिष्यंति 'will not think of.'

व्यपगतशुचः—The flamingoes are supposed to go to the *Mânasa* lake at the commencement of the rainy season, because the water then becomes turbid elsewhere. The water in the well here was always pure. Cf. verse II (कर्तुं यच्च etc.).

82. On its margin there is a mountain of sport the summit of which is made up of fine sapphires and which is beautiful on account of its being surrounded by golden

plantain trees. After seing thee, O friend, with lightening shining at hand, I remember that very mountain with feelings of pleasure and fear as it was a favourite with my wife.

स्मरामि--Here Ml. refutes the views of the *Niruktakâra* (already referred to in his comment on 48) who would seem to take this verse as an instance of रूपक and interpret it 'thou art that very mountain.' Ml. shows that this idea cannot be reconciled with the use of स्मरामि, nor can recollection be the same as the conception of the two objects being identical, as the mention of likeness would be uncalled for in the latter case.

83. The fair one, who may be there, possessed of a slender form of blooming youth, of pointed teeth, of a lower lip as red as a ripe *bimba* fruit, of a slender waist, of eyes like those of a frightened deer, of a deep navel, of a slow gait through the weight of her hips, and slightly bent down on account of her breasts, as if she were the Creator's first effort in the way of making woman,—

तन्वी श्यामा etc.-- Ml. reads this verse and the following two, which describe the *Yaksha's* wife, after 86, 87, 88 and 89 which refer to his house. This order looks perhaps better.

पक्वबिम्बाधरोष्ठी--Here Ml.'s remark--शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपीसमास इति-वामन: seems to be uncalled for, since *Vâmana* refers to the *Karmadhâraya* compound बिम्बाधर and not to the *Bahuvrîhi*.

चकितहरिणीप्रेक्षणा--Cf. verse 109, and त्रस्तैकहायनकुरंगविलोलदृष्टेः । Ut. III. 29. **युवतिविषया** etc.—Cf. स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिंत्य वपुश्च तस्याः । Śa. II. 10.

84. Know that fair one, who speaks seldom, to be my second life, resembling a lonely female *chakravâka* separated from her mate, when I, her companion, am away, I believe the lady, full of deep distress when these lengthy days are psssing, is changed like a lotus creeper blighted by frost.

जीवितं मे द्वितीयं—Cf. त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं । Ut. III. 27.

चक्रवाकीमिवैकां—The *chakravâka* is the 'ruddy goose.' These birds fly in pairs during the day, but are supposed to remain separate during

the night. They are in Sanskrit poetry the type of constancy and connubial affection. Cf. सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौषि समुत्सुकः। Vi. IV. 20.

शिशिरमथिता—Ml. takes शिशिर here in the sense of 'winter or the cold season,' but Sv. explains the whole expression by हिमदग्धा which seems preferable. Sd. and St. read तुहिनमथितां here which means the same thing. Cf. हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता । R. VIII. 45, and बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागं। R. XVI. 7.

85. I suppose her face, resting on her hand and partially visible through dishevelled hair, with the eyes swollen through bitter weeping and with the lower lip assuming a different colour owing to the heat of her sighs, is reduced to the plight of the moon whose light is interrupted by thy pursuit.

86. Here the red *aśoka* with its waving shoots and the beautiful *bakula* are found near the bower of *mâdhavî* creepers surrounded by a hedge of *kurabaka* plant. The former longs with me for the left foot of thy friend and the latter for the wine in her mouth under the plea that they will cause them to blossom.

वामपादाभिलाषी—This alludes to the belief that the *aśoka* tree blossoms on being kicked by a woman with her left foot. Cf. असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कंधात्प्रभृत्येव सपल्लवानि । पादेन नापेक्षत सुंदरीणां संपर्कमाशिंजितनूपुरेण ॥ K. S. III. 26.

वदनमदिरां—A similar belief in regard to the *kesara* (बकुल) tree is referred to here, viz., that it blossoms when sprinkled with wine from the mouth of a woman. Cf. मूले गंडूषसेकासव इव बकुलैर्वास्यते पुष्पवृष्ट्या। Rat. I.

दौहदच्छद्मना—The word दौहद is said to be a modification of दौर्हृद. But the first may be a derivative from द्विहृद (having two hearts) as Ml. says in his commentary on R. III. 1, and the second is from दुर्हृद having aversion or dislike). The word दोहद, which Ml reads here, seems to be a corruption of one of these. These different forms in their primary sense signify 'pregnancy or the longing of a pregnant woman.' In a secondary sense they mean 'the longing of a tree or the object longed for.' Cf. कुसुमं कृतदोहदं त्वया यदशोकोयमुदीरयिष्यति। R. VIII. 61.

87. Between the two there is a golden perch with a crystal stand and set at the foot with gems resembling

young bamboos in beauty ; on this roosts thy friend the peacock in the evening, (when he is) caused to dance by my friend with clappings of hands rendered agreeable by the ringing of her bangles.

सिंजद्वलयसुभगै:--Here सिंजत् is a deviation from *Páṇini's* rules according to which the root is शिंज् (and not सिंज्) which always takes the *Âtmanepada*, and the present participle ought to be शिंजान and not शिंजत्. Hence Ml. reads शिंजावलय° and thus avoids the difficulty. Vl. who is older than Ml. remarks :—शिंजरात्मनेपादित्वाच्छिंजादात प्रयागः प्रमादजः । अनित्यो वानुदात्तेन आत्मनेपदविधिः । Sd. and others who read शिंजद्वलय° or सिंजद्वलय° take शिंजत् or सिंजत् as a present participle of a denominative from शिंज or सिंज 'a tinkling sound.' The denominative शिंजति means शिंज इवाचरति । Cf. कूजितं राजहंसेन नेदं नूपुरसिंजितं । Vi. IV., 14 अ.दित्सुभिर्नूपुरसिंजितानि । K. S. I. 34.

कांतया नर्तितो मे—Cf. करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानं सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि । U. III 20.

सुहृद्:—See note on verse 34.

88. By means of these characteristics treasured up in the mind, O good one, and after seeing *Śaṅkha* and *Padma* drawn on both sides of the door, find out the house which indeed is now pale in lustre owing to my separation. In the absence of the sun the lotus has no beauty of its own.

शंखपद्मौ--On this Sd. remarks:—तौ हि (अधोभागे) पुरुषरूपौ गृहद्वारशाखासु मंगलार्थमालिख्येते ।

पुष्यति—Sv. renders it by धारयति । Cf. वपुरभिनवमस्याः पुष्यति स्वां न शोभां । Sa. I. 19.

अभिख्यां—Cf. कामप्याभिख्यां स्फुरितैरपुष्यदासन्नलावण्यफलोधरोष्ठः । K. S. VII. 18.

89. Assuming at once the form of a young elephant, with the view of entering quickly, and seated on the aforesaid mountain of sport with a beautiful summit, thou wilt send forth into the interior of the house thy eye consisting of the lustre of lightening which shines gradually and resembles the beauty of a line of fire-flies.

90. To thy eye she will appear either engaged in workshipping the gods, or drawing a likeness of me emaciated by separation as conceived by fancy, or asking

in a sweet voice the *sârikâ* in the cage 'O kind-hearted one, dost thou remember the lord? For thou wert his beloved.'

सारिकां—This bird is supposed to be a female parrot. The *śuka* and *sârikâ* are described as a loving pair in the *Vâsavadattâ* of *Subandhu*. (See Hall's Edition page 108.)

रसिके—St. renders this by करुणारसोपस्कृतचित्ते । Ms. by गुणानुरागिणि ।

91. Or placing the lute, O good one, on her lap clad with a dirty grment, desirous of singing loudly a song the words of which are so arranged as to contain my name as its characteristic, and touching with difficulty the strings wet with tears, she now and again forgets the melody composed by herself.

मद्गोत्रांकं—This is an adverb modifying विरचितपदं ।
सारयित्वा—Vl. renders it by योजयित्वा । *Lakshmînivâsa* also supports him.

स्वयमधिकृतां—St. notices and explains this reading by आत्मप्रस्तुताम् ।

92. Or counting on the ground by flowers placed at the threshold the months that have still to run of the period commencing from the (first) day of separation, or anticipating union the pleasures of which are pictured by the mind: (for) as a rule these are the pastimes of women during separation from their husbands.

अवधेः—Ml. renders this by अंतस्य ; but it would be better to interpret it by कालनियमस्य or अवधिर्वर्षाख्यस्तस्य as Sd. and Vl. do.

93. During the day-time separation does not afflict thy friend so much as she is then occupied with work; I am afraid, at night having nothing to divert her, she has her sorrow redoubled. Therefore standing at the window of the house, see the faithful fair one who is sleepless and lying on the ground in the dead of night, to gladden her with messages from me.

94. Wasted by mental agony, resting on one side on a solitary bed, resembling the disc of the moon with only one digit left at the horizen in the eastern quarter and passing with hot tears that very night, rendered long by

my absence, which was spent like a moment in my company with enjoyments most to her liking.

प्राचीमूल–Ms. remarks:–कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्रौ शेषकलामात्रस्य चंद्रस्य दिङ्मुखे संभवः। क्षणमिव––Here Ml.'s reading is decidedly better. The instances like क्षणमिव गमितो वासरो वासवेन are very rare.

95. Moving aside, with a sigh which pains her lower lip resembling a shoot, her tresses which overhang her cheeks and which are coarse owing to a bath without the application of scented oil, and thinking how she can meet me though in a dream and (therefore) longing for sleep, the prospect of which is destroyed by the flow of tears.

कथमुपनयेत्–It is better to read कथमुपनमेत् with Ml. Cf. सुखमुपनतम् in 114. स्वप्नजोऽपीति निद्रां etc.––Cf. प्रजागरात्खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः। Śâ. VI., 22. कथमुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीं। VI. II. 10.

96. Casting aside repeatedly from the surface of her cheeks, with her long-nailed hand, her tresses which were tied up without a garland into a single braid hard, irregular, and painful when touched, on the first day of our separation, and which are to be loosened by me relieved from sorrow at the end of the curse.

तां मयोद्वेष्टनीयां––Cf. verse 104 below.

97. Covering, with the eye-lashes heavy with tears through sorrow, the eye, which turned with former pleasure to the moon's rays cool with nectar entering through the window, and which turned away from them as quickly, and resembling the ground-lotus which is neither open nor closed on a cloudy day.

98. She, with her delicate body deprived of ornaments and frequently placed on the bed with great sorrow, will necessarily cause even thee to shed tears consisting of fresh water. As a rule every kind-hearted (wet) person is filled with pity.

पेलवम्––Cf. परिबाधापेलवैरङ्गैः Śâ. III. 21.

मोचयिष्यत्यवश्यम्––See note on त्याजित in verse 101 below.

99. I know that thy friend's heart is full of affection for me ; hence I conjecture her to be reduced to this con-

dition on our first separation. It is not an overweening opinion of my personal attractions that makes me boast in this way. All that I have said, O brother, will become presently obvious to thee.

100. I suppose that the eye of the deer-eyed one the side-glances of which are prevented by her tresses, which is devoid of moisture due to collyriums, which has forgotten the movements of the brow owing to abstinence from wine, and which throbs in the upper dart at thy approach, will stand comparison with the beauty of a lotus waving on account of the movements of the fish.

°श्रीतुलामेष्यति etc.--Ml. in his commentary on this verse says that the compound should be dissolved as श्रियाः तुला (not श्रिया तुला), and refers to the *Pâṇini's Sûtra* II. 3. 72 as his authority. (For the mistake in the commentary due to carelessness on the part of scribes, see commentary on the verse).

101. And her left thigh, freed from my nail-marks, caused to lay aside the pearl-string long familiar by the course of fate, fit to be champooed by my hands at the end of enjoyment, and as white as the pith of the juicy plantain tree, will throb.

त्याजितो दैवगत्या—The source of Ml.'s remark–द्विकर्मसु पचादीनां चोपसंख्यानमिष्यते–इति पचादित्वाद्द्विकर्मकत्वम्–is not known. But त्यज् like पच् is considered द्विकर्मक by *Sudhâkara* in the following lines quoted in the *Mâdhavîya Dhâtupâṭha*—

जयतेः कर्षतेर्मन्थेर्मुषेर्दण्डयतेः पचेः ।
तारेर्ग्राहेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दापेश्च संग्रहः ॥
कारिकायां च शब्देन सुधाकरमुखैः कृतः ।

See also the remark of Ml. on R. XV. 88--ग्राहित्यज्योर्ण्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वं नित्यमनुसंधेयम् ।

102. O cloud, if at that time she should be enjoying the pleasures of sleep, wait for three hours only sitting behind her and unaccompanied by thunder ; let not her close embrace, in which her lover is met in a dream with difficulty, be one in which the tie of the creeper-like arms falls at once from the neck.

अन्वास्यैनाम्—Here Vl. explains अन्वासनं by सेवनं and refers to R. I. 56, and K. S. III. 17.

103. With a breeze cool with thy water-drops, awakening her who is refreshed with fresh buds of the *Mâlati* creeper and whose eyes are motionless (through wonder) when thou art at the window with lightning inside, thou shouldst begin, O wise one, to address the proud lady with deep thunder for thy words.

समं--This means ' together with or along with ' and is connected with प्रत्याश्वस्ता ।

धीरस्तनितवचनः--Sv. also takes धीर as a noun in the vocative ; but it may also be taken as forming a compound with the following words.

104. Know me, I say, to be a cloud, dear friend of thy husband, who is come to thee with messages from him treasured up in the mind and who hurries with deep and pleasing sounds crowds of fatigued travellers eager to loosen the braid of their wives.

105. This being said, O gentle one, she, as anxious as *S'îtâ* was to listen to *Mâruti*, and with her heart enlivened with eagerness, will attentively listen to the message after seeing and respecting thee. In the opinion of women,the arrival of a friend from where the husband resides is little short of an actual meeting.

106. O long-lived one, at my request and in order to do good to thyself thou shouldst say to her thus :—Thy consort living among the hermitages of *Râmagiri* is doing well; he, bound by service, inquries after thy health. This is the only thing to be first wished for by men who are easily afficted with misfortunes

आत्मनश्चोपकर्तुम्—The root कृ with उप, like कृ with अनु, governs the Genetive of the object. Cf. *Kirâta* VII. 28.

107. With those well known desires thy husband, who is at a distance and whose path is obstructed by adverse fate, joins his body emaciated, exceedingly pained, full of tears, distressed and having deep sighs with thine which is very thin, pained, wet with tears, full of ceaseless distress and hot sighs.

संकल्पैस्तैः—Here तैः may also mean 'those well-known to themselves.'

108. He—who, in the presence of female attendants, wished to whisper in thy ear, with the desire of touching thy face, what should have been spoken aloud—being beyond the reach of thy ear and invisible to thy eyes, addresses to thee by my mouth this message the words of which are inspired by the longing of love.

109. I see thy body in the *priyangu* creeper, thy glance in the eyes of a frightened deer, the beauty of the face in the moon, thy hair in the heavy tails of the peacocks, and the sportings of thy eye-brows in the small waves of rivers; but alas! not in any one of these is there an (entire) likeness to thee, O angry one!

श्यामास्वंगं etc.—Cf. पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमः । R. VIII. 59.

बर्हभारेषु केशान्–Cf. रतिविगलितबंधे केशपाशे सुकेश्याः सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्हिः । Vi. IV. 10.

110. After portraying thee as angry with love on the rock with metallic colours, if I wish to represent me as prostrate at thy feet, my sight is immediately obscured by overpowering tears. Cruel fate does not bear our meeting even in that (picture).

त्वामालिख्य प्रणय° etc.—This is one of the best verses in the writings of *Kâlidâsa*.

अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितैः etc.—Cf. न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमाप्य तां मम नयनयोरुद्बाष्पत्वं सखे न भविष्यति । Vi. II. 10.

111. The forest deities indeed, who see me stretching out my arms into space to closely embrace thee found in the visions of a dream by me with difficulty, shed abundantly drops of tears as large as pearls on the shoots of trees.

न खलु बहुशः etc—Sd takes बहुशः as modifying पश्यंतीनां and explains it by अनेकवारं 'repeatedly;' but *Lakshmînivâsa* like Ml. connects it with पतंति. Ms. also takes it with पतंति in the sense of 'in plenty.'

112. How can the night with its long hours be reduced to a moment? How can the day have its heat mitigated under all circumstances? Indulging in such vain hopes as these, my mind, O quick-eyed one, is rendered

helpless by the very severe pain due to separation from thee.

क्षणमिव—See note on verse 94. above.

त्रियामा—The night is so called because of its consisting of thre watches or nine hours only, the first half of the first and the second half of the last being considered part of a day.

मंदमन्दातपं etc.—See note on मंदंमंदं in verse 10.

सर्वावस्थासु—Sd. explains :—ग्रीष्ममध्याह्नादिषु दशासु ।

दुर्लभप्रार्थनं मे etc.—Cf. इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं । प्रथममपि मनो मे पंचबाणः क्षिणोति । Vi. II. 6.

113. Those Himâlayan breezes, which blow in a southerly direction, breaking open the shoots of the pine trees and fragrant with the flow of the juice exuding from them, are embraced by me, O virtuous one, from an inpression that they may have indeed touched thy body previously.

यदि किल—These two particles together denote a high degree of probability as Sd. suggests.

114. Thinking much O dear one, I support myself by myself; therefore, O fortunate one, do not be very much afraid. Who enjoys constant happiness or suffers uninterrupted misery ? Fortune goes up and down with the revolution of the circumference of a wheel.

नन्वात्मानं etc.—Taking Ml.'s reading (न त्वात्मानं etc.) the line may be explained in another way, thus:–न, तु, आत्मानं, बहु, विगणयन्, न, आत्मना, एव, अवलंबे = आत्मानं तु बहु विगणयन्नात्मनैव नावलंब इति न ।

चक्रनेमिक्रमेण—Cf. *Mahâbhârata* आदि० 142. 60; चक्रवत्परिवर्तंते दुःखानि च सुखानि च (*Manu*).

115. My curse will come to an end when *Vishṇu* rises from his serpent-couch; pass the remaining four months with thy eyes shut; afterwards we shall enjoy those various desires redoubled owing to our separation during nights in which the light of the autumnal moon is perfect.

भुजगशयनात etc.—*Vishṇu* is said to sleep on the 11th of *Âshâḍha* and to awake on the 11th of *Kârtika*. Hence the two days are called शयनी and प्रबोधिनी respectively.

चने मीलयित्वा—The sense intended here is 'quietly, with fortitude'.

ण्णतशरच्चंद्रिकासु—Vl. and all the other commentators take परिणत, as qualifying चंद्रिका, in the sense of परिपक्व ' developed, perfect.'

116. Thy husband added further "once lying close to my neck on the bed and falling asleep, thou awokest suddenly crying aloud : to me inquiring the reason repeatedly, thou saidst with a gentle smile, 'O rogue, I saw thee in my dream diverting some other woman.'

पृच्छतोसि--Ml.'s reading पृच्छतश्च is better.

117. O black-eyed one, knowing me to be well from the giving of this token, do not be doubtful about me from popular rumour. They say love dies away during separation ; (this is) a thoughtless assertion : affection becomes accumulated as its desire for the object loved is intensified from non-enjoyment.

कौलीनात्—The gist of the popular report according to St. is :—तस्य परनारीसंगमः संभाव्य इति लोकापवादात् । Sd. holds the same view :—तत्र स्थितस्य तस्य स्रक्चंदनवनितादीनि संपत्स्यंते तत्कथं त्वद्विरहेण ग्लानिमुपयास्यति । This explanation is decidedly superior to that of Ml. as it agrees with the ideas that immediately precede and follow the line.

मा...अविश्वासिनी भू :—'Do not be doubtful about me,' *i. e.* about my faithfulness or attachment to thee. Sd. explains:—तव वियोगे विषयान्तरमपि मया न सेव्यते किमुत वनितांतरं । अतोप्यलीकलोकापवादादेवं मय्याशंकां मा कार्षीः । Ml.'s suggestion about her being suspicious of his death does not suit the context.

किमपि—St. explains:–तत्किंचित् । अविचारितरमणीयमित्यर्थः । Sd. takes it as an adverb to आहुः and explains:—अविचारितरमणीयं यथा भवति तथा ' thoughtlessly.' Vl. explains it as:—कुतोपि हेतोः ।

118. Having thus consoled thy friend overpowered with sorrow during our first separation and returning from that mountain (*Kailâsa*) the peaks of which are dug up by *S'iva's* bull, sustain my life as frail as a jasmine flower which opens at early dawn, with words sent with a token and used (by her) there.

त्रिनयनवृषोत्खात°—Cf. verse 54.

प्रातःकुंदप्रसवशिथिलं—This may also mean ' as frail as the *kunda* flower at early dawn.'

15

119. O friend, hast thou made up thy mind to do me this kindness? Indeed I do not suppose that thy silence is due to a rejection of my suit. Though silent thou givest water to the *châtaka* birds when asked. Doing the desired thing on the part of the good is of itself a reply to those who make a request.

प्रत्यादेशात्--The more natural meaning of this word is 'rejection,' See verse 100), though Ml. takes it to mean 'a reply.'

धीरतां--Sd. renders this by निर्वचनतां (तूष्णींभावं) 'silence,' which is better than Ml. who takes it in the sense of 'gravity.'

प्रत्युक्तं हि etc.--Cf. स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव। Vi. IV. 15.

120. Having done me this favour, though it ill becomes thee, in compliance with my request, through friendship or a feeling of pity for me because I am separated, go, O cloud, to any regions thou likest, being filled with splendour by the rainy season. Mayest thou, O friend, be never separated from lightning in this way even for a moment.

विधुर इति वा--Cf. मयि च विधुरे भावः कोयं प्रवृत्तिपराङ्मुखः Vi. IV. 20. Vl. explains विधुर by दुःखित. Cf. विधुरो विकलेन्यवत् (*Viśvaprakâśa*). *Kshîrasvâmin* in his commentary on *Amara* III. 2. 20 dissolves the compound विधुरः-विघटिता धूः कार्यभारोस्य।

Appendix II

GEOGRAPHICAL NAMES IN MEGHADÛTA WITH MODERN EQUIVALENTS

(FOR DETAILS SEE NOTES.)

Verse	Name	Modern Equivalent
30	अवान्ति	Part of western Mâlvâ: capital उज्जयिनी.
17	आम्रकूट	The अमरकण्टक (3498 ft.) in Rewa, Central India.
27	उज्जयिनी	In Mâlvâ, (also, अवान्तिका or विशाला.)
52	कनखल	A place of pilgrimage near हरिद्वार, U. P.
50	कुरुक्षेत्र	Near Thaneshwar, U. P.
11	कैलास	In Tibet (20226ft.) north west of मानस lake. Its Tibetian name means, "The holy ice-mountain," or "The ice-jewel."
59	क्रौंचरंध्र	See note on verse 59.
42	गम्भीरा	A river in Ojjein Dist., Tributary of सिप्रा.
35	गंधवती	A small river which must have joined सिप्रा near the modern गंधर्वती or गंधर्ववती Ghat, not far from महाकालेश्वर temple.
47	चर्मण्वती	The Chambal in Mâlvâ, tributary of Jamna.
52	जाह्नवी	The sacred river Ganges.
49	दशपुर	Mandasor in Central India.
23	दशार्ण	Eastern Mâlvâ: capital विदिशा.
44	देवगिरि	=देवगड between मंदसोर and उज्जयिनी.
28	निर्विन्ध्या	Probably the river पार्वती in Mâlvâ.
25	नीचैर्गिरि	Prob. उदयगिरि hill near Bhilsa.
50	ब्रह्मावर्त	Country N. E. of Delhi, comprising कुरुक्षेत्र.
16	माल	Possibly माल्डा near Ratanpur, C. P.
17	मानस	This famous lake lies in Tibet between the कैलास to the North and Gurlâ Mândhâtâ to the South. It is oval in form with a diameter of $15\frac{1}{2}$ miles and depth of 250 feet. Its Tibetian name means 'Holy lake.'
53	यमुना	The River Jamnâ.
19	रेवा	The River नर्मदा.
3	रामगिरि	The Râmagarh hill in Sirguja State, C. P.
26	वननदी	Probbably Bes or Besh in Mâlvâ, joining Betwâ near Bhilsa.
24	विदिशा	Bhilsa or Bisnagar in eastern Mâlvâ.
19	विन्ध्य	The famous Vindhya Mt.
24	वेत्रवती	The river Betwa in Mâlvâ.
31	सिप्रा	The river which flows past उज्जयिनी in Mâlvâ.

29 सिन्धु The कालीसिंधु, a tributary of the Chambal.
51 सरस्वती See note on verse 51.
57 श्रीचरणन्यास A small hill near हरिद्वार called हरका पायरी.
54 हिमालय The famous Himalaya.

Appendix III

Works and Authors mentioned in Commenta

(The figures to right refer to verses.)

अक्षय्यकोश	९०	निमित्तनिदान	११	रसरत्नाकर	९
अधिकारसूत्र	१११	निचुल	२०	रसाकर	७
अमर	१	निरुक्तकार	४८	रुद्र	५६
अलंकारसर्वस्व	२२	निरुत्तरकृत्	९८	वाग्भट	१३
अलंकारसर्वस्वकार	८७	नृत्यसर्वस्व	३७	वामन	१०
अशोककल्प	८६	पताका	१०८	विश्व	३
आगम	५९	भवभूति	३१	विश्वप्र ा	५६
उत्पलमाला	१६	भारवि	१०६	वैजयन्ती	२९
एकावली	४४	भाष्यकार	५७	शब्दार्णव	९
कर्णोदय	१०	भोजराज	३८	शंभुरहस्य	
कामसूत्र	८३	मादिरार्णव	७२	शाश्वत	३०
काशिका	८१	मनुस्मृति	५०	श्रीहर्ष	१०३
क्षीरस्वामिन्	५६	मालतीमाला	६५	संगीतरत्नाकर	९१
चन्द्रव्याकरण	२५	मालविकाग्निमित्र	९८	सामुद्रिक	८३
दण्डिन्	३	यादव	१०	सारस्वतालंकार	१२०
दशरूपक	३१	रघुवंशसंजीविनी	९०	स्कान्द	३५
दिङ्नागाचार्य	१४	रतिरहस्य	२९	हलायुध	४
नाथ	४	रतिसर्वस्व	१०२		
